

E. Asson

Üldine ajalugu

Uus- ja kõige uuem aeg:

XVIII sajand ja XIX sajandi I pool

(Keskkooli IV kl. kursus)

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

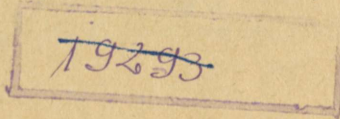
E. Asson

Üldine ajalugu

Uus- ja kõige uuem aeg:

XVIII sajand ja XIX sajandi I pool

(Keskkooli IV kl. kursus)

Noor-Eesti Kirjastus Tartus

2-65520

Trükitud E. K. Ü. „Postimehe“ trükikojas,
Tartus 1933. a.

A-8184 n

Saateks.

Käesolev „Uus ja kõige uuem aeg“ on keskkooli IV kl. kursus, jätk „Uue ajale“, III kl. kursusele. Ministri ringkirjaga möödunud sügisest pandi maksma IV klassis ajaloos pikendatud kursus, mida õpperaamatut koostades olen silmas pidanud. Seega algab käesolev raamat, vastavalt uuele nõudmisele, valgustusajaga, käsitleb edasi valgustatud absolutismi, siis vana korda, suurt prantsuse revolutsiooni, Napoleoni aega, üldeuroopalist reaktsiooni, prantsuse juuli revolutsiooni ja selle kajastumist Euroopa pinnal ja lõpeb juuli monarhia ajaga Euroopas.

E. A.

I. XVIII sajand.

I. Valgustusaja ideed.

Teaduste areng. Alates hallist minevikust on inimvaim otsinud tõde ja püüdnud tungida looduse saladustesse. Mitte alati pole õnnestunud see töö; suuremaid tulemusi on saavutatud vaid vaimsetel tõusuaegadel. Üks silmapaistvamaid tõusu-aegu on kahtlemata XVIII sajand. Õigusega nimetab kultuuri-ajalugu teda mõtteteaduse sajandiks; veel nimetatakse XVIII sajandit valgustusajaks.

Juba XVII sajandil tekkisid soodsad tingimused teaduste arenemiseks. Baconi empirism ja Descartes'i ratsionalism juhatasid kätte uued uurimisviisid¹⁾. Samal ajal näemegi loodusteadust tegemas suuri edusamme²⁾. Seda edu soodustas katse-aparaatide leiutus. Füsioloogias, zooloogias ja botaanikas võimaldas mikroskoop uurida kehade sisemist ehitust ja oma väiksuse tõttu varemalt nägematuks jäänud eluavaldusi. Hiigla piksil m tõi uurija silmade ette lõpmata kaugete taevakehade käigu. Hakati eduga tarvitama termomeetrit, baromeetrit, kronomeetrit, hügromeetrit ja veel teisi aparate.

Leiutised ja uurimused füüsikas ja astronoomias tõendasid, et kogu maailma juhivad kindlad looduse seadused. Nii möödus jäädavalt aeg, mil arvati maailma koosnevat mõistatustest ja imedest; kõik nähud omandasid mõistusele arusaadava kuju ja allusid kindlatele seadustele. Suurimad teened selles teaduse võidukäigus kuuluvad inglasele Isaac Newton'ile (1643—1727), kes jätkates Kopernikus'e ja Kepleri töid leiutas gravitatsiooni ehk tõmbetungi seaduse, mis seletab maakera ja teiste taevakehade tiirlemist ümber päikese ning kõigi maapinnal olevate asjade tungi maa keskpunkti poole. Oma teoses „Looduse

¹⁾ Vaata uus-aeg lk. 131, 132.

²⁾ Vaata uus-aeg lk. 130, 131.

filosoofia matemaatilised printsiibid“ tõi Newton esile uued vaated loodusnähtudele, seletades neid loomulikkude põhjuste ja tagajärgede aheldustena.

Maailmavaate areng. Loodusteaduste ennenägematu edu avaldas suurt mõju inimese mõttekäigusse. Usulistes küsimustes astus dogmade ühekülgse tõlgitsemise asemele iseseisev uurimine. Kõik usuküsimused võeti arvustusele, rõhutati ägedalt

Baruch Spinoza.

piibliimede võimatust, otsiti usku, mis on teaduse ja loomuliku mõistusega kokkukõlas. Juba XVII saj. teisel poolel tegi usuteaduslike doktriinide arvustamisega tegemist Portugalist Hollandisse põgenenud juudi soost mõttetark Baruch Spinoza. Ta seletas, et paljud piibli raamatud pole nende isikute kirjutatud, kelle nime nad kannavad, et piibel pole jumalast inspireeritud, kuid ta on jumalik raamat, sest et ta kuulutab igavesi tõdesid. Spinoza ise seletas, et jumalat kui maailmast lahus

olevat vaimu ei ole, et jumal on maailma sees, looduses endas; Spinoza õpetust nimetatakse p a n t e i s m i k s.

Inglismaal tekkis XVIII saj. lävel teissugune maailmavaade. Üldse käsitleti usuküsimusi Inglismaal vabamalt. Independentid seletasid, et ei tohi pimesi käia usu asutajate ja kiriku juhtijate jälgedes, ei tohi kivistuda kord omandatud õpetuses, sest „kõigisse jumala tarkuse sügavustesse pole keegi suutnud tungida“. Keegi pole kohustatud ühes usuga vastu võtma oma mõistuse vastu käivaid kirikuõpetusi. „Usk olgu ikka kokkukõlas mõistuse ja loodusega“, kinnitas inglise õpetlane L o c k e († 1704), keda üldiselt peetakse valgustusideede isaks. XVIII saj. sai Inglismaal ja inglise ideede mõjul ka teistes Euroopa maades moodsaks usuks d e i s m (s. *deus* — jumal). Selle maailmavaate jagajad seletasid, et jumal on küll olemas, et ta kord on loonud taeva ja maa, aga on jäänud selle järele maailmast eemale ega sega end enam selle käigusse. Deistid heitsid kõrvale dogmad ja nägid religiooni ainult jumala — *deus*'e äratundmises. Deistid asutasid mitmel pool Euroopas nn. „v a b a d e m ü ü r s e p p a d e“ ehk francmaçonide ühinguid. Need „müürsepad“ korraldasid oma ühingu liikmetele kõne- ja läbirääkimisõhtuid, kus nad üksteist hüüdsid „vendadeks“ ning üksteist vastastikku kasvasid inimlikkuse vaimus. „Vabade müürseppade“ eesmärk oli ühendada kogu inimessugu ususalvivuse ja ligimesarmastuse alusel väljaspool kiriku ja riigi survet.

Saksamaal nimetati mõistuse usu pooldajaid *ratsionalistideks*. Nemadki heitsid usust ära dogmad ja tunnustasid usus ainult seda, mida võis seletada mõistusega. Kõige kaugemale läksid Prantsusmaa e n t s ü k l o p e d i s t i d, need eitasid hoopis jumala olemasolu. Nad seletasid, et ei ole olemas jumalat ega vaimusid ega või ka juttu olla inimese hauatagusest elust. Maailmas on olemas vaid materia ehk aine, isegi inimese vaimu pole muud kui peaju aatomite liikumine. Entsüklopedistid olid seega jumala salgajad ehk ateistid. Eriti käremeelne usulistest küsimustes oli entsüklopedist H e l v e t i u s oma teoses „Vaimust“, millest lühikese aja jooksul ilmus 50 trükki ja mida tõlgiti mitmesse Euroopa keelde. Prantsusmaal pühendati see raamat põletamisele. Vaimulikkude viha raamatu autori vastu oli ääretu. Oma töös väitis Helvetius Locke'i eeskujul, et kõlblus ei põhine inimese usulisel maailmavaatel, et välised mõjud, kasvatus ja ümbrus on need tegurid, mis kujundavad inimese iseloomu. On tarvis luua selline ühiskondlik kord ja läbi viia sellised seadused, mis kasuks rahva enamusele, siis muutuvad kodanikud vooruslikeks.

Oma nime said entsüklopedistid „Entsüklopeedia“ nimelisest käsiraamatust, mida nad välja andsid Diderot' ja d'Alem-

bert'i toimetusel ja milles nad käsitlesid kõigisse teadusharudesse puutuvaid küsimusi tähestiku korras. Entsüklopeedia väljaandmine oli seotud suurte raskustega. Uute seisukohtade tõttu oli see teos vastuvõtmatu vaimulikele ja tagurlikele riigivalitsusele, sest kiriku poolt pakutud usulise maailmavaate asemele andis „Entsüklopeedia“ teadusliku maailmavaate. Kaks esimest „Entsüklopeedia“ köidet korjati ära peale ilmumist põhjusel, et nad „sisaldasid usu ning kuninga võimu vastu käivaid õpetusi“. Järgmiste köidete väljaandmine (ilmus 17 köidet) oli keeruline ja raske, sündis illegaalselt; hoolimata avaldatud survest ilmusid nad siiski ja avaldasid suurt mõju nii prantsuse kui välismaa seltskonnas.

Valgustusaja ideed. Valgustusaja ideed said alguse Inglismaal, kuid nende levitajaiks ja populariseerijaiks olid pea-

Montesquieu.

miselt XVIII sajandi prantsuse kirjanikud, sellep. tutvuti uute ideedega peamiselt prantsuse kirjanduse kaudu. Prantsuse kirjanikest tutvusime juba entsüklopedistidega, aga selle sajandi prantsuse suurvaimudeks peetakse Montesquieu'd (l. Monteskjöö), Voltaire'i (l. Voltäär) ja Rousseau'd (l. Russoo).

Montesquieu († 1755), sünnilt aadlimees, elukutselt kohtunik, mõistis hukka Prantsusmaal maksva absolutistliku valitsemisviisi. Ta oli palju reisinud, palju näinud, viibinud kauemat aega Inglismaal, kus tutvus inglise riigikorraga ja Locke'i õpetusega võimude lahtusest. Oma teoses „Seaduste vaim“ väitis ka tema, et peavõimud peavad olema lahutatud. Seadusandlik võim, s. o. seaduste väljaandmise õigus,

kuulugu rahvaesindusele. Aga peale rahvaesinduse on vajalik ülemkoda, mis moodustatakse oma päritolult ja teenetelt kuulsast isikuist, kel õigus on oma kohta pärandada pojale. Ülemkoda on vajalik seks, et ta piiraks rahvaesinduse ehk alamkoja võimu, kui see oma vabameelsuses tungib kaugele, ja lepitaks tülide korral kuningat alamkojaga. Täidesaatev ehk valitsev võim kuulugu kuningale ja tema ministritele. Ministreid valib kuningas oma äranägemise järgi. Kuningal olgu õigus laiali saata ja uuesti kokku kutsuda alamkoda. Täidesaatev võim olgu vastutav alamkoja ees, kuid rahvaesindus ei tohi kohut mõista kuninga üle, ta võib vastutusele võtta ainult ministreid, kuid nendegi üle otsustab ülemkoja poolt seks ülesandeks valitud komisjon ülemkoja liikmeist. Sõjavägi allugu kuningale, kuid alamkoda kinnitab kulud sõjaväe ülalpidamiseks. Kohutv võim kuulugu valitud kohtunikele. Montesquieu nõudis sõna-, trüki-, usu-, isikuvabadust ja kinnitas, et need vabadused saavad olla ainult riigis, kus on teostatud võimujaotus, sest niipea kui kõik kolm võimu koonduvad ühe isiku või ühe asutise kätte, ei saa enam juttu olla kodaniku vabadusist.

Montesquieu raamatut loeti suure huviga. Montesquieu oli andnud prantslastele ettekujutuse teissugusest riigikorrast, kui oli maksev riigikord. Montesquieu idealiseeris inglise riigikorda ja soovitas seda eeskujuks, kuigi Inglismaal võimujaotus ei olnud läbi viidud sellisel kujul, nagu tema soovitas.

Locke — võimujaotusest.

Seadusandlikul võimul on õigus määrata, kuidas riigi jõudusid käsitleda ühiskonna ja ta liikmete heaoluks. Kuna aga seadusi tehakse lühema aja jooksul, ei ole vajaline, et seadusandlik võim vahetpidamata oleks teotsemas; tal ei leiduks küllaldaselt tööd. Kuna isikud, kelle kätte on usaldatud seadusandlik võim, inimlikus nõrkuses võiksid sattuda kiusatusse enda kätte kiskuda ka täidesaatvat võimu, et end vabastada allumisest enda tehtud seadustele või neid seadusi kasutada oma huvides, sellepärast on seadusandlik võim antud eriliste volitatute kätte, kes üksi või üheskoos teistega välja annavad seadusi, millistele nad ka ise alluvad; see on uus ja mõjuv põhjus teha vaid üldsuse huvidele vastavaid seadusi.

Ühekordselt ja lühema aja jooksul tehtud seadused jäävad aga maksvusele pikemaks ajaks, mispärast tuleb valvata nende täitmist. Selleks peab olemas olema võim, kes seaduste täitmist nõuab. Nii on kujunenudki, et seadusandlik võim enamasti lahutatud on täidesaatvast võimust.

Sõja või rahu kuulutamise, võõraste riikidega või ühiskondadega lepingute sõlmimise õigus võiks olla niinimetatud konföderatiivseks õiguseks või kuuluda konföderatiivsele võimule. Kuigi täidesaatva võimu ja konföderatiivse võimu volitused iseenesest on erinevad, langevad nad siiski enamasti ühte. Ja kuna konföderatiivne võim oma tegevust vähem suudab kohandada maksvatele seadustele, sellepärast peab tema usaldatud olema nende tarkusele ja ettenägelikkusele, kelle volituses seisab

tema käsitlemine üldsuse kasuks. Oma riigi piirides määravad maksvad seadused kodanikkude teod. Kas saab aga midagi nõuda võõralt, kelle tegusid ei teata arvestada ja kelle üle kohtupidamine ei kuulu võimkonda. Nende tunded, vaated ja huvid võivad muutuda. Sellepärast suudab siinkohal midagi saavutada ainult nende tarkus, kelle kätte on usaldatud võim. Täidesaatvat ja konföderatiivset võimu ei saa kergesti lahutada teineteisest, kuna mõlemad oma maksvuseks nõuavad riiklikkude võimuvahendite kasutamise õigust. Ei ole aga võimalik neid võimuvahendeid usaldada erinevate isikute kätte, kes üksteisele ei allu. Nii-sugune olukord tooks riigile varem või hiljem hukatuse.

Ei ole hea, et seadusandlik võim alati teotseks; ilmtingimata aga peab seda täidesaatev võim. Nagu seadusandlik võim seaduste täitmise järelevalve võimu on usaldanud kellegi kätte, nii on tal ka õigus seda neist kätest jälle ära võtta, kui tal selleks on olemas kaaluv põhjus. Seesama maksab ka konföderatiivse võimu kohta. Mõlemad alluvad seadusandlikule võimule, mis on kõrgem võim riigis.

Kahtlemata küsitakse siin: kes peab otsustama, kas valitseja või seadusandlik asutis, kui viimane on üle astunud oma volituste piiridest? Vastan, et seda peab tegema rahvas; sest kes võiks paremini otsustada, kas tema antud ülesanne on täidetud, kui ülesande andja või volitaja ise. Kui see on õiglane ja mõistlik eraisikute suhtes, miks ei peaks ta sedasama olema ka niisuguse kaaluva asja suhtes, nagu miljoni inimese hea käekäik; kui on vaja ära hoida kardetavaim ja suurim õnnetus, mis on hädaohtlik seda enam, et ükskord sündinut ei saa enam heaks teha. (Two treatises of government. Peatükid XI, XII, XVIII lühendatult.)

Katkend „Seaduste vaimust“.

On õigus, et demokraatliku korra all rahvas võib teha, mis ta tahab; poliitiline vabadus aga ei seisa selles, et teha, mis tahetakse. Riigis, see tähendab seadustega valitsetud ühiskonnas, võib vabadus seista vaid selles, et igäiks teeb kõik, mis tema kohus, ega keegi ei oleks sunnitud tegema seda, mis ei tohi olla kohuseks. Tuleb vahet teha sidumatuse ja vabaduse vahel. Vabadus on õigus kõik teha, mis seadustes lubatud; kui kodanik võiks teha kõik, mis nad keelavad, ei oleks tal enam vabadust, kuna teised samuti avaldaksid oma taht.

Demokraatia ja aristokraatia pole mitte juba oma loomult vabad riigikorrad. Poliitiline vabadus leidub vaid mõõdukate riigivormide all. Kuid ka mitte alati, vaid seal, kus võimu ei kuritarvitata. On aga igavene kogemus, et inimene, kelle käes on võim, kaldub seda kuritarvitama. Ta läheb nii kaugele, kuni ta leiab oma piirid. Kes võiks uskuda, et isegi voorusel peavad olema oma piirid!

Et võimu ei kuritarvitataks, tuleb asju korraldada nii, et võim võimu tõkestab. Valitsusvorm peab olema kujundatud nii, et ükski ei tohi sunnitud olla tegema asju, milleks teda ei kohusta seadus, ja et ta vabalt võiks teha, mis temale lubab seadus.

Igas riigis on kolm võimu: seadusandlik võim, mis väljendab rahva õigust, ja teine võim, mis teostab kodaniku õiguspiirkonda kuuluvaid ülesandeid. Esimese võimu abil annab valitseja või ülemus seadusi teatavaks ajaks või alaliseks, parandab neid või kaotab maksvaid. Teise võimu kaudu kuulutab ta sõda või rahu, määrab esindusi ja võtab vastu välissaatkondi, valvab avaliku julgeoleku teostamist ja kaitseb riiki võõraste kallaletungide eest. Kolmanda võimu abil karistab valitsus roimi ja lahendab tüliküsimusi kodanikkude vahel. Seda viimast võib nimetada k o h t u v ö i m u k s, teist lihtsalt tä i d e s a a t v a k s võimuks.

Poliitiline vabadus on kodaniku hingerahu, mis tugeb veendumusel, et igäihel on kindlustatud ta isiklik julgeolek, ja niisuguse vabaduse

omamiseks peab valitsus hoolt kandma, et ükski kodanik teist ei tarvitseks karta.

Kui seadusandlik ja täidesaatev võim koondub ühe isiku või ühe asutise kätte, siis ei ole enam vabadust, kuna on karta, et see isik või asutis annab türannilisi seadusi ja neid ka täidab türanniliselt.

Ei ole olemas vabadust, kui kohtuvõim pole lahutatud seadusandlikust ja täidesaatevast võimust. Kui ta oleks ühendatud seadusandliku võimuga, valitseks omavoli kodanikkude elu ja vabaduse üle, sest kohtunik oleks ühtlasi seaduste määraja. Kui kohtuvõim oleks ühendatud täidesaateva võimuga, koonduks kohtuniku kätte rõhuja võim.

Kõik oleks kadunud, kui üksainus isik, aadlike, kõrgema seisuse või rahva asutis koondaks oma kätte kõik kolm võimu: anda seadusi,

Voltaire.

täide saata üldisi otsuseid ja mõista kohut kodanikkude üle ning lahendada tülisid.

Kuna vabas riigis iga mõistlik inimene ise ennast peaks võima valitseda, peaks kogu rahva käes olema seadusandlik võim. Suurtes riikides aga on see võimatu ja ka vähemates tooks niisugune kord hulk väärnähte, seepärast peab rahvas teostama seda oma esindajate kaudu, mida ta ise ei saa.

Voltaire († 1778), omaaja tähtsaim kirjanik ja mõtte-tark, avaldas oma vaateid ajaloolistes ja filosoofilistes kirjutistes, näidendites, romaanides, lugulauludes. Ta puudutas palju ühiskondlikke küsimusi. Ta nõudis trüki-, sõna- ja usuvaba-

dust. Ka seisusvahede vastu oli ta, seletades, et kõik inimesed on sündides ühesugused, mispärast kõik üheõiguslikud peavad olema ka seaduse ees. Tunnustades inimesi küll üheväärtseteks sündimise poolest, ei armastanud Voltaire massi, ta põlgas lihtrahvast ja ei olnud selle poolt, et see omaks poliitilisi õigusi. „Kui harimatu rahvahulk targutama hakkab, läheb kõik hukka“, lausunud tema. Sellepärast oli Voltaire poliitilise meelsuse poolest piiramata ainuvalitsuse toetaja, aga ta nõudis kuningalt, et see valitsegu mõistlikult ja heatahtlikult ning teostagu uuendusi, mis vajalikud rahva heaks käekäiguks.

Eriti tähelepanu väärt oli Voltaire'i vastuhakkamine oma aja ebausule, mida uuest ärkavast maailmavaatest hoolimata oli rahva keskel palju. Kõiki tema töid läbib mõte, et rahva vaimupimeduses on süüdi üksnes vaimulikud ja riigivalitsejad, kes sihilikult hoiavad rahvast pimeduses. Ebausust kaotust ja hariduse levitamist rahva keskel ootab Voltaire valgustatud hu-manseilt riigivalitsejailt.

Genflane Rousseau († 1778) oli käsitöölise perekonnast. Kogu tema elu möödus ainelises puuduses. Elades ikka lihtrahva keskel, tekkis temas sümpaatia kehvikute vastu ja põlgus rikaste vastu. Rousseau idealiseeris loodusrahvast; tema arvamise järgi on iga loodusrahvas õnnelikum kultuurrahvast, sest loodusrahvaste juures puuduvad seisuslikud vahed, eesõigused, eraomandus: inimesed on vabad ja sarnlevad üksteisega. Kultuur, teadused, kunst, suurlinna elu rikuvad inimesi, tekitades ja suurendades nende vahel valitsevat ühtlusetust. „Ürgseisukord on rahva noorus,“ ütleb Rousseau, „kultuur — tema vanadus ning surmale lähenemine.“ „Tagasi lihtsuse, tagasi looduse juurde!“ on Rousseau hüüd inimessoole.

Rousseau avaldas ka uusi kasvatuslikke vaateid. Talle ei meeldinud kaasaegne kool oma valju korra ja võõrkeelte tuupimisega. Rousseau väidab, et laps peab üles kasvama loomulikes tingimustes. Koolid, kasvatusmajad asugu kõigepealt maal, eemal linna kultuuri hävitavast mõjust. Kasvataja lasku lapsel areneda vabalt, ainult juhtigu lapse arenemise ja iseloomu kujunemise käiku. Väikesele lapsele õpetatagu ainult emakeelt, ainult kui laps seda hästi valdab, võib talle õpetama hakata võõrkeeli. Oma kasvatuslikud vaated avaldas Rousseau teoses „Émile ehk kasvatuses“.

Tunnustades ideaaliks inimese üheõiguslust, nõudis Rousseau riikidele sellist valitsuskorda, kus kõigil oleks ühesugused poliitilised õigused. Nii avaldas tema rahvaavalitsuse põhimõtteid. Kogu rahvas peab valitsema. Iga kodanik peab osa võtma saama riigi juhtimisest, sest „üldine tahtmine on alati õige ja püüab alatasa üldsuse hea käekäigu poole“.

Oma poliitilise usutunnistuse avaldas Rousseau teoses „Ühiskondlikust lepingust“. Ta kirjutab seal:

Inimene sünnib vabana ja ometi igal pool on ta köidikutes. Mõni peab end oma kaasinimeste isandaks ja on ometi rohkem ori kui nemad. Kuni rahvas vägivallaga on sunnitud sõna kuulma, teeb ta hästi sõna kuuldes. Niipea kui ta suudab iket endast raputada, teeb ta paremini end vabastades. Sest ta võtab vägivallaga selle, mis temalt vägivaldselt on röövitud. Ühiskondlik kord on pühitsetud kord ja kõigi teiste alus, ta ei tuge aga mitte looduse ettemääramisel, vaid järelikult kokkulepetel. Sellepärast tuleb tundma õppida nende kokkulepete õigus-pärasust.

Vanim ja ainuke loomulik ühiskond inimeste vahel on perekond, poliitiliste ühenduste algsu. Valitseja on võrreldav isaga, rahvas las-

Rousseau.

tega, ja kuna kõik on sündinud ühtviisi ja vabadena, võivad nad vabadustest loobuda ainult oma huvide nimel. Vahe seisab selles, et perekonnas armastus tasub isale laste tehtavad mured, kuna riigis armastuse asendab heameel käskimisest.

Kuna inimesed ei saa luua uusi jõudusid, peavad nad oma olemasolevad jõud ühendama ja neid juhtima, et ühenduse varal moodustada jõudude liitarvu ja neid liikvele panna ühisest keskkohast, ühiste eesmärkide saavutamiseks. Iga inimese jõud ja vabadus on temal enda alalhoiu abinõuks. Kuidas võiks ta neist loobuda ilma enda kahjuta? See raskus laseb end koondada valemisse: kuidas leiutada ühiskondlik vorm, mis kogu ühise jõuga kaitseb iga liikme isikut ning vara ja mille varal igaüks, olgugi ühinenud kõigi teistega, teenib ennast, nii jäädes endiselt vabaks? Selle küsimuse lahenduse annab ühiskondlik leping.

Iga liige sulab oma õigustes ühte üldsusega. Nii on algeisukord kõigile ühtlane ja kellelgi ei ole huvi muuta seisukorda teisele rõhu-vaks. Ühiskondlik leping laseb end kokku võtta lausesse: „Igaüks

meist annab oma isiku ja oma jõu üldise tahte ülemjuhtimisele ja iga liige on vastu võetud üldsuse lahutamatu osana". Üksikisiku asemele astub niisuguse kokkuleppe järele asutis, mille liikmed koosnevad hääletajaist. Niisugune avalik isik, mis moodustub nii kõigi üksikliikmete ühendusest, kandis varemalt linna nime, nüüd nimetub ta vabariigiks või riigiks. Selle üksikliikmed ühendatult kannavad rahva nimetust. Riikliku võimu osasaajatena on nad riigikodanikud ja seadustele võlgetava alistumise mõttes alamad.

Niipea kui hulk nii üheks kehaks on ühinenud, ei saa ühtki liiget haavata keha vigastamata ega veel vähem keha haavata, ilma et liikmed selle all ei kannataks. Nii ühendavad mõlemad kokkuleppinud pooli kohus ning huvi ühtlaselt, sundides neid teineteist toetama.

Ülemineku ürgseisukorrast riigikodanikuni tekitab inimestes teravalt märgatava muutuse, kuna neis õiglustumine astub loomusunni asemele ja nende tegudes väljendub kõlblas sisu, mis enne puudus. Ühiskondliku lepinguga kaotab inimene oma loomuliku vabaduse ja piiramatut õigust kõigele, mis teda ärritab ja mis ta suudab saavutada. Ta võidab aga kodanliku vabaduse ja omanikuõiguse oma varale. Riigikodakondsuse võidule tuleks veel lisada kõlblas vabadus, mille omandab korraldatud ühiskonna liige ja mis inimese alles tõstab isandaks iseenda üle. Vabadus on alistumine iseendale kirjutatud seadusele.

Seni loendatud põhimõtete kaaluvaim järeldus on see, et üldine tahe üksi võib ja tohib juhtida riiki, mis on asutatud üldiseks heaoluks. Riigikodanikke seob ühine kõigis lahkuminevates huvides, sest kui neis puuduks mingi ühine punkt, siis ei võiks olla ka ühiskonda. Ainuüksi selle ühise huvi seisukohalt tuleb juhtida ühiskonna valitsemist. Ülem riigivõim võib olla ainult üldise tahte teostamine ega tohi sellena muudetud saada. Nagu loodus inimkehale annab piiramatut võimu kõigi oma liikmete üle, nii annab ühiskondlik leping riigikehale võimu oma üksikliikmete üle. Niisugust üldisest tahtest juhitud võimu nimetatakse riikliku võimuks või valitsuseks.

Ühiskondlik võim tohib kuuluda ainult rahvale. Sellevastu aga on kerge ära tunda, et täidesaatev võim mitte tema käes ei tohi olla, vaid et selleks tarvilik on eriline volinik, kes teostab üldise tahte avaldisi. See on valitsus, ühendav vahelüli, mis ülemal riigivõimu ja rahva vahel ühendust peab ja valvab seaduste täitmist kui ka poliitilise ja kodanliku vabaduse hoidmist. Seadusandlik võim on riigi süda, täidesaatev võim tema aju, mis kõik osad paneb liikvele.

Teiste maade XVIII sajandi suurvaimudest kuuluvad tähtsamate hulka: itaallane *Beccaria* († 1794), kes vastu hakkas inkvisitsioonile, ihunuhtlusele, üldse piinamistele, väites, et kohus peab olema avalik ja ühesugune kõigile, kaebealusel peab võimalus olema võtta kohtusse kaitsjat; tema tõstis esimesena üles surmanuhtluse kaotamise küsimuse. *Beccaria* töö „Kuriteod ja karistused“ tõlgiti kõigisse keeltesse, see on silmapaistvaim teos valgustusaja kirjanduses. Helveetslane *Pestalozzi* († 1827) propageeris Rousseau eeskujul uusi kasvatuslikke vaateid („Kuidas Gertrud õpetas lapsi“). Saksamaal oli rida silmapaistvaid kirjanikke ja filosoofe, kes esinesid seal valgustusideede kandjatena, nagu *Lessing*, *Goethe*, *Schiller*, *Kant*. Venemaal — *Katarina II*. Nii oli XVIII saj. valgustusliikumine universaalne näht, mille populaarsemad esindajad kuulusid prantsuse rahvusse.

Uued vaated majanduslikes küsimusis. Riiklik protektionism (kaitsesüsteem) oma laialdase ja mitmekülgse majanduslikusse elusse vahelesegamisega (Colbert) hakkas juba kõiki tüütama. Tarvitaja seisukohalt ei olnud kõrged kaitsetollid välismaa korralikelt ja odavatelt kaupadelt sugugi kasulikud, sest nad sundisid ostma kodumaa halba kaupa kallilt. Ka võis ühtede tööharude kaitsmine kahjulik olla teistele tööharudele. Nii on kõrge toll põllutööriistadel kahjulik põllupidajale, raua sisseveo toll raudtööriistade valmistajale, tööliste tarbeainete toll ei tee heameelt ühelegi ettevõtjale, sest tarbeainete kallidus ajab kõrgeks tööpalka jne. Monopol ärritab kõiki, peale monopolisti enda. Töösturi seisukohalt olid täiesti vastuvõtmatud seadused, mis ära määrasid produktide omadused. Edenenud tööndusele hakkasid kaitsetollid päriselt kahju tooma, sest ühe riigi kõrgetele sisseveotollidele vastasid teised riigid samasuguste tollidega. Loendatud põhjustel hakkasidki muutuma majanduslikud vaated. XVIII saj. nõudsid füsiokraadid Prantsusmaal, et protektionism peab maad andma vabale võistlusele: nende tähtsaim teoreetik oli *Q u e s n a y* (l. Kenee).

Füsiokraadid väitsid, et rikkuse ainus allikas on loodus. Ainult see töö on produktiivne, mis tegeleb otsekohe loodusega, järelikult põllutöö. Ainult põllutöö annab puhast sissetulekut, annab inimesele rohkem produkti kui on kulutatud valmistuseks. Igasugune tööndus on ümbertöötav töö, muudab maast saadud rikkuse vormi, aga ei loo uusi rikkusi. Veel vähem võib kauplemine luua uusi väärtusi, sest ta toimetab neid ainult käest kätte.

Loodus ei ole füsiokraatide arvamise järgi üksi ainus rikkuste allikas, ta on ka ainus rahvaste kooselu juhataja. Ühiskondliku korra määravad samuti looduse seadused, nagu kõik kosmilised nähud on juhitud looduse seadustest. Loomulik ühiskondlik kord, arvasid füsiokraadid, ei tohi takistada inimese loomu avaldusi. Enese hoolde jäetud inimene leiab oma tegevusele alati õige tee. Sellepärast on tarvis inimese tegevus vabastada neist kütkeist, mis teda praegu kinni hoiavad, s.o. protektionismist, feodaalikest jne. Vabadus on tarvilik igal pool, eriti aga majanduslikus elus. Füsiokraatide hüüdsõna oli: „laissez faire, laissez passer“ — „laske teha, laske minna“, s.o. ärge segage ennast elu loomulikusse käiku. Laske loodusel valitseda (sellest tulebki õpetuse nimetus „füsiokraatia“, mis tähendab „looduse valitsus“).

Majandusliku vabaduse apostlik hakkas Inglismaal *A d a m S m i t h* († 1790), Glasgow' ülikooli professor. Oma teoses „Rahvaste rikkustest“ väidab Smith, et peab maksma vabadus nii varade vahetuses kui ka varade valmistamises. Suurim rik-

kuste hulk on saavutatav vaid siis, kui igale üksikule isikule antakse võimalus müüa ja osta varu oma tahtmise järgi. Majanduspoliitikas tuleb käia põhimõtte järgi: osta sealt, kus kaup odav, müüa seal, kus ta kallis. Igal maal arenegu töödused, mis selle maa loodusvarade tõttu töötavad suurimaid sisssetulekuid. Kui mõnda produkti teistes maades saadakse valmistada vähemate valmistuskuludega, siis on kasulikum seda sisse vedada, kui et seda kodus halvemates tingimustes ise produtseerida. Igal maal valmistatagu ainult neidprodukte, mille valmistamiseks olemas soodsad tingimused, siis kasvab kõige kiiremini üldine rahvaste rikkuste kogusumma. Smith eitab kaitsetolle, üldse kõiki varade liikumist takistavaid abinõusid, ja nõuab piiramata vabadust nii sise- kui väliskaubanduses.

Smith nõuab täielikku vabadust ka varade valmistamises. Igaüks toimib üldtunnustatud majandusliku põhimõtte järgi: minimaalse jõukulutusega saavutada maksimaalseid tagajärgi, inimene ise tunneb kõige paremini oma huve. Vaba eraalgatuse kitsendamine riigi poolt on sellepärast ülearune ja koguni kahjulik. Riigi vahelesegamine on lubatud ainult siis, kui seda nõuab teiste isikute vabaduse kindlustamine. Ainukeseks juhtivaks teguriks varade valmistamisel olgu eraalgatus ja vaba võistlus. Smith arvustas täiesti maha keskaegse tsunftikohustuse, samuti riigivalitsuse vahelesegamise majandusliku elu käiku.

Majandusliku vabaduse nõudjana võiks pidada Smith'i füsiokraatide õpilaseks. Kuid ta ei jaganud nende ühekülgsust. Smith ei pooldanud nende arvamist, et põllutöö on ainus väärtuste allikas. Tema väitis, et igasugune produktiivne töö on rikkuse allikas. Töö väärtuse hindamises seisab Smith'i suurim teene.

Uute ideede levimine. Uued vaated ja seisukohad ei leidnud kaua teed rahva juurde, aga kõrgemal ja keskseisusel oli võimalus tutvuda nendega. Õpetlased ja kirjanikud ei jäänudki ootama, millal neid loetakse, nad ilmusid ise salongidesse, olles seal vaidluste ja jutuaajamiste vaimukad juhtijad.

Prantsuse kuningad näitasid esimestena üles oma lugupidamist kunstnike ja kirjanikkude vastu. Juba François I kutsus neid oma õue ringkonda. Louis XIV võttis neid riiklikule palgale ja paiukile. Muidugi pidid vabameelsed kirjanikud tagurlikus kuningakojas oma aadete kuulutamises olema ettevaatlikud. Kojas eeskujul hakkasid varsti koosviibimisi korraldama rikkad aadliperekonnad, kus samuti palutud külalisteks olid kirjanikud, kunstnikud ja õpetlased. Ei läinud palju aega, kui oma salongid avasid ka rikkad keskkihi esindajad. Kirjanikud ja õpetlased olid neil koosviibimistel armastatuimad võõrad. Alles siin said nad vabalt kõnelda, ja uued ideed leidsid siin kõige

vastuvõtlikuma pinna. Aegamööda omandasid prantslaste salongid suure kuulsuse. Pariisi hakkasid sõitma haritlased, kunsti ja kirjanduse harrastajad kõigest Euroopa riikidest, et tutvuda suurilma eluga, prantsuse kommete ning uute vooludega kirjanduses, kunstis ja teadustes. Rikaste prantslaste salongid said kogu Euroopa seltskondlikkuse kooliks.

Teaduste areng andis mõistusele, tähelepanekutele ja katsetele põhineva maailmavaate. Teaduslik maailmavaade omalt poolt mõjus kaasa uute seisukohtade võtmiseks usu-, riigi- ja ühiskonnaküsimustes. Seega tõi XVIII sajand selgust ja valgust inimese maailmavaatesse, andis ideid, kuidas juhtida paremuse poole poliitilist ja ühiskondlikku elu. Kas tegid sellest järeldusi riikide valitsejad?

Prantsuse kuningad ei teinud mingisuguseid järeldusi. Kuigi nad hästi suhtusid kirjanikesse, ei võtnud nad omaks nende õpetusi. Kuid selle eest oli XVIII sajandil Euroopa teistes riikides valitsejaid, kes ajavaimul end mõjustada lasksid ja oma rahva käekäigu tõstmiseks läbi viima hakkasid uuendusi, jäädes selle juures piiramata ainuvalitsejaiks edasi. Ajalugu nimetab neid valgustatud ainuvalitsejaiks. Erilist tähelepanu nende hulgas väärivad Preisimaa kuningas Friedrich II, Austria keiser Joseph II ja Venemaa valitsejanna Katarina II. Nad olid kirjavahetuses kirjanikkudega, pärisid neilt nõu mitmesugustes riiklikkudes küsimustes. Friedrich II meelitas Voltaire'i tükiks ajaks oma juurde elama, Katarina II kutsus entsüklopedisti Diderot' Peterburi ja ostis temalt ta raamatukogu. Friedrich II avaldas ise kroonprintsina kirjatöö „Antimachiavell“, kus ta kirjanikkude eeskujul esile tõi moodsaid vaateid. Riigivalitsejate huvi moodsa kirjanduse vastu pani uskuma kirjanikke, et valgustatud ainuvalitsejad on kutsutud ellu viima mõistuse ja looduse põhinõudeid.

2. Valgustatud ainuvalitsus.

1740—1786	—	Friedrich Suur.
1756—1763	—	7-aast. sõda.
1772	—	I Poola jaotus.
1740—1780	—	Maria Theresia.
1780—1790	—	Joseph II.
1762—1796	—	Katarina II.
1793	—	II Poola jaotus.
1795	—	III Poola jaotus.

Friedrich II. Friedrich Wilhelm I-le järgnes Preisimaal tema poeg Friedrich II Suur (1740—1786).

Friedrich II oli noorpõlves väga elava loomuga ja kunsti ning kirjanduslikkude huvidega. Eriti vaimustas teda moodis prantsuse kirjandus. Isaga läbisaamine oli Friedrichil raske. Tõsisele töökale despootlikule Friedrich Wilhelmile ei meeldinud poja veidi kergemeelne eluviis ja tema andumus kirjandusele ning kunstile. Friedrich Wilhelmile paistis, et tema poeg oma eluviisiga ennast sugugi ette ei valmista oma tulevasele tõsisele elukutsele, ja noomis poega. Kui veel isa ära keelas Friedrichile abiellumise Inglise printsessiga, otsustas Friedrich

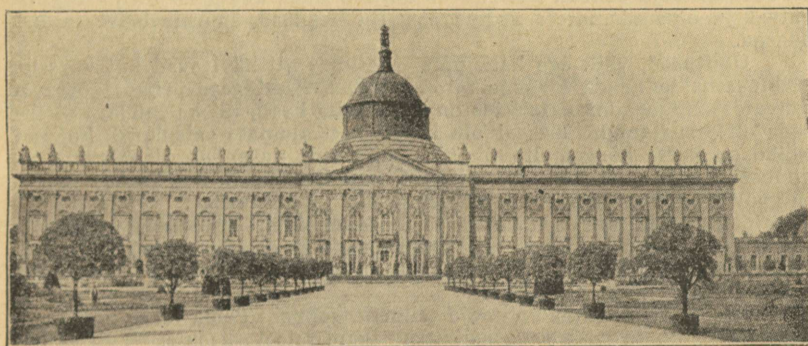

Friedrich II Suur.

lahkuda Preisist. Kuid põgenemisel tabati ta, ja isa laskis ta vangistada. Poja põgenemiskatse vihastas ja ärritas väga Friedrich Wilhelmit. Ta nõudis sõjakohtult Friedrichile surmanuhtlust. Kuid kohus, leides, et käesoleval juhul tegemist on ainult perekonnatüliga, määras printsile karistusena vangistuse.

A. 1740 suri Friedrich Wilhelm I. Troonipärija Friedrich hakkas iseseisvalt valitsema. Kuningana sarnanes ta palju oma isaga. Ta oli sama hoolas ja väsimatu töös. „Friedrich Suur“,

kirjutatakse temast, „juhtis üksi kogu valitsemisaparaati. Ministrid pärisid kirjalikult tema arvamist ja ühe sullekriipsuga otsustas ta niihästi kõige tähtsamad asjad kui ka kõige väiksemad peensused. Põlates inimesi oli ta ükskõikne teiste arvamistele, ja oma määrustes, mis harilikult kahe rea pikkused, ei esitanud ta kunagi motiive. Kahe-kolme keskpärase, masinlikult töötava asjaajajaga võis ta kogu selle hiiglatööga valmis saada.“ Ka Friedrich II oli despootliku iseloomuga. Sõjaväes nõudis ta valjut distsipliini ja kõigilt ametnikelt täielikku sõnakuulmist ja täpset tööd. Ministritelgi polnud iseseisvust tegevuses, ja väga tähtsaid ülesandeid ei usaldanud Friedrich II üldse nende kätte. Nii seadis ta ise kokku riigi eelarve ja kontrollis riigi väljaminekuid ning sissetulekuid. Ka Friedrich II-se eesmärk oli Preisi riigi vägevus. „Kuningas on riigi esimene

Friedrich II loss Potsdamis.

teener“, tähendas ta korduvalt, tahtes ütelda sellega, et tema tegevuse siht on riik.

Friedrich II oli palju andekam isast. Ta oli eeskätt hea väejuhataja. Imeosavasti liikus ta sõjaväljal edasi, jõudis äkiliste käikudega ette vaenlastest, pidas oma ülemjuhatusel ajal ligi 20 suurt lahingut, millest kaotas ainult mõned. Ta oli ka andekas diplomaat. Teaduste ja kunsti harrastajana kutsus Friedrich oma kotta elama kirjanikke ja kunstnikke. Ta avaldas ise kirjutisi poliitiliste küsimuste üle ja on luuletanud. Friedrich armastas muusikat. Ta korraldas kajas sageli kontserte ja esines nendes ise flöödimängijana. Friedrich II armastas elada Sans-Souci lossis Potsdami lähedal; siin viibis tema kodagi. Siit valgusid laiali teated kuninga andumusest kunstile ja kirjandusele ning tema moodsaist vaateist. Selle koha järgi hakati Friedrich II juba tema elupäevil hüüdma „Sans-Souci mõtte-targaks“.

Friedrich II-se perekondlik elu möödus kurvalt. Isa soovi järgi pidi ta abielluma ühe Braunschweigi printsessiga, keda ta sugugi ei armastanud ja kellega ta kooski ei elanud. Lapsi röömu tegemas tal ka ei olnud. Kogu ta elu möödus kibedas töös. Friedrich oli, nagu tema isagi, lihtsa eluviisiga; toredust taga ajada rahva kulul pidas ta lubamatuks. Oma elu viimased aastad veetis Friedrich II üksinduses. Ta ei armastanud viibida teiste seltsis, ta hakkas põlgama inimesi. Ta suri 74. eluaastal.

A n t i m a c h i a v e l l.

Machiavelli raamat vürsti valitsemisoskusest on hädaohtlikem raamatuist, mis kunagi maailmas levitatud. Tema lugemisel pole midagi kergemat kui et noor, auahne mees, kelle vaim ja mõistus pole mitte veel küpsenud hea ja halva eritlemiseks, soodustust leiab oma kirgedele ja eksiteele satub. Kui on hukkamõistetav eksitada erisiku süütust, mil ei ole mõju maailma käekäigule, siis seda kahjulikum on see valitseja suhtes, kel rahvas on hooldada, kes peab olema õigluse valvel ja oma alamatele andma eeskuju headuse, suurmeelsuse ja heldusega.

Uputused, väk ega katk pole maailmas nii hävitavad kui vürstide kõlblusetus ja nende kirgedele taltsutamatus. Kuningate pahed laostavad rahvaid. Nagu kuningate käes on võim teha head, nii ka kurja, kui nad seda on otsustanud. Kas ei ole kaebeväärt alamate seisukord, kui neil kõike on karta kõrgemalt võimult, kui nende varandus oleneb kuninga ahnusest, nende vabadus ta tujudest, nende rahu ta auahnusest, nende julgeolek ta äraandlikkusest ja nende elu ta julmusest? Niisugune on kurb pilt riigist, milles valitseks vürst Machiavelli antud eeskuju järele. Ta väidab, et siin kurjas ja raiskunud maailmas ei olla võimalik olla hea, kui ei taheta hukkuda. Mina aga kinnitan, et hukkumise vältimiseks tuleb olla hea ning voorulik.

Õiglus peab olema valitseja esimene kohus. Tema juhib oma rahva head käekäiku ja peab seda eelistama igale teisele kasule. Valitseja ei ole koguni mitte rahva piiramatu isand, ta on rahva esimene ja ülem teenija. Kalleim vara, valitsejale usaldatud, on ta alamate elu. Tema amet annab talle õiguse roimareid mõista surma või neile anda armu. Tema on kõrgem kohtunik. Hea valitseja kannab seda võimu raskeima koormana teades, et need, kelle üle ta kohut mõistab, on inimesed nagu temagi. Ta teab, et solvamist, ülekohut, halba siin maailmas jälle saab heaks teha, et aga liigse rutuga langetatud surmaotsus on parandamatu eksitus. Machiavellil ei maksa inimese elu midagi ja omakasu on ainus jumal, mille poole ta palvetab. Timukad on need, kes Machiavelli kangelasid troonile toovad ja neid seal hoiavad.

Ma ei salga, et karmus teatud puhkudel võib olla väga kasulik, väidan aga, et kuningas, kel ainsaks eesmärgiks on hirmu äratamine, valitseb vaid argpükse ja viletsaid orje. Ta ei tohi oodata oma alamatelt suuri tegusid. Valitseja, kes suudab äratada armastust, valitseb südameid, ja ajaloo leidub näiteid paljudest suurtest ja õilsatest tegudest, mis on tehtud armastuse ja poolehoiu pärast. Julm valitseja võib ennem oodata reetmist kui hea, sest julmus muutub varsti väljakannatamatuks. Headus aga äratab armastust.

Asjatult teeskleb valitseja. Kavalus sõnades ja tegudes ei too kasu, sest inimese üle ei otsustata ta sõnade, vaid tegude järele. Mõlemaid võrreldakse, ja võrdluse juures ei pea teesklemine paika. Petetakse iseennast, kavatsedes maailma petta.

On väär õpetus, et maailm koosneb vaid halbadest ja hukkaläinud

inimestest. Ja oletadeski, et maailm on nii kuri, kui Machiavelli seda eeldab, kas peame siis meie sellepärast kõike kurja järele aimama? Kui keegi riisub, põletab ja tapab, siis tähendab see, et kurjategija tuleb võtta vastutusele, mitte aga, et mina tema tegusid pean seadma endale juhtnööriks. „Kui maailmas enam ei oleks ausust ega voorust,“ ütleb Karl Tark, „siis nende jälgi peaks leiduma vürstide juures.“

Valitsejate eneste kasuks väidan ma, et on halb valitsemisoskus, kui nad on petised. Nad petavad kord ja kaotavad kõigi teiste valitsejate usalduse. Tunnustan, et on tungivaid olukordi, mis paratamatuks teevad lepingute murdmise. Siis aga tuleb seda teha õiglaselt, vastaspoolele aegsasti teatades, kui mitte rahva kasu ja suurim paratamatus pole sundijaiks.

(Friedrich'i teose sisu kokkuvõetult.)

Friedrich II-se välispolitika. Nagu kõik Preisi riigi valitsejad, nii oli ka Friedrich II röövpolitika teostaja; Preisi valitsejad ahnitsesid maid juurde oma riigile, küsimata, kas neil oli mingisugust õigust nendele maadele, mida nad ära võitsid naabreilt. Juba oma valitsuse esimesel aastal kasutas Friedrich II Austria rasket seisukorda, mis tekkis keiser Karl VI-nda Habsburgi surma järele. See keiser oli avaldanud pragmaatilise sanktsiooni ehk pärimise määruse, millega ta Austria trooni kindlustas oma ainukesele pärijale, tütrele Maria Theresiale ja Saksamaa keisrikrooni, mille kandjad olid seni ikka olnud Austria Habsburgid, oma väimehele, Lothringi hertsogile Franz Stephan'ile. Pragmaatilist sanktsiooni tunnustasid juba keisri elupäevil kõik Euroopa riigid, ka Preisimaa valitseja Friedrich Wilhelm I. Kuid kui Karl VI suri, tekkisid raskused: ungarlased ei tahtnud oma ülemvalitsejana näha Maria Theresiat ja Saksamaa keisrikrooni ihaldas saada Baieri kuurvürst Karl Albert. Friedrich II ruttas kohe ära kasutama seisukorda, teatades Maria Theresiale, et ta pragmaatilist sanktsiooni ainult siis tunnustab, kui Maria Theresia Preisile ära müüb Sileesia. See oli ainuke Austria maakond, kus oli edenenedud töõndus ja kus rahvas elas võrdlemisi jõukalt. 23-aastane Maria Theresia, kes isalt oli pärinud viletsas seisukorras sõjaväe ja tühja riigikassa, julges siiski anda Friedrichile eitava vastuse. Aga selle järele okupeeris Friedrich II oma vägedega Sileesia, mis asus Preisi lõunapiiril. Maria Theresia seisukord oli seda raskem, et samal ajal Belgiat okupeerisid prantslased, kes toetasid Baieri kuurvürsti kandidatuuri keisri troonile, ja Baieri kuurvürst ise tungis Böömimaale. Toetust Austria pärandus-sõjas sai Baieri kuurvürst Karl Albert veel Hispaanialt ja Saksilt, kus arvati, et on kätte jõudnud Habsburgide pärandusmaade jagamine. Karl Alberti käsi käis hästi, ta võitis Praaga; kroonis end Böömi kuninga krooniga ja varsti selle järele valiti ta Saksamaa keisriks Karl VII nime all. Kuid Maria Theresia ei kaotanud pead, ta sõitis ringi oma kodumaal ja kutsus üles oma alamaid võitma vaenlasi. Tema sõna võtsid kuulda vahvad

ungarlased ja ühel meel kihutati minema vaenlane Böömi-
maalt. Ka suri varsti Karl VII ja tema poeg ei pretendeerinud
Saksamaa keisri ega Böömimaa kuninga troonile. Kuid kes oma
nõudmistest ei taganenud, oli Friedrich II, ja teda ära võita ei
jõudnud Maria Theresia oma jõududega. Austria pidi kaotama
Sileesia Preisi kasuks. Teised pändussõja ajal okupeeritud
Austria maad anti Maria Theresiale tagasi. Jälle leidis üldist
tunnustust Karl VI-nda pragmaatiline sanktsioon, isegi Maria
Theresia saamatu mees Lothringi hertsog Franz Stephan valiti
Saksamaa keisriks Franz I nime all (1745). Sileesia kaotus oli
Austriale väga ränk, Maria Theresia ei suutnud seda andes-
tada Friedrichile. Ta hakkas liitlasi otsima ja valmistas kava
Preisi röövriigi hävitamiseks. Maria Theresiast ja Friedrich
II-st algaski Preisi ja Austria vahel võistlus esimese koha pä-
rast Saksamaal. Maria Theresial õnnestus sõjalisi lepinguid
sõlmida Venemaa keisrinna Jelisaveta Petrovnaga, Saksi kuur-
vürstiga, kes ühtlasi oli Poola kuningas, Rootsiga ja isegi oma
endise vastase Prantsusmaaga. Friedrich II-le lubas toetust
ainult Inglismaa. Nii oli Friedrich II ümbritsetud vaenlastest.
Kuid tema meel oli kindel. Ta ei jäänudki ootama, millal te-
male sõda kuulutatatakse, vaid tormas oma vägedega lähema
vaenlase, Saksi kuurvürsti maadesse. Algas ajaloos seits-
meaastase sõja all tuntud äge võitlus (1756—1763).

Seitsmeaastases sõjas tuli nähtavale Friedrich II sõjaline
geenius täies ulatuses. Tema osavus kiirelt vägesid paigu-
tada pea ühe, pea teise vaenlase piirile ja tema võidud hästi tu-
gevama vastase üle panid imetlema kogu Euroopa. Ta pidas
selles sõjas 10 suurt lahingut, millest ainult 3 kaotas. Sõja
alul käis Friedrichi käsi hästi, aga sõja neljandal aastal muu-
tus tema seisukord vaenlaste suure jõulise ülekaalu tõttu krii-
tiliseks. Venelased olid vallutanud Ida-Preisimaa, austerlased
Sileesia, rootslased Pommeri; Friedrichi väed olid tagasi su-
rutud tema riigi keskkoha, kus enam toitugi tarvilisel mää-
ral ei leidunud. Aga Friedrichi päästsid kaks asjaolu: esiteks
suri tema tüsedam vaenlane Jelisaveta Petrovna ja Vene troo-
nile astus Preisi kuninga jumaldaja Peeter III, kes ära kutsus
vene väed väeliinilt; teiseks lahkus liidust Prantsusmaa, leppi-
des Inglismaaga kokku, et neist kumbki edaspidi enam ei
toeta sõdijaid pooli. Rootslased, kes nähtavasti ka sõjast olid
tüdinud, lahkusid Preisi-Pommerist. Preisi ja Austria sõdisid
omavahel edasi, kuid nüüd oli tugevam Friedrich II. Jälle val-
lutas ta Sileesia. Mahajäetud liitlastest, ei jõudnud Maria The-
resia enam kaua edasi sõdida. A. 1763 tegid Preisimaa ja Aust-
ria Hubertsburgis, Leipzigi lähedal, rahu, mille põhjal
Sileesia jäi lõplikult Friedrich II-le.

Ligi 10 aastat hiljemini võttis Friedrich II ühes oma endiste vaenlaste, Austria ja Venemaaga, osa esimesest Poola riigi jagamisest (1772). Ta omandas Lääne-Preisimaa, Visla pahemal kaldal, mis oli loomulikuks vahelülks Ida-Preisimaa, Pommeri ja Brandenburgi vahel, mille omandamine oli seepärast väga tähtis Preisi riigile. Kuid sõdade tõttu sai maa väga palju kannatada. Friedrich II kirjeldab ise järgmiselt Preisi seisukorda pärast 7-aastast sõda:

„Preisi vajas rahu tungivamalt kui muu Euroopa, sest tema peaeagu üksi kandis kogu sõja koorma. Preisi riik sarnles haavadest kaetud, verekaotusest nõrgenenud sõduriga, kes oma kannatuste raskuse all on kokku varisemas. Oli vaja korrapäraselt elu kosumiseks, jõudude kogumiseks ja rohtu haavade parandamiseks. Niisuguses olukorras tuli valitsusel töötada arstina, kes aja ja pehmete vahendite abil jälle jalule aitab väsinud keha.

Et mõista üldist laostumist, millesse kogu maa sattunud, et mõista riigi elanikkude meeleheidet ja häda, peab nägema suuri, täiesti rüüstatud maa-alasid, kus peaeagu enam pole leida endiste asulate jälgi, linnu, mis põhjani purustatud, teisi, mis pooleni tules põlenud, 13000 maja, mis viimse jäljeni hävitatud, söötijäänud välju, kus ühtki viljatera ei valmi elanikkude toitmiseks. 60.000 hobust puudus maainimestel põllutööde alguseks ja kogu maal oli elanikkude arv võrreldes 1756. aastaga vähenenud 500.000 hinge võrra. Niihästi aadlikud kui talupojad olid sõjas rüüstatud nii paljaks, et neil midagi ei olnud peale elu ja mõne näruse riidehilbu. Ühtki abi elu igapäevaste tarviduste täitmiseks, ühtki politseinikku linnades, õiguse ja korra asemel valitses ainult veel toores omakasu ja ohjendamatus. Kohtud ja rahaasutised olid oma tegevuse lõpetanud vaenlaste vahetpidamatute ründamiste tagajärjel, seaduste puudumine vallandas inimestes kalduvused omavolile ja maad võttis piiramatu saagiahnitsemine. Aadlik, kaupmees, maaharija, tööline, vabrikant, kõik näisid otsekui töötavat iseendi ja vastastikuseks hävitamiseks.

Niisugust sünget pilti pakkusid endised õitsvad maad peale 7-aastast sõda. Kui vapustav ka ei oleks see kirjeldus, kunagi ei suuda ta ulatuda valusa häda muljeni, mis sisendas rüüstatud maakondade nägemine.

Oma võitudega laiendas Friedrich II väga palju Preisi riigi maa-ala tegi ta suurriigiks. Rahvaarv, mis oli tema troonile astumise aastal 2 miljonit, tõusis Friedrich II valitsemise lõpul 5 miljonini.

Friedrich II sisepolitika. Nagu juba tähendatud, kuulus Friedrich II valgustatud ainuvalitsejate hulka.

Friedrich oli deist; ta ei tunnustanud dogmasid, oli isegi vaenlik nende vastu. Kuid Friedrich ei tahtnud kelleltki võtta usku ega kirikut. Igal kodanikul pidi olema usuvabadus. On tuntud tema ütlus: „Minu riigis võib igauks õndsaks saada omal viisil“.

Friedrich II oli hariduse levitaja. Tema pani esimesena maksma koolisunduse 5—13. aastani ja võttis algkoolide ülalpidamise riigi kanda. Kuid Friedrichi sissetulekud kulusid

peaaegu kõik ära sõjaotstarveteks, sellepärast ei saanud ta koolide eest tarvilikult hoolitseda. Ka ei olnud seekord Preisis veel tarvilisel määral küllaldase eelharidusega õpetajaid. Friedrich II-se väljakuulutatud koolisundus jäi tegelikult läbi viimata. Kõrgema üldhariduse andmist rahva lastele pidas Friedrich isegi kahjulikuks, kartes, et siis talu-, tööliste ja käsitöölise lapsed oma esiisade elukutsest lahkuvad. Kuid muidu hoolitses kuningas kõrgema hariduse eest. Nii hakkasid tema ajal edukalt töötama ülikool ja teaduste akadeemia. Kõrgema sõjaväelise hariduse saamiseks asutas ta sõjaväe akadeemia ja sõjaväelise tehnika edendamiseks inseneride kooli. Kunstide alal toetas Friedrich II arhitektuuri. Majanduslikest raskusist hoolimata laskis ta ehitada Sans-Souci'sse toreid palee, mille jaoks ta isiklikult valmistas mõned kavad, ja Berliini terve rea uusi moodsaid ehitisi pealinna kaunistuseks.

Friedrich II-se riigis jäi maksuma seisuslik kord. Mõtte- teaduse sajandis suurvaimude väljakuulutatud üheõigusluse idee ei leidnud vastukõla valgustatud Preisi kuninga hinges. Friedrich jättis maksuma seisuste eesõigused. Kuid ta kaotas päris- põlve riigimõisades ja lubas mõisnikel oma talupoegadelt nõuda teoorjust ainult kolm päeva nädalas. Ta keelas ka mõisnikele ära talumaade mõisa külge liitmise, s.o. talupoegade väljaajamise talust. Veel nõudis Friedrich II mõisnikelt inimlikku käitumist orjadega, keelas ära piinamised ja ihunuhtlused. Friedrich II astus veel samme põllunduse tõstmiseks, eriti sõ- jast laastatud maakondades; ta rajas asundustalusid ja jagas neile toetust riigi kassast. Kartulikultuuri Preisisse toomine on samuti tema teene.

Friedrich II edendas ka töödust ja kaubandust. Nii sai tema ajal alguse portselani-, paberi- ja siiditööndus Preisimaal. Sisekaubandust edendas ta veeteede korraldamisega, aga kau- banduslik läbikäimine kaugete maadega paistis talle olevat kät- tesaamatu, sest kaubalaevastiku ehitamiseks ei jätkunud temal summasid. Friedrich II ei lasknud end mõjustada oma sajandi majandusõpetlasist. Tema jäi kaitsetollide pooldajaks ja sun- dis oma kodanikke neid tunnustama äärmise valjusega. Eriti suurt pahameelt rahva keskel tekitas tubaka-, kohvi- ja soola- müügi riigi monopoliks tunnustamine tema päevil.

Kohtunikkuude omavolitarvitamisele katsus Friedrich II panna piiri sellega, et võttis kohtunikud riigi palgale ja keelas neile kõvasti ära ise võtta kohtuasjus makse. Kohtunikelt nõudis kuningas vastavat haridust. Oma ülesandeid pidid nad täitma kiirelt, korralikult ja kokkukõlas seadustega. Friedrich II asus oma abilistega ka uue seadustiku väljatöötamisele, kuid valmis see ei saanud tema päevil.

Fr. Suur tööndusest ja kaubandusest.

Töönduse ja kaubanduse peareegliks on takistada raha väljavoolamist maalt, sellevastu aga hoolitseda, et teda rohkem sisse tuleks. Raha väljavoolamist saab ära hoida ise valmistades kõike, mida varem telliti välismailt. Aktsiisilehtedest on näha, milliseid tehaseid tuleb soodustada ja milliseid uuesti rajada. Teiseks saab raha väljavoolamist vähendada, otsides ainete algallikaid ja oma kätte koondades kaubandust. Nii saab kauba, mis Hamburgis sisse ostes maksis ühe taalri, Hispaaniast otsekohe tellides ühe kuldnaga kätte. Niisugune kaubahinna alandamine toob tunduva võidu, rääkimata oma-maa kaupmeeste kasust, olgugi sellega seotud hamburglaste ja hollandlaste kahjud. Riidetööstusega tuleb hulk raha riiki. Venelaste ja poolakate naabruse tõttu aga võiks sissetulek hulga suurened, sest neil mail on puudus kõigest ja nad on sellepärast sunnitud maksma oma naabrite tööstusele. Need põhjused peavad valitsejat sundima töösturite ning kaupmeeste ergutamisele kas eesõiguste või maksusoodustuste andmisega või rahaliste toetustega, et ettevõtetele võimaldada laiendamist.

Siiditööstusest. Et kõik plaanikindlalt kokku töötaksid maa elustamiseks, olen ma ühes siiditööstusega ellu kutsunud riide- ja sametivabrikud. Tööliste asundamine on mulle toonud suuri kulusid. Et neid kulusid vähendada ja oskust tõsta, pean ma töölistel 40 õpilast omal kulul ja asendan nad uutega, niipea kui nad on välja õppinud. Praegu on meil Berliinis ja Potsdamis 500 siidikudumise telge, see on aga alles nõrk algus. Töönduse edendamiseks tuleb mitte ainult vaba väljavedu võimaldada meil valmistatud kangastele, vaid ka toetusi määrata kauplejatele, kes neid välismail müüvad, nagu seda tehakse Inglismaal. Kuna meil pole kaugeltki niipalju siidikudumise telgi kui varem, siis saab siiditööstust viia õitsele ainult suurte toetuste andmisega kauplejatele, kulugu selleks kas või 100.000 riigitaalrit aastas. Ka tuleb kroonu kulul ülalpeetavate õpilaste arvu mõneks aastaks suurendada 200—300-ni. Siis saame vahest kuni 2000 telge üles seada. Berliinis asutasin ma ka suure siidilao, mille aluskapitali ma loodan tõsta 100.000 taalrini, nõnda et meie töölised võiksid sama palgaga töötada, kui siid kallineb, ja isegi võistelda Leipzigi, Hamburgi ja Hollandi töolistega.

Maria Theresia ja Joseph II. Maria Theresia (1740—1780) kuulub Austria andekamate valitsejate hulka. Tema väljapaistvust Euroopas vähendas ainult temast veel andekam kaasaeglane Friedrich II.

„Keegi ei salga, et teda tuleb nimetada kauniks naiseks. Ta vaim on elav ja terav, võimeline tõsisemaks pingutuseks. Ühes kindla otsustamisvõimega omab ta head mälu, sealjuures valitseb ta end nii hästi, et raske on ta näolt lugeda seda, mis sünnib hinges. Viis, kuidas ta inimesi kohtleb, on võitev ja ergutab aremaidki. See sundimatu ja vastutulelik käitumisviis avaldab seda sügavat mõju alamatesse, et need on harjunud uhkust ning ülbust pidama lahutamatuks majesteedist. Keisrinna räägib hästi ja kujukalt; mõnikord näib, nagu tunneks ta head meelt iseenese rääkimisest. Audientsi saamiseks tuleb pöörduda valvekorralt seisva kojadaami poole, ja harva keeldutakse ligipääsust. Kannatlikult kuulab keisrinna, mis temale räägitakse, ja paluja võib oma südame täiesti välja puistata, mis on temale troostiks, kuigi palve ise teinekord jääb tagajärjeta. Tuleb ette, et üks või teine seda võimalust kuritarvitab. Nii pakkus keisrinnale hiljuti oma teeneid keegi kasvataja, rõhutades oma erilist andi edasi viia ka kõige

vähemate vaimuannetega lapsi. Ilma pahameele avalduseta juhtis keisrinna ta oma vanema poja krahv Batthyani õpetaja juurde.

Keisrinna on väga töökas ja püüab riigi valitsemistöösse süvendada põhjalikult. Ta loeb oma saadikute aruandeid ise või laseb nad ette kanda. Kõik tähtsamad aktid loeb ta enne puhtalt ümberkirjutamist veel kord hoolega läbi. Oma ministrite istungitest võtab ta reeglipäraselt osa, kui vähegi tähtsamaid asju on arutada, ja eriti püüab ta tungida sõjaväeasjandusse. Hoolega püüab ta tundma õppida oma kindralite iseloomusid, mis tal ka hästi on korda läinud.

Näib isegi, et ta kahetseb oma süüdi naiseks. Ta ei hoolitse oma ilu eest, ei pööra tähelepanu oma riidetusele ja, maha arvatud pidupäevad, riietub ta väga lihtsalt, nagu kogu kuningakodagi. Keegi ei saaks teda süüdistada edevuses, ta armastab keisrit otsekoheselt, nõuab aga temalt sedasama. Ta on väga armukade ja teeb kõik, et ära hoida keisri poolehoidu kaldumist kõrvale. Kommete puhtusele paneb ta oma ümbruskonnas suurt rõhku ega varja oma põlgust nende suhtes, kes nõuete vastu eksivad. Lapsi armastab ta õrnalt ja viibib alatasa nende seltsis. Lihtis perekonnaelul oleks kindlasti talle kõige südamepärasem.“

(Podevil, Preisi minister.)

Maria Theresia astus troonile väga raskel ajal. Ta päris oma isalt tühja riigikassa ja viletsas seisukorras sõjaväe ning riigi, täis rahulolematust. Ungarlased aina ootasid aega, mil lahku lüüa Habsburgide valitsusest. Kui Maria Theresia troonile astumisega vahekorrad välisriikidega halvenesid ja Friedrich II Sileesiat okupeerima ruttas, otsustasid ungarlased lahku lüüa riigist. Ainult siis, kui Maria Theresia isiklikult Ungarisse sõitis ja ungarlastele omavalitsuse andis ning ungari aadli vanad eesõigused kinnitas, vandusid nad Maria Theresiale ustavust ja ilmusid Böömimaale võitlema kuninganna vaenlaste vastu. Maria Theresia valitsemise siht oli samuti kui Friedrich II-el riigi vägevuse tõstmine. Sellepärast tahtis ta, miksku mis maksab, Austria maid koos hoida ja suurendas sõjaväge ning sõdis kõike jõudu kokku võttes. Sileesiast pidi Maria Theresia küll loobuma, aga ta sai esimesel Poola jagamisel Galiitsia (1772).

Alles Maria Theresiat võib pidada Austria riigi valitsejaks, kuna tema eelkäijad olid vaid Habsburgide pärandusmaade valitsejad. Maria Theresia oli see, kes asutas üldise riiginõukogu, ühise riigi kantselei ja ühised ministeeriumid Austrias. Maria Theresia oli see, kes, muutnud Habsburgide maad riiklikuks üksuseks, jagas nad valitsemisringkondadeks ning nimetas nendesse valitsema riigiametnikud. Maria Theresia oli ka see, kes esimesena Austria valitsejaist tõsiselt tähelepanu avaldas talurahvaküsimusele. Ta volitas ringkondade ülemaid vastu võtma talupoegadelt kaebusi, lahendama mõisnikkude ja talupoegade vahelisi tülisid ning keelas ära ihuuhtluse. Talurahvaküsimuse lõplikuks lahendamiseks asutas kuninganna komisjonid, kuhu pääsesid ka inimesed, kes olid tuttavad oma sa-

jandi uute ideedega. Kuid Maria Theresiat ei saa pidada valgustatud ainuvalitsejaks, tema huvi valgustusaja ideede vastu oli väike; oma tegevuses ei lasknud ta end juhtida nendest.

Maria Theresia kaasvalitsejaks viimase 15-ne aasta kestel oli tema poeg Joseph, kelle iseseisev valitsus peale ema surma kestis 10 aastat (1780—90). Joseph II oli ka Saksa keiser ja sai selleks oma isa surma järele juba ema elupäevil.

Joseph II oli Austria valgustatud ainuvalitseja ja ühtlasi julgeim XVIII saj. reformaator. Varsti peale troonileastumist

Maria Theresia.

andis Joseph II isikliku vabaduse Böömi, Määri, Kraini ja Galiitsia talupoegadele. Talupojad said liikumisvabaduse, kuid teoorjus ja muud kohustused mõisa vastu jäid alles. Aga varsti viis Joseph II talupoegade kaitseks läbi teise reformi, mis kohustas mõisnikke talurahva teoorjust rahale arvestama, ja lubas mõisnikel võtta talupoegadelt ainult raharenti. See uuendus oli tähtis, sest talupoja aeg ja tööjõud vabanesid nüüd tema isikliku majapidamise jaoks. Kahjuks muidugi ei olnud kõik talupojad nii jõukad, et oleksid suutnud end raha vastu lunastada teoorjusest. Kuid paljud suutsid seda siiski ja mõisnikkude pahameel oli oma valitseja vastu väga suur.

Joseph II oli ka eesõiguste vastane. Eriti ei meeldinud talle aadli maksuvaba olek. Ta avaldas määruse ühtlasest maksujaotusest, mis kohustas kõiki kodanikke ilma erandita makse ühtlaselt maksuma.

Joseph II oli, nagu Friedrich II-gi, ususallivuse pooldaja (endisist Austria valitsejaist olid mitmed ägedad katoliiklased); ta kaotas kõik kitsendused protestantide, õigeusuliste ja juutide suhtes. Keiser Joseph II oli kloostrite ja munkade vastu, ta pidas viimaseid kasutamaiks olevusiks maailmas. Joseph II pühendas Austria 2000-st kloostrist sulgemisele 1300, järele jäid need, mis tegelesid hariduslike ülesannetega või elasid heategevusele. Suletud kloostrite sissetulekud tarvitas keiser koolide avamiseks ja ülalpidamiseks. Joseph II hoolitses tõsiselt koolide hea käekäigu eest ja pani Friedrichi eeskujul Austrias maksma koolisunduse. Ta võttis vaimulikelt ära koolide revideerimise õiguse ja andis järelevalve koolides ilmlikkude võimude kätte. Kloostrite varanduste müümisest saadud summasid tarvitas Joseph II ka haigemajade ja vaestemajade asutamiseks ning ülalpidamiseks.

Edendades rahvaharidust ja tõstes rahva majanduslikku järge oli Joseph II arvamusel, et tema ise kõige paremini teab, kuidas seda teha tuleb. See valitseja oli absolutist läbi ja läbi; ta ei lasknud seltskonnal kaasa töötada ega kaasa rääkida; kõik rahva kasuks, kuid mitte midagi rahva kaudu, oli tema põhimõte. Joseph II kindlustas ja täiendas Austria bürokraatlikku korda. Ta kaotas lõplikult Habsburgide „maades“ vana valitsemiskorra, sundides alluma keskvalitsusele kõiki maakondade asutisi ja ametkondi ühes ametnikega. Kogu riigis pidi maksma ühtlane valitsus. Kuid Joseph II unustas, et tema Austria koosnes osadest, mis ei sarnelnud üksteisega; igal „maal“ oli oma minevik, elas oma rahvas oma isesuguste kommete ja pruukidega; igal rahvusel oli oma keel. Seda kirjut peret kokku sulatada ühtlase valitsemisviisi ja ametliku keele maksmapanekuga (Joseph II kuulutas saksa keele sunduslikuks ametlikuks keeleks kogu riigis) ei olnud võimalik. Friedrich II naeris Austria reformaatori üle, lausudes temast: „Joseph II teeb ikka teise sammu enne esimest.“ Tõepoolest ei olnud Austria üksikud riigiosad sugugi rahul Joseph II valitsemisviisiga. Belgias ja Ungaris algasid mässud. Mõisnikud ja vaimulikud olid ärevil õiguste kitsendamise pärast. Nii ei kandnud kõik Joseph II reformid tõsist vilja. Tema püüded olid ausad, kuid paljud kavatsused ekslikud, mitmed põhimõtted valed.

Ka välispoliitikas ei olnud Joseph II-el õnne. Ta pooldas Preisi kuningate röövpoliitikat, astus lepingusse Venemaa valitsejanna Katarina II-ga, kellega üheskoos töötas välja nn.

kreeka projekti, s.o. Türgi riigi jagamise plaani. Jagamisel pidi saama Musta mere rannik Venemaale, Balkani läänepool Adria rannikuga Austriale. Kuid see ettevõtte nõudis Austrialt palju ainelisi kulusid ja inimohvreid ning lõppes tagajärjetult lepinglastele.

Joseph II-st annab kaasaeglane järgmise hinnangu:

Joseph II on juba varakult sattunud saatuslikku eelarvamusse, nagu oleks riigi elus mõõduandev ainult valitseja isiklik tahe. See Friedrich Suurelt laenatud idee meelitab ta endarmastust ja on saa-

Joseph II.

nud kõigi ta tegude tõukejõuks. Veendunud, et tema ülesanne on valitseda ja võtta seisukohti suurtes kui väikestes asjades, otsustab ta sõja ja rahu küsimused, lepingute kui ka seaduste käigu. Tema ise tahab jaotada otsekohesed maksud, lihtsustada kaudseid, töödust elustada sundvõtetega ja keeldudega, takistada salakauplemist, korraldada usulisi kombeid, koole, noorsoo kasvatust, vaimulikke seminare, vähendada kloostrite arvu, suurendada preestrite arvu külades ja hoolitseda sõjaväe eest. Ta on heaks arvanud sagendada ihunuhtluse andmist, kurjategijaid märkida lasta tulise rauaga. Kõik need asjad sünnivad ilma nõupidamiseta, ilma kaalumiseteta, tema poolt dikteeritavate käskudena. Valitsejale loomulik umbusaldus sisendas temale halva üldarvamise inimestest. Ta pidas inimeste tegude tõukejõududeks ainult auhannust, saagihimu ja lõbutsemistungi. Isegi omas südames valitseva

headuse avaldusi pidas ta kahjulikeks. Ta ei püüdnudki laimu tagasi tõrjuda ja karistada. Oma võimu armukadestades kõigutas ta oma ministrite ja kuberneride autoriteeti. Et hoiduda paistest, nagu vajaks ta ministrite nõuandeid, ümbritses ta end terve rea alamajärguliste intrigantidega. Niisugune valitsuskord pidi purunema iseenda raskuse all. Enne kümne aasta möödumist ähvardas riiki täieline kokkuvõõrsemine. Valitseja, kes oma tööd algas lootusrikkalt, oli sunnitud tühistama oma omavõõlilised korraldused Belgias ja Ungaris. Ta elu lõppes 49-aastaselt. Väsinud elust ja valitsemisest, ihkas ta hauda varjuna üldise pahameele ja oma kurva saatuse eest.

(Zizendorf, kaasaegne Austria riigimees.)

Joseph II järeletulijad Austrias andusid täielikult reaktsioonile. Nad panid seisma talurahva vabastamise ja andsid mõisnikele tagasi nende vanad õigused talupoegade üle. Keskvõõlitsuse vastu tekkinud mässud üksikuis riigiosis summutati väevõõmuga. Nii leidis Austrias Joseph II järeletulijate poolt tunnustamist ainult tema maksmapandud bürokraatlik kord.

Katarina II. Peeter Suure järeletulijaist Venemaa troonil XVIII saj. teisel poolel väärõb erilist tähelepanu Katarina II (1762—1796), sest tema oli Venemaa valgustatud ainuvalitseja.

Katarina oli vaese Saksamaa vürsti tütar ja asus oma emaga juba 14-aastasena vene keisrikotta. Siin sai ta troonipärija naiseks. Katarina oli tark, auahne, energiline ja valitsushimuline. Teda ei rahuldanud olla troonipärija abikaasa, hiljemini keisriproua (Peeter III), ta ihaldas kanda ise Venemaa krooni. Vene rahva poolehoiu võõtmiseks laskis ta end salvida vene usku, õppis ära vene keele, omandas vene rahva kombes ja harjumused. Tõõepoolest võõtitiski Katarina vene seltskonna süm-paatia, kuna tema abikaasat, keiser Peeter III ei sallitud, sest viimane oli Friedrich II austaja ja vene olude põõlgaja ning selle juures veel piiratud mõõistusega inimene,

Peeter III oli valitsenud vaevalt kuus kuud, kui Katarina ta kaardivõõelaste abil kõõrvaldas ja ise hakkas valitsema.

Sellest riigipõõrdest jutustab Katarina ise jäõrgmist:

Minu troonileastumiseks tehti ettevalmistusi kuus nädalat. Peeter III oli kaotanud sellegi väõhese mõõistuse, mis tal enne oli. Ta tahtis peaga joosta vastu seina. Kavatses oma kaardivõõge karistada sõjavõõljale saatmisega ja seda asendada oma Holsteini sõõduritega. Ta tahtis abielluda krahvinna Voronzoviga ja mind vangistada. Rahupeol haavas ta mind lauas avalikult teiste ees ja andis õõhtul käõsu minu vangistamiseks. Minu onu, prints Georg, sundis teda seda käõsku tagasi võõtma.

Sellest päõvast kaalusin meelsasti ettepanekuid, mis minule tehti keisrinna Jelisaveta surmast saadik. Plaanitseti Peetrit vangistada, nagu seda omal ajal tehti printsess Anna ja ta lastega. Ta läõks Oranienbaumi. Meie poolt oli suur osa kaardirõõgementide õõhvitsere. Saladuse võõti oli kolme venna — Orlovide kätes. Gregor Orlovi tun-

ded minu vastu olid üldiselt teada ja kõik tegi ta sellepärast. Nad on kindlameelsed mehed ja sõdurite enamiku hulgas väga armastatud, sest nad teenisid kaardiväes. Kogu Peterburi on selle tunnistajaks.

Meeleolu kaardiväes oli ette valmistatud ja saladust teadsid viimaks kolm-nelikümmend ohvitseri ja umbes 10.000 meest sõduritest. Rühmade juhtimine oli kolme Orlovi käes. Panin soovis, et pööresünniks minu poja kasuks, Orlovid aga polnud sellega nõus.

Viibisin Peterhofis, Peeter elas ja jõi Oranienbaumis. 27. juunil levis vägedes kuuldsus, ma olla vangistatud. Sõdurid sattusid ärevusse, ja kui kõneldi, ma olla hukkunud, tõusis rügement liikvele. Öösi saadeti aruanne Oranienbaumi. Minu poolehoidjate hulgas tõusis ärevus.

Katarina II.

Otsustati teine Orlovi vendadest saata minu juurde mind linna tooma, teised pidid minema igale poole teatama, et ma tulen.

28. juunil kell 6 hommikul magasin ma Peterhofis rahulikku und. Seal tuli Aleksei Orlov mu tuppa ja ütles rahulikult: „On aeg tõusta; kõik on valmis teie väljakuulutamiseks.“ Ma ei viivitanud enam, riie-tusin nii kiiresti kui võimalik ja astusin Orlovi toodud sõidukisse. Teine ohvitser teenri rõivastuses seisis tõlla jalgraual, kolmas tuli mõni verst Peterhofist eemal vastu. Viis versta enne linna kohtasin vanema Orlovi noore vürsti Barjatinskiga. See andis minule oma koha oma tõllas, sest minu hobused olid ära kurnatud. Sõitsime Ismailovski polgu juurde ja tulime välja. Seal oli ainult kaksteistkümmend sõdurit ja trummi-meet, kes otsekohe tagus häiret. Nüüd tulid sõdurid, suudlesid mu käsi, jalgu, riideid ja nimetasid mind oma päästjaks. Kaks neist tõid kohale preestri ristiga ja kohe hakati minule truudust vanduma. Siis paluti mind tõlda astuda, preester ristiga läks ees. Tulime Semenovski polgu juurde, kus meid vastu võeti elaguhüüetega. Siis läksime

edasi Kaasani kiriku juurde, kus ma välja tulin. Marssis kohale Preobraženski polk tervitushüüetega, ja mehed ütlesid: „Palume andestust, et tuleme viimastena. Ohvitserid pidasid meid kinni, neli neist toome teile siin kaasa vangidena, et näidata oma andumust. Meie tahame sedasama, mis meie vennad.“ Siis tuli kaardivägi ratsa. Mehed olid rõõmust joobunud; ma pole näinud veel kunagi sellesarnast: nad nutsid ja nimetasid mind isamaa vabastajaks.

Tulin uude talvepaleesse, kuhu olid kogunenud sinod ja senat. Suure kiirusega seati kokku manifest ja vanne. Siis läksin alla ja tegin ringkäigu vägede hulgas. Seal oli üle 14.000 mehe kaardi- ja jalaväest. Mind nähes tõusis vali rõõmukisa, mida toetas määratu rahvahulk.

Siis läksin vanasse talvepaleese tegema tarvilikke korraldusi ja asja lõpetama. Seal pidasime nõu. Otsustati minuga eesotsas minna Peterhofi, kus Peeter pidi lõunastama. Kõigile teedele olid seatud valvepostid ja aeg-ajalt toodi meile teateid. — Peale kullerite ära saatmist ja kõigi ettevaatusabinõude tarvituselevõttu rõivastusin kella 10 ajal õhtul kaardiväemundrisse, lastes end kirjeldamatu juubeldamise saatel ülendada koloneliks. Istusin hobusele ja jätsime ainult paar meest igast polgust linna minu poja kaitseks. Nii läksime vägede eesotsas teele ja kogu öö kestis sõit Peterhofi.

Meie jõudes väikese kloostr juurde tuli teel peaministri ase-täitja Golitsõn väga meelitava kirjaga Peeter III-dalt. Esimese kirja järele tuli teine, selle tõi kindral Mihail Ismailov. Ta heitis end mu jalgade ette ja ütles: „Kas peate mind ausaks inimeseks?“ Ma jaa-tasin. „Hea,“ ütles ta, „on heaks meeleks viibida vaimukate inimeste seltsis. Keiser on valmis loobuma troonist. Peale vabatahtlikku loo-bumist toon ta siia. Nii saan vaevata isamaad hoida kodusõjast.“ Ma andsin temale selle ülesande ja ta läks seda täitma. Peeter III loobus troonist Oranienbaumis täiesti vabana, oma 1590 holsteinlase keskel, ja tuli Elisabet Voronzoviga, Gudovitsi ja Ismailoviga Peterhofi, kus ma tema isiku kaitseks määrasin kuus ohvitseri ja mõned sõdurid.

Siis saatsin ma loobunud keisri Aleksei Orlovi käsu all nelja ohvitseri ja rahulikkude, valitud sõdurite saatel kõrvalisse väga kenasse Ropša nimelisse alevisse, 25 versta Peterburist, kuni korralikud ruu-mid Schlüsselburgis pidid valmis saama.

Jumal aga tahtis teisiti. Hirm oli talle toonud kõhulahtisuse, mis kestis kolm päeva ja veel neljanda. Ta jõi sel päeval ülemääraselt palju, sest tal oli kõik, mis ta vajab, peale vabaduse. Kaks päeva oli ta haige, siis järgnes suur nõrkus ja hoolimata arstiabist heitis ta hinge.*)

Kartsin, et ohvitserid võisid ta olla mürgistanud ja lasksin ta lahata. Aga on tõestatud, et ühtki jälge mürgist tema kehas ei leidu-nud. Sooltepõletik ja rabandus lõpetasid ta elu. Ta süda oli ebaha-riulikult väike ja üsna kokkutõmbunud.

Peale Peetri ärasõitu soovitati mul otsekohe minna linna. Öösi läksin truude sõdurite eesotsas teele ja jõudsin lõpmatute rõõmuhõi-sete saatel linna suvipaleesse, kus mind ootasid õukond, sinod, mu poeg ja kõrgem seltskond. Läksin jumalateenistusele, siis algas minu õnnitlemine. Mina, kes ma reede hommiku kella kuuest kuni püha-päeva õhtuni vaevalt olin midagi suhu saanud ja vaevalt ka maganud, heitsin nüüd maha ja uinusin.

*) Tegelikult kägistati Peeter III. Tema tapja oli vististi Aleksei Orlov, kelle vend Gregor püüdis Katarina kätt. Ei ole kindlaks tehtud, kas Katarina teadis tapmise kavatsusest.

Katarina II on üks haritumaist vene valitsejaist; ta oskas Lääne-Euroopa keeli, luges ladina ja kreeka keeles, tundis hästi valgustusaja kirjandust, oli sõbralikus kirjavahetuses Montesquieu ja Voltaire'iga, kirjutas ise näidendeid ja jutte.

Lugedes uut kirjandust, olles kirjavahetuses kirjanikega, andus Katarina uutele ideedele. Troonile astudes esines tema valgustatud valitsejana. Ta tahtis ümber korraldada Venemaa riiklikku ja ühiskondlikku elu uute aadete seisukohalt. Ta otustas kokku kutsuda komisjoni uute seaduste väljatöötamiseks. Sellele komisjonile kirjutas ta „suure juhatuskirja“, milles avaldas oma vaateid. Ta kirjutas, et inimesed peavad olema ühetaosed seaduse ees ja seadus ei tohi olla kare; ei tohi üldse olla karistusi, mis vigastavad inimest. Kuritegusid tuleb ära hoida, selleks tuleb anda rahvale haridust ja kasvatust. Komisjoni liikmeid manitses ta olla õiglased ja humaansed, täita oma ülesannet nii, et järeletulevad põlvned neid meelde tuletaksid lugupidamise ja tänuga.

Katarina II seadusandlik komisjon astus kokku Moskvas a. 1767; sellest võtsid osa aadlike, linnakodanikkude ja vaimulikkude ning vabade talupoegade esindajad; pärisorjade esindus puudus selles kogus. Saadikud võisid kaasa tuua „juhatuskirjad“, mis pidid sisaldama valijate soove ja nõudmisi.

See komisjon, alul Moskvas, siis Peterburis, töötas ligi poolteist aastat, kuid ilma tulemusteta. Ükski seisus ei tahtnud loobuda oma eesõigustest; eriti agaralt kaitses oma eesõigusi aadliseisus. Katarina II, kes kergesti oli andunud prantsuse kirjanduse mõjule, allus sama kergesti tagurlike mõisnikkude mõjule. Nähes, et riigi esimene seisus uute voolude vastu on, heitis ta kõrvale oma vabameelsed kavatsused ja andus reaktsioonile nagu tema eelkäijad ja järeletulijadki. Seadusandlik komisjon läks koju, ilma et vastu oleks võtnud ühtki otsust. Ainult riigi arhiivi jäid saadikute „kirjad“, neist võis iga valitseja välja lugeda seisuste soove; nende soovide teadasaamises seisabki Katarina II seadusandliku komisjoni ajalooline tähtsus.

Kesk-Euroopa valgustatud ainuvalitsejad viisid läbi talurahva vabastamise. Kuid Venemaal Katarina II komisjonis ei käsitletud talurahva küsimust üldse eraldi päevakorra punktina. Keegi ei teinud endale otsekoheks ülesandeks kõnelda pärisorjade seisukorrast. Keisrinna ise ei võtnud talupoegade küsimust tõsiselt. Oma „suures juhatuskirjas“ nimetas ta pärisorjust küll seltskonna paheks, kuid tähendas ka, et talurahva vabastamisega peab olema ettevaatlik, et „ei tohi äkki luua uusi kodanikke“.

Talurahva küsimust puudutati nii peakomisjonis kui ka tema poolt moodustatud alamkomisjonides ainult mööda min-

nes, juhuliselt selle või teise ühenduses oleva küsimuse aru-
tusel. Kuna Lääne-Euroopas talupoegade vabastamist propa-
geeriti, seletati samal ajal Venemaal, et talupoeg on mõisniku
varandus ja tema seisukorra parandamine on mõisniku asi. Ka-
tarina II-se, selle välispidiselt humaanse valitsejanna päevil
jõudis pärispõlv Venemaal oma haripunktile. Katarina II pani
pärispõlve maksma seal, kus seda seni veel ei olnud (Ukrainas).
Ukrainas jagas ta asustatud maid välja oma armuosalistele väga
suurel arvul. Talupoeg oli oma ihu ja hingega mõisniku oman-
dus. Talupoegi müüdi küll üksikult, küll perekondade viisi, neid
anti altkäemaksuks, nende peale mängiti kaarte jne. Oli mõisa-
härased ja -prouasid, kes oma orje halastamatult peksid, tule
ning keeva veega nende vastupanujõudu proovisid, neid sageli
surnuks piinates. Talupojal ei olnud isegi kaebamise õigust
mõisnikkude vägivalda peale. Siberi sunnitöö ja piitsa ähvar-
dusel keelas seda keisrinna käsk.

Katarina II-se uuendusi. Lääne-Euroopa moodsaist ideist
teostas Katarina ainult mõned. Ta viis läbi osalise võimude
lahutuse, eraldades kohtu administratsioonist, asutades eri koh-
tud mõisnikele, linlastele ja talupoegadele. Katarina II uuendas
maakondade valitsust, luues kubermangu- ja maakonnalinna-
desse uued valitsusasutised, mille juhtimisest osa võtma kutsus
aadli ja linlaste esindajaid, tähendab, ta teostas osaliselt oma-
valitsuse põhimõtet. Erilist tähelepanu juhtis Katarina II hari-
dusele, nagu kõik valgustatud ainuvalitsejad. Kuid Katarina
ei hinnanud ainult haridust, tema silmis oli sama tähtis kasvatus.
Ta tahtis kasvatada uue põlve haritud vanemaid, kes oleksid
viinud perekondliku kasvatuses uutele radadele. Et harimata
ümbruse mõju kasvatustööd ei takistaks, pidid tulevased emad
ja isad kasvatuses ja hariduses saama kinnistes asutistes vilunud
pedagoogide juhatusel. Neiks asutisiks said tütarlaste ins-
tituudid ja poeglaste kadettide koolid. Katarina
avas ka avalikke õppeasutisi: kubermangulinnadesse kõrgemad
rahvakoolid, maakonnalinnadesse alamad rahvakoolid lühema
õppeajaga. Katarinal oli veel kavatsusel asutada 4 ülikooli.
Kuid tema sõjad neelasid ära riigi sissetulekud ja tal ei läinud
korda avada ühtki ülikooli.

Riigi majanduspoliitikas oli Katarina II vaba töönduse ja
vaba kaubanduse pooldaja, loobudes Peeter Suure ajast maksvast
riiklikust protektsionismist. Töönduse ja kaubanduse toetami-
seks avas ta riigi panga, kus väljaantud laenude pealt nõuti
ainult 5%. Rahapuudusel hakati Katarina aegu esimest korda
Venemaal välja laskma paberraha. Kuid rahaasjandustundjad
puudusid, paberrahade trükkimine sündis ilma igasuguse süs-

teemita, sellepärast oli selle katse tagajärjeks elukalliduse tõus ja majanduselu langus.

Tähelepanu väärivad veel Katarina II sammud tervishoiu ja hoolekande alal. Ta asutas „tervishoiu kolleegiumi“, mille ülesandeks oli avada igas linnas apteek ja ametisse kutsuda arst. Paljudesse linnadesse tekkisid tema päevil haigemajad ja kodud vanade ning nõdrameelsete jaoks. Ka sai rõugete panemine Venemaal alguse Katarina II päevil.

Katarina II oli kirjanik. Tema ajal elasid ja töötasid kirjannikkudena veel Deržavin ja Fonvisin. Tema ajal hakati kirjanduse levitamise sihiga välja andma kuukirju ja töötati kodumaa ajaloo allikate kogumisel.

Katarina II-se välispolitika. Välispolitika alal teotses keisrinna Katarina II oma eelkäijate radadel. Temagi siht oli, maksku mis maksab, laiendada Venemaa piire ja seda teostada Türgi ja Poola kulul. Türgimaaga sõdis Katarina kaks pikka sõda. Lõpmata langes sõjamehi maa- ja merelahinguis, võõramaa kliima ja nakkushaiguste kätte. Aga kaotas Türgimaa; Venemaa omandas Krimmi poolsaare ja stepimaid Musta mere kaldal. Katarina II oli see, kes Austria keisri Joseph II-ga lepingusse astus, et ära ajada türklasi Euroopast (Balkani poolsaarelt), kuid Türgimaa ei olnud veel nii nõrk ja vastased nii tugevad, et ettevõtte oleks teostunud.

Poolamaa ja Venemaa olid vanad vaenlased. XVII saj. teisel poolel hakkas Venemaa pealetungijaks. Kõigepealt kaotas Poola Ukraina (1654). Poola seisukorda raskendasid halvad poliitilised ja sotsiaalsed olud. „Liberum veto“ õigus halvast niipalju seimi tegevust, et selle mõju oli tähtsuseta. Poola kuninga valimine sündis enamjagu välisriikide survele. Pillajad paanid, vaene šlächta, kiratsejad linnakodanikud ja orjusesse langenud talupojad ei andnud riiklikule võimule mingit tuge.

Poola väljalangemist Euroopa riikide perest ootasid igatsusega saagihimulised naabrid: Vene, Preisi ja Austria. Otsiti põhjusi Poola oludesse segamiseks. Katarina II leidis selle õigeusuliste toetamises. Teatavasti ei olnud Poolas ususalivust, püüti kogu rahvast katoliseerida. Õigeusuliste kaitseks saatis Katarina sõjaväe oma parima kindrali Suvorovi juhatusel Poolasse, millele järgnes Poolamaa esimene jagamine kolme nimetatud naaberriigi vahel (1772). Sellel jagamisel sai Katarina omale osa Valge-Venest. Nende kaotuste järele ärkas küll Poolas rahvuslik liikumine; võeti vastu uus konstitutsioon (1791), millega kõrvaldati endise riigikorra puudused: kaotati liberum veto, asjade otsustamine seimis pidi sündima liht-häälteenamusega; linnakodanikke lasti osa võtma seadusandlikust tööst; kuninga võim kuulutati pärandatavaks, anti usu-

vabadus jne. Kuid siiski järgnes a. 1793 teine Poolamaa jagamine Preisi ja Venemaa vahel; esimene sai Poseni maakonna, Danzigi ja Torni linnad, Katarina sai kogu Valge-Vene ja Poola lõuna maakonnad. Järelejäänud osa Poolast kuulutati Vene ülemvalitsuse alla.

Poolakatel oli üliraske leppida tehtud ülekohtuga, unustada oma iseseisvust. Julge patrioodi Thaddäus Kosciuszko juhatusel sundisid nad lahkuma Varssavist ja Vilnost sinna jäetud vene garnisonid. Kuid juurdetõtanud Vene ja Preisi vägedele ei suutnud nad vastu panna. Meeleheitlikus lahingus Varsavi all rauges patriootide jõud; nad võideti, Kosciuszko langes vangi. Viimne poola kuningas viidi auvangina Peterburi. Järgnes Poola viimne ning lõplik jaotus (1795). Venemaa sai Leedu ja Kuramaa, Austria osa vana-Poolast Krakoviga ja Preisimaa järelejäänud osa vana-Poolast Varssavi linnaga.

Lõviosa Poola riigist oli langenud Venemaale saagiks; Katarina II-st ülistati nende võitude pärast. Vilnosse püstitati temale ausammas pealkirjaga: „äravõetu tagasi võetud“, — mis seda vägivallategu pidi vabandama ajalooliselt, kuid tõepoolest ei ole olnud suurem osa Poola riigist kunagi varem Venemaa oma.

3. Inglismaa XVIII sajandil.

1688—1702	— William III.
1702—1714	— Kuninganna Anna.
1714—1727	— George I.
1727—1760	— George II.
1760—1820	— George III.
1763	— Pariisi rahu.
1774	— I Filadelfia kongress.
1776	— Ameerika asumaad kuulutavad end iseseisvaks.
1783	— Versailles' rahu.

Politiiline olukord. Inglismaa oli XVIII sajandil eeskujuks Euroopa riikidele nende vabaduspüüetes, olgugi et sellegi maa riiklik ning ühiskondlik kord palju jättis soovida.

Mõnusa (1688. a.) revolutsiooni olid läbi viinud whigid. Oma programmis nõudsid nad parlamendile ülekaalu kuninga võimu üle, ususalivust ja inglise merevalitsuse laiendamist. Neid toetasid töösturid ja kaupmehed, lahkusulised ja vabameelne aristokraatia. Kuid whigidel ei olnud kerge püsida või-

mul, sest Inglismaal oli tol ajal ka tugev vanameelne, suurmaaomanikkude ja anglikaani kiriku pooldajate — toryde — partei. Torydel oli isegi kavatsus aidata uuesti valitsema äraaetud Stuartite sugu.

Whigid olid 1688. a. riigipöörde järele troonile kutsunud Oranje Wilhelmi, kes hakkas valitsema William III-dana (1688—1702). Whigide nõudel avaldas uus kuningas õiguste deklaratsiooni, mis kindlustas parlamendile ülekaalu kuninga võimu üle. Oli tähtis alal hoida seda vahekorda. Stuartite troonile saamisega oleksid mõjule pääsenud toryd ja oleks alanud parlamendi õiguste kitsendamine. Sellepärast avaldati a. 1701 troonipärimise seadus, millega ära võeti troonipärimisõigus kukutatud kuningalt ja tema meessoost järeletulijailt ja nimetati inglise troonipärijaks William III-nda surma järele James II tütar, protestandiusuline Anna; Anna järele pidid trooni pärima Stuartite kauged sugulased, väikese saksa vürstiriigi Hannoveri protestandiusulised valitsejad. Edasi tunnustati selles seaduses maksvaks järgmised punktid: kuningas kutsub küll ise ministreid valitsusse, kuid ministrid vastutavad parlamendi ees; kuningas ei või tagandada kohunikke ametist, see võib sündida üksnes mõlema koja otsusel, tähendab, kohus tunnustati täidesaatvast võimust rippumatuks; nõuti veel, et valitsuse otsused kannaksid ministri allkirja, kes vastutab tehtud otsuse eest.

Ka kuninganna Anna ajal (1702—1714) püsisid mõjul whigid. Whigide soovil võttis Anna osa Hispaania pärandussõjast, mis tõstis suurel määral inglaste merevõimu. Kuid Anna valitsuse lõpul läks korda torydel haarata võimu, ja nad hakkasid kohe pinda looma James II poja troonile astumiseks. Aga asi ei õnnestunud siiski. Whigid olid jälle kärmemad. Nad kutsusid Anna surma järele Inglise troonile Hannoveri soost George I (1714—1727) ja võtsid uue kuninga oma mõju alla. Toryde juhid, kartes kättemaksu, põgenesid Prantsusmaale ja nende erakond lagunes.

George I ei mõistnudki inglise keelt ja sai oma ministrite ja ametnikega asju ajada ainult tõlgi kaudu. Sootu võõrana tundis end Inglismaal ka George II (1727—1760). Need juhuiliselt Inglise troonile sattunud Saksamaa väikese riigi valitsejad ei suutnud koduneda uutes oludes. Selle tõttu oli whigidel kerge mängida juhtivat osa. Nende hulgast kui parlamendi enamusparteist olid sunnitud esimesed Hannoverid valima oma ministreid, kes moodustasid ministrite kabineti. George I, et ta keelt ei mõistnud, andis kabineti juhatuse peaministri kätte ja kabinett hakkas koos käima koguni ilma kuningata. See asjaolu andis George II-le põhjust tähendada, et „Inglismaal ei

valitse kuningas, vaid ministrid“. Kabineti tekkimine mõjus omalt poolt kaasa parlamendi võimu tõusule, eriti enamuspartei mõju kasvamisele. Nii kujunesid olud, mis määratu tähtsuse andsid valimisvõitlustele. Võita valimistel tähendas saada parlamendis enamus- ehk ministeeriumi parteiks, kelle hulgast kuningas kutsus ministreid, kes moodustavad kabineti, see on saada politika juhtijaks.

Inglise vana valimisseadus. Tänapäeval maksab Inglismaal üldine valimisõigus, kuid, kui Hannoverid valitsema hakkasid, oli seal lugu hoopis teisiti. Maksis veel keskajast pärit valimissüsteem, ja sedagi rikuti võimu ahnitsejate erakondade poolt. Nii muutsid whigid Hannoveri soost kuningate ajal kolmeaastase valimistähtaaja seitsmeaastaseks, kartes, et uued valimised ehk enamuse torydele annavad. Nad pikendasid ise, ilma valijailt küsimata, oma volitused 4 aasta võrra. Keskajast maksva valimisseaduse järgi oli Inglismaal saadikute saatmise õigus ainult määratud linnadel ja kohtadel. Neist linnadest olid mõned jäänud aja jooksul tähtsusetuiks, mõned kohad maa pealtki kadunud, kuid nende elanikel või omanikel olid siiski valimisõigused. Aga samal ajal oli juurde tekkinud palju uusi linnu, mõned neist saanud suurlinnadeks, kuid neil kas ei olnud üldse parlamendi valimisõigusi või oli väheste esindajate saatmise õigus. Nii jutustatakse kohakesest Old Sarumist, et sel õigus oli 2 esindajat saata parlamenti. Seejuures leidis nimetatud kohakeses ainult 5 maja 12 elanikuga ja kõik majad olid ühe sugukonna omandus. Valimiste päeval toimetati siin omaniku volinik kahe parlamendi liikme valimist. Ühest teisest kohakesest kõneldakse, et selle meri neelas, aga valimispäeval sõitnud siiski ranniku omanik paadiga sinna kohale, kus enne majad seisnud, ja toimetanud sõpradega valimisi. Kuna London poole miljoni elanikuga parlamenti võis saata 4 esindajat (1 esindaja 125.000 elaniku kohta), oli 30 kohakesel 375 elanikuga 60 esindajat parlamendis (1 esindaja 6 elaniku kohta). See näitab, kui ebäühtlaselt inglise rahvas oli esindatud parlamendis. Kuid see polnud ainuke pahe.

Alatine näht oli tol ajal Inglismaal valijate äraostmine. Politiline iseteadvus oli veel nii vähe arenenud, et valijad end kergesti lasksid meelitada. Jõukad suurmaaomanikud ja asumaades rikastunud ärimehed ostsid parlamendikohti, kas omale või oma poolehoidjaile. Valijate äraostmise tõttu koondusid parlamendikohad üksnes rikaste kätte. Seega oli ühtlasi inglise aristokraatia kahekordselt esitatud seadusandlikkudes kogudes: ülemkojas, kus kohad püsisid pärimise teel nende käes, ja alamkojas, kuhu nad raha abil lasksid valida oma poegi, sugulasi või poolehoidjaid. Sellepärast oli ka aristokraatia iga va-

limissüsteemi muutmiskavatsuse vastu ja uuendusettepanekud sel alal pidid ootama jääma paremaid aegu.

Valijate äraostmisele järgnes valitute ehk saadikute äraostmine alamkojas. Whigide kauane mõjulpüsimine on seletatav ainult rahade mängu panemisega. Eriti osav poolehoidu võitma oli kahe esimese George'i peaminister, whig Robert Walpole, kes juhtis 20 aastat Inglise valitsust (1721—1741). See oli võrratu vaidleja, osav väljapääsetee leidja igast keerulisest poliitilisest seisukorrast; alamkojas oskas Walpole ikka nii esineda, et parlamendi enamus tema seisukohti jagas. Kui ta sõnaga ei jõudnud mõjule, siis hakkas ta saadikuid ära ostma. Kuigi äraostmisi juba enne teda ja ka pärast teda toimetati, oli Walpole sel alal osavaim. Valitsuse juhina oli Walpole rahupolitika pooldaja. Kestev rahu tõi suurt kasu Inglismaale, majanduslik elu arenes hoogsalt. Walpole ei olnud ka asumaade tööduse ja kaubanduse kitsendaja, selle tõttu sai talle osaks poolehoid asumaades.

Walpole'i järele asus Inglise valitsus sõjakasse vahekorda asumaadega, mis tõi kaasa Põhja-Ameerika asumaade kaotuse ja vapustusi riigi majanduspoliitikas. Kuid inglise riigikorras ei tulnud niipea veel mingisuguseid muutusi. Valimissüsteem jäi endiseks veel kauemaks ajaks ja müüdiv parlament püsima poliitilise elu keskusena.

Inglise asumaade politika. Asumaid soetama hakkasid inglased kuninganna Elizabethist alates. Uute maadena, mida Euroopa suurriigid tol ajal oma mõjupiirkonda ihkasid saada, olid Ameerika ja India. Need olid maad, mis ei tõotanud ainult suuri looduslikke rikkusi, vaid kus avanesid Euroopa töödus-saadustele laialised turud.

Inglise esimesed väljarändajad ilmusid Ameerikasse Elizabethi valitsusajal. Nad tulid Põhja-Ameerikasse, mille mõõdukas kliima vastab Euroopa kliimale, mille loodus sarnaneb Euroopa omaga. Nad asusid Ameerika randa seal, kus see üle ookeani kõige lähedam Euroopale. Mississippi ja püha Laurentiuse jõgikonda ning nende jõgede vahel asuvale maa-alale asusid nad elama. Siin oli võimalik harida põldu, kasvatada karja; siin oli maapind rikas rauast, kivisöest ja ehitusmaterjalidest, s. o. tähtsatest vahenditest tööduse tekkimiseks. Siin elas maa-päriselanikke hõredalt, ei teinud suuremat tüli nende vallutamine. Oma töö ja vaevaga tuli siin kasustada maa loomulikke rikkusi ning luua oma kultuur. Inglise väljarändajad hakkasid siin suuremalt jaolt põlluharijaiks, kuid andusid ka mitmesugustele töödusharudele ning kaubandusele.

Kuid varsti ei leppinud Inglise valitsus ainult selle okupeeritud maa-alaga Põhja-Ameerikas. Inglased ihkasid oma mõju-

piirkonda võtta ka maid, mis olid vallutanud prantslased ja hispaanlased Ameerikas. Prantslaste võitmine ja Prantsusmaa alandamine oli eriti eesmärgiks inglise XVIII saj. teisel poolel laialt tuntud peaministrile William Pitt'ile. Hiilgav kõneleja, osav diplomaat, uhke, iseteadev, otsis see riigimees tunnustamist ka väljaspool kodumaad. Kuid mitte rahupoliitikaga, vaid sõdadega tahtis Pitt luua omale nime ja tõsta Inglismaa kuulsust. Ta aina otsis põhjusi, kuidas tülili sattuda prantslastega, et sõdida nendega.

William Pitt.

Inglastele oli juba hästi lõppenud osavõtt Hispaania paran-dussõjast. Utrechti rahu (1713) järgi olid nad saanud, peale Gibraltari kindluse Euroopas, Hudsoni lahe ja Laurentiuse jõesuudmel asuvad prantslaste asumaad Põhja-Ameerikas. Kuid nii-pea kui XVIII saj. keskel algas seitsmeaastane sõda, milles Prant-susmaa toetas Austriat, ruttas William Pitt toetama Friedrich II, et välja tingida prantslastelt mõnda kasulikku maa-ala. Ta mõjus-tas parlamenti, et see lubas Preisi kuningale suured toetussum-mad ja andis nõusoleku Prantsusmaa randa blokeerida ning pommitada sadamaid. Selle sõja ajal asusid inglased võitma

prantslastelt nende Põhja-Ameerika asumaid. Peale Prantsusmaa oli Inglismaal siin tegemist ka Hispaaniaga, kuid võitjaks jäi ta siiski. Suureks toeks Inglise valitsusele Ameerikas olid asunikud ise, nende jõuga võidetigi prantslastelt K a a n a d a (Pariisi rahu a. 1763) ja hispaanlastelt F l o r i i d a.

Inglaste võit Prantsuse asumaade üle on seletatav kohalike kude oludega. Prantsuse asumaad olid valitsuse ettevõtted ja asumaades maksis sama kitsendatud kord kui kodumaal Euroopas. Luba väljarändamiseks ei antud üldse lahkusulistele ja poliitiliselt mitteustavaile. Asumaile voolas peamiselt mõisnikke, kes hakkasid maapidajaiks ja kaasa töid kodumaal maksva feodaalkorra. Pääsesid jõusse samad seisuslikud vahed ja eesõigused, poliitiline õiglusetus, usuline sallimatus ja kuritarvitused administratsioonis, mis kodumaalgi.

Teisiti oli lugu Inglise asumaades. Inglismaalt rändas suurel arvul välja rahvast Stuartite poliitilise ja usulise reaktsiooni päevil. Väljarändajaile ei tehtud takistusi. Uues ilmas sattusid asunikud algusest peale vabamaisse oludesse. Asunikud harjusid pidama oma koosolekuid ja sai viisiks tunnustada korraldusi, mis oli heaks kiitnud kohalik rahvakoosolek. Kohe algusest peale ei saanud Inglise võimu esindajad, kubernerid, toimida üksi valitsuse huvides, vaid pidid arvestama elanikkude soove. Inglise asumaades hakkas maksma usuvabadus. Need Inglise asunikud vabamad olud olid meelituseks Prantsuse asunikele ja sõja puhkemisel alistusid viimased kergesti inglastele Ameerikas.

William Pitt'i ajal lõppes veel kasulikult inglastele nende võistlus prantslastega Indias. Varsti peale meretege avastamist Indiasse, tegid eurooplased katset kiskuda oma mõjupiirkonda seda maad. Alul tegid katset p o r t u g a l l a s e d, nende järele h o l l a n d l a s e d; XVIII saj. tungivad siia p r a n t s l a s e d ja juba sajandi keskpaigas kuuluvad Hindustani tähtsamad punktid neile. Hulk andekaid prantsuse sõjamehi ja ametnikke oli siin väljas Prantsusmaa huvide eest võitlemas. Kuid prantsuse valitsus ei toetanud ega usaldanud väljarändajaid ega lasknud neil vabalt teotseda. Energilisemad tegelased langesid koguni valitsuse kahtluse alla ja neid kutsuti sealt ära ning karistati kui riigivastaseid. Need asjaolud andsid võimaluse inglastele Hindustani asumiseks, alates XVIII saj. keskpaigast. Eriti edukalt võitles siin inglise Ida-India kaubaselts, kellele Inglise valitsus kinkis laialise tegevusvabaduse. Inglaste kätte langesid maa tähtsamad punktid: Bombay, Madras ja Kalkutta. Ingalsed kindlustasid endile siin suurepäraseid kaubaturud. Oma asumaade rohkuse ning kaubanduslike lüüsi läbikäimiste poolest tõuseb Inglismaa XVIII saj. 60-ndais aastais esimeseks koloniaalriigiks ja üldse tähtsamaks riigiks Euroopas.

Harilik eurooplaste asumaade politika oli saada võimalikult suurt kasu asumaadest, ekspluateerida neid põhjalikult emamaa huvides. Ka inglastele ei olnud võõras see põhimõte. Juba Cromwelli „navigatsioon akti“ ehk meresõidu seadusega tohiti ainult Inglise laevadel vedada kaupu asumaadesse ja sealt välja, Inglismaale aga võisid võõramaa laevad tuua ainult oma maa produkte. Selle seadusega oli Inglismaa välismaa võistluse eest täiesti kaitstud ja inglise tööstur ja kaupmees oma sisemise ning asumaa turu täielik peremees. Inglismaa kapitalismi huvides ei lubanud valitsus asumail asutada oma töödusi. Raua ümbertöötamine ja naha parkimine oli otse keelatud asunikele. Iga tahes kitsendas säärane asumaade politika väga asumaade majanduslikku arengut, aga andis suurt hoogu kapitalismi edene-misele, mille teostamiseks Inglise valitsus ajaski sellist politikat.

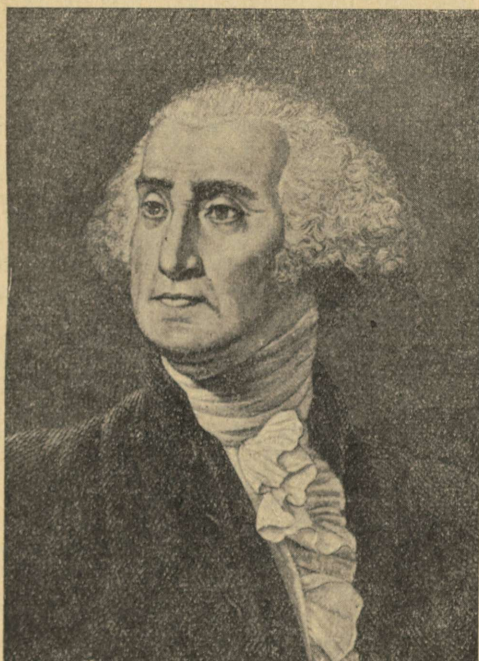
Kuid asumaade elanikkude arv kasvas (1688. a. revolutsioo-nist saadik oli rahvaarv 200.000-lt tõusnud 1.760.000-ni) ja kiirelt edenes nende keskel haridus, tõustes isegi kõrgemale Inglismaa hariduslikust tasapinnast. Kasvas ka kaubandus-tööstuslikust survest hoolimata asumaade jõukus ja arenes asunikkude silma-ring. XVIII saj. teisel poolel ei tahtnud inglise asunikud Põhja-Ameerikas enam arvestada Inglise valitsuse määrusi. Siis puh-kes lahti tüli emamaa ja asumaade vahel.

Põhja-Ameerika vabadussõda. XVIII saj. teisel poolel ei nõudnud Inglise valitsus ainult täpset meresõiduseaduse pida-mist, vaid katsus asunikele suruda veel teisi kohustusi. Asumaa-desse saadeti sõjavägi, mille ülalpidamiskulud läksid asunikkude kanda. Veel otsustas Inglise valitsus sisse seada asumaades tempelmaksu. Nii sõjaväe saatmise kui tempelmaksu vastu protesti-sid kõvasti asunikud. Nad seletasid, et Inglise parlamendis neil esindust ei ole ja seepärast parlamendil mingit õigust pole neid maksustada. Tempelmaks kaotatigi. Selle asemel aga pandi mõned sisseveokaubad kõrge tolli alla. Asunikud vastasid siis Inglise kaupade boikoteerimisega. Bostonis heideti koguni terve laevatäis Inglismaalt saadetud teed merre (1773). Inglismaal aga otsustati jätkata survepolitikat. Siis astus kokku Filadelfias esimene asunduste kongress (1774) seisukoha võt-miseks edaspidise tegevuse üle.

Kongress valmistas protestkirja, milles hukka mõisteti Ing-lise valitsuse sammud, ja kutsus üles asunikke mitte ostma Inglismaalt saadetud kaupu. Sellele reageeris valitsus sõja-seaduse väljakuulutamise-ga asumaades; ta oli arvamisel, et asu-nikud Inglise vägedele vastu ei hakka. Asumaa-des valmistuti siiski mässuks. Varsti astus kokku Filadelfias II kongress, kus otsustati lõpetada igasugune läbikäimine Inglismaaga, organiseerida sõjaväge ja tekkivate kulude katteks välja anda

paberraha. Sõjaväe organiseerimine ja juhatus usaldati George Washington'i kätte.

Washington sündis inglaste esimeses asunduses Virgiinias istandusomaniku pojana a. 1732. Oma kodukohas omandatud haridus ei olnud suur, ainult matemaatikas, milles Washingtonil olid erilised anded, omandas ta ise õppides õige põhjalikud teadmised. Washington oli sümpaatse välimusega, läbi ja läbi aus iseloom, tagasihoidlik, mitte kunagi juhitud isiklikest hu-

George Washington.

videst. Maailma riigimeeste peres kuulub tema aatelisimate hulka. Mitte eriline andekus, vaid ausus, aatelisus tõstsid ta esile teiste kodanikkude hulgast. Ta oli kauemat aega oma maakonna esindajaks, ja alanud vabadusliikumine tõstis ta kõrgele juhataja kohale. Nii sümpaatne ja ideeline kui oli ameeriklaste vabadusliikumine, nii sümpaatne ja aateline oli selle liikumise juhataja George Washingtoni isik. Sõjaväelised kogemused omandas Washington inglaste ja prantslaste vahelises sõjas Kaanadas, millest ta osa võttis kogu selle kestusel.

Inglise valitsus kogus sõdureid Ameerikasse saatmiseks Saksamaalt. Inglise sõjamehed olid korralikult rõivais, hästi varustatud relvade ja toidumoonaga. Asumaade mehed olid harjumata, distsiplineerimata, viletsa varustisega ja õpetamata juhtide juhatada. Pole siis ka ime, kui alul kaotasid ameeriklased. Aga Washingtoni energia oli kustumatu. Püsimate agarusega kogus ta juurde uusi mehi, muretses varustist, õhutas võitlushimu. Võitlust võidurikka lõpuni viia tahtis ka a. 1776 Filadelfiasse kokkutulnud kongress; ta kuulutas Ameerikas olevad 13 inglise asumaad iseseisvaks. See oli Põhja-Ameerika Ühendriikide algus.

Oma sammu põhjendasid ameeriklased rippumatuse deklaratsiooniga, milles on öeldud:

„Meie peame silmanähtavalt tõeks asjaolu, et kõik inimesed on sündinud ühetaostena ja loojalt saanud teatud loomulikud õigused, muu hulgas õiguse elada, vaba olla ning õnne poole püüda; riigivalitsused on seks olemas, et nad inimestele kindlustaksid need õigused, ja nende võim on õigustatud ainult siis, kui see valitsetavalt leiab heakskiitmist. Igakord, kui mingisugune valitsus rikkuma hakkab neid õigusi, on rahval õigus teda kaotada ja luua uus valitsus sellistel alustel ja sellisel kujul, mis rahvaenamuse arvates kõige kohasem on tema julgeoleku ja õnne kindlustamiseks.

Mõistus käsib pikemat aega püsinud valitsusi mitte muuta tähtsusetaks ja vähekaaluvate põhjuste pärast, ja kogemus õpetab, et inimesed halbu olusid, niikaua kui nad on kannatatavad, meelsamini kannatavad kui õigust lähevad otsima harjunud korra kukutamiseks. Kui aga üht rahvast tahetakse painutada piiramatu vägivaldavalitsuse alla, siis on tema õigus, jah, otse ta kohus niisugune valitsus kukutada ja hoolt kanda oma julgeoleku kindlustamise eest ka tulevikus. Siinsed asumaad on siiaaani kõik kannatlikult kandnud, nüüd aga on nad sunnitud muutma senist valitsemiskorda. Suur-Britannia praeguse kuninga (George III 1760—1820) politika on õiglusetuse ja ülehaaramiste ajalugu ja tema eesmärgiks on olnud vägivaldne võim. Meie peame seda erapooletu maailma silmade ees tõestama tõsiasiadega.

Ta on keeldunud laiade rahvakihtide seisukorda kergendavate seaduste lubamisest, nõudes kodanikelt loobumist õigusest osavõtuks seadusandlikust tööst oma saadikute kaudu, mis õigus ometi kodanikele on hindamatult kallis ja hädaohtlik ainult türannile.

Ta on seadusandvad kogud kokku kutsunud kõrvalistesse, ligipääsematutesse ja oma arhiividest eemalolevatesse paikadesse, püüdes nii neid väsitamisega sundida alistuma oma korraldustele.

Ta on korduvalt laiali saatnud seaduspäraseid rahvaesindusi ainult sellepärast, et need mehise kindlusega keeldusid heaks kiitmast rahva õiguste piiramisi.

Ta on püüdnud takistada meie riikide rahva kasvu, tõkestades sisserändajate kodunemise sihiga antavaid seadusi ja keeldudes soodustamast asumist. Ta on raskendanud uute maa-alade omandamise tingimusi.

Ta on asutanud hulga uusi ameteid ja parvede kaupa siia saatnud uusi ametnikke meie rahva rõhumiseks ja tema vara pillamiseks.

Ta on rahvaegadel meie juures pidanud suuri sõjavägesid ilma meie rahvaesinduste nõusolekuta.

Ta on püüdnud sõjaväelist võimu teha rippumatuks kodanlikust ja temale kindlustada ülemvõimu meie riigis.

Ta on teistega ühinenud selleks, et meid sundida meie põhiseadusele võõra ja meie seaduste poolt mittetunnustatud kohtupidamise korra alla. Ta on oma nõusolekuga toetanud ebaõiglasi seadusi, millel sihiks on pidada suurt sõjaväge meie juures, kaitsta briti sõdureid silmakirjalise kohtumõistmisega karistuse eest mõrtsukatöö korral, kui nad seda peaksid toime panema meie riigi elanikkude kallal; meie kauplemist teiste maailmajagudega ära lõigata, meilt makse määrata ilma meie nõusolekuta; tühistada meie vabaduskirjad, kaotada meie väärtuslikumad seadused ja põhjalikult muuta meie riikide valitsemiskorda, kaotada meie seadusandvad rahvaesindused ja omale haarata võimu seaduste andmiseks meile oma heaksarvamise kohaselt.

Valitseja, keda tema teod iseloomustavad niivõrt türannina, ei ole vääriline vaba rahva juhiks.

Sellepärast kuulutame meie, kokku tulnud üldiseks kongressiks Ameerika Ühendriikide esindajatena, maailma kõrgeimat kohtunikku tunnustajaks hüüdes oma piüete puhtusele, oma hea rahva nimel siinkohal pühalikult, et need ühendatud asumaad seaduspäraselt peavad olema vabad ja rippumatud riigid, et nad vabad peavad olema kõigist kohustustest Briti krooni suhtes ja et lõpetada tuleb igasugune poliitiline ühendus nende ja Suur-Briti riigi vahel. Vabade ja rippumatute riikidena on Ühendriikidel täis võim sõja kuulutamiseks ja rahu tegemiseks, lepingute sõlmimiseks, kaubanduslike kokkulepete sobitamiseks ja kõigiks toiminguks, mis kuuluvad rippumatute riikide võimkonda.

Ühtlasi kohustume sellega, lootes jumala abile, üksteist vastastikku toetama oma elu, oma vere ja oma püha au kaitsmisel.

Omavalitsusel ei oleks saanud ameeriklased sihile. Nende suuremad linnad New-York ja Filadelfia langesid juba Inglise vägede kätte. Aga neile tuli abi Euroopast.

Suure põnevusega jälgis Euroopa, eriti vabameelsed ringkonnad, ameeriklaste vabadusvõitlust. Olid ju Inglismaa Ameerika asunikud esimesed, kes kätte võtsid relvad vabaduse kaitseks. Vanas ilmas (Euroopas) avaldatud vabaduse ja ühetäpse ideed leidsid esimesena uues ilmas teostamiskatset. Kes võidab, kes kaotab oli põnev küsimus igaihele. Prantsusmaal, valgustusaja silmapaistvamate kirjanikkude kodumaal, tunti erilist huvi Ameerika sündmuste vastu. Siin soovisid nii vabameelsed kui tagurlikud ringkonnad edu mässajaile. Prantsusmaa pahameel Inglismaa vastu oli tol ajal eriti suur Kaanada kaotuse pärast (1763). Ameeriklased pöördusidki kõigepealt Prantsusmaa poole abi järgi. Benjamin Franklin, kelle nimi Euroopa õpetlastele piksevarda leiutamiseks oli juba tuntud, ilmus Pariisi, põues kandes oma kodumaa rippumatuse deklaratsiooni. Franklin, 70-aastane vanamees, avaldas oma demokraatliku lihtsuse ja sümpaatse esinemisega prantsuse seltskonnasse kaasakiskuvat mõju. Igalt poolt tõttasid uute ideede pooldajad vabatahtlikkudena ookeani taha appi ameeriklastele nende vabadusvõitluses. Teiste hulgas sõitsid sinna noor markii Lafayette, pärsastine prantsuse revolutsiooni tegelane, ja Saint-

Simon, pärsastine sotsialistlik kirjanik. Ka Saksamaalt ja Poolamaalt sõitis palju vabatahtlikke, teiste hulgas pärsastine poola patriootide juht, meile juba tuttav Thaddäus Kosciuszko.

Palju abi saatis ameeriklastele kättemaksuhimust aetuna oma võistlejate vastu Prantsuse valitsus. Peale sõjaväe saatmise Ameerikasse kimbutasid prantslased inglasi oma laevastikuga igal pool merel. Nii oli Inglismaa sattunud pärsis raskesse seisukorda ja ta ruttas rahu tegema oma asumaadega, kinnitades neile a. 1783 Versailles' rahulepingu põhjal täieliku iseseisvuse.

Põhja-Ameerika Ühendriikide konstitutsioon. Iseseisvuse saavutanud, hakkasid ameeriklased looma omale valitsuskorda. Vaadete lahkumineku oli seejuures palju; ühed tahtsid igale asumaale ehk osariigile, nagu neid nüüd hakati nimetama, täielikku iseseisvust, teised jälle kindlat keskvalitsust, mis ühendaks kõiki osasid. A. 1787 astus kokku nn. konvent 12 osariigi saadikuist ning hakkas endise vägede ülemjuhataja George Washingtoni juhatusel välja töötama Ü h e n d r i i k i d e k o n s t i t u t s i o o n i.

Konvendis jõuti pikkade vaidluste järele kokkuleppele; riigi valitsuskord seati lepingriigi alusele ja rajati rahvavalitsuse põhimõtetele. Ühendriigid moodustavad föderatiivse vabariigi; seadusandlik võim on kahe asutise, senati ja saadikutekoja käes; need asutised moodustavad üheskoos ü h e n d r i i k i d e kongressi. Senatisse valib iga osariik, vaatamata suurusele ja elanikkude arvule, 2 esindajat 6-ks aastaks; saadikutekotta valib iga osariik saadikuid proportsionaalselt rahvaarvule 2-ks aastaks. Mõlemal valimisel maksab ühetaone ning otsekohene hääletamine. Üksikud osariigid korraldavad oma kohalikud asjad ning töötavad välja seadused kohalikkude olude jaoks; ühendriikide keskasutiste otsustada ja toimetada on osariikide ühised asjad, nagu sõjaväe, väliskaubanduse, rahanduse, mõõtuude, posti ning teede korraldus ja rahvusvaheline suhtlemine.

Riigi esindajaks ja täidesaatva võimu kandjaks valitakse president 4-ks aastaks. Ühendriikide esimeseks presidendiks sai a. 1789 George Washington. President elas ajutiselt New-Yorgis ja Filadelfias, kuid varsti otsustati temale anda asukohaks eriline ringkond Kolumbias, väljaspool osariikide piire. Pealinn nimetati hiljem esimese presidendi auks W a s h i n g t o n i k s.

Põhja-Ameerika Ühendriikide konstitutsioonis pääsesid maksvusele rahvavalitsuse põhimõtted. Põhiseadusega lahutati kirik riigist. Kõigil on täielik usuvabadus. Iga kogudus hooldab ise oma kiriku eest, valib vaimulikud, maksab neile palga

jne., riik ei sega end kiriku asjusse ega kannab mingisugust kulu kiriku heaks.

Vaimustusega tervitati Ühendriikide konstitutsiooni Euroopa vabameelseseltskonnas. Uue riigi poliitiline kord oli midagi seninägematut. Locke'i, Montesquieu ja Rousseau ideed leidsid siin esimest korda maksmapanu. Uus maailm andis eeskujud vanale maailmale.

Asumaade kaotuse mõju. Töenduslik revolutsioon. Põhja-Ameerika asumaade kaotus andis Inglismaale tunduva hoobi. Euroopa vabameelsemaseltskonnas langes lugupidamine Inglismaast. Inglismaad, keda siiani ülistati Euroopa vabama maana, hakati nüüd pidama rahvaste vabaduse vaenlaseks. Teiseks tõusid raske sõja ajal riigi võlad; valitsus lootis küll neid katta uute kaudsete maksudega, kuid need langesid peamiselt vaesema rahva õlgadele ja tekitasid rahulolematust. Kuningas George III-ndaga (1760—1820) ei oldud seltskonnas üldse rahul, ei leppinud temaga ka juhtivad poliitilised erakonnad. Alul oli ta vastuolus whigidega, sest tema eitas parlamenti, tahtis iseseisvalt juhtida riiki. Whigide keskel valitsevate tülide tõttu läks tal korda nende mõju alt vabaneda ja luua parlamendist rippumatu „kuninga sõprade“ ministeerium ning, tugesed toryde erakonnale, valitseda iseseisvalt. Kuid peale ebaõnnestunud sõda Põhja-Ameerika asumaadega keeldusid torydki toetamast kuninga poliitikat. George III-nda püüded absolutismile varisesid kokku ja parlamentarism pääses täielikule maksvusele. Nii seadusandliku kui ka täidesaatva võimu täius kuulub sestsaadik Inglismaal parlamendile; valitsuse liikmed, ministrid, peavad igas küsimuses arvestama parlamendi enamuse tahtmist. Juhtiv osa alamkojas läks 80-ndaile aastail toryde kätte ja jäi nende kätte ligi pooleks sajandiks.

Inglise majandusellu tõi Põhja-Ameerika asumaade kaotus vähe muutust. Kaubanduslik läbikäimine Põhja-Ameerika Ühendriikidega ei lõppenud ja Indias võidetud kaubaturud olid nii nõudlikud Euroopa kaupade suhtes, et töenduslikku kriisi karta polnud.

XVIII saj. arenes töendus Inglismaal kiiremini kui kuskil mujal, sest Inglismaa oli kapitalirikkaim maa Euroopas. Kapital andis Inglismaale peamiselt väliskaubandus. Kuid varsti tõusis ka sisekaubandus; tema edendamiseks ehitati liiklemisteid, kaevati kanaleid. Esimene kanal ühendas tolle aja Inglismaa tähtsaimad töenduskeskpunktid Liverpooli ja Manchesteri. Edasi ühendati oma väliskaubanduse poolest kuulsad London, Hull, Bristol sisemaaga. Nüüd võis kaupade ümberpaigutamine sündida ruttu ja odavasti. Endiste aeg-ajalt korduvate laatade asemele tekkis alatine kaupade ringvool. Ühtlasi muutusid

kaubad odavamaks, mille tõttu suurenes tarvitajate pere. Suurkaupmeeste ja suurettevõtjate käsi käis juba nii hästi, et nad enam ei vajanud valitsuse kaitset. Riigivõim hakkaski kaotama nende eesõigusi, seega pääses ühtlasi Inglismaal XVIII saj. võidule vaba võistlus kaubanduses ja töönduses, mida nii energiliselt oli propageerinud Adam Smith. Vaba võistlus tõmbas omakorda majanduslikku ellu uusi kapitale.

Kapitalide küllus ja vaba võistlus löid XVIII saj. teisel poolel Inglismaal soodsad tingimused suurteks muutusteks valmistamisviisides, manades esile nn. tööndusliku revolutsiooni. Rohkearvuliste sise- ja välisturgude tõttu oli kaupade minek väga hea; võistlus mõjus samuti kaasa seks, et iga ettevõtja püüdis valmistada suurel arvul ja hea väärtusega kaupa. Iga ettevõtja huvis oli tõsta töö sigivust ja saaduste väärtust. See asjaolu juhtis aegamööda inimese mõtet tarvitama masinate abi. Esijoones võeti tarvitusele masinad tekstiiltööstuses. Riidekauba peale oli Inglismaal ja tema välisturgudel nii suur nõudmine, et tahes või tahtmata tuli leida abinõusid, kuidas tõsta tootmisel tööviljakust. Tõuke masinate leiutamiseks andis „ketrusnälg“, mis seisis selles, et ketrajad ei jaksanud küllaldaselt kedrata lõnga kangrutele. Nõue mingisuguse tööproduktiivsust tõstva abinõu järele ketramistöönduses suurenes a. 1738, mil John Kay leiutas kiirsüstiku, mille abil kangur jõudis kududa 2—4 korda rohkem kui varem. Väsimata töötas nüüd inimvaim uute tehniliste saavutiste otsimiseks, ja mitte asjata: leiutati ketrusmasin. Selle masina esimene konstruktsioon kuulub Wyatt'ile, kuid täiuslikuma kuju andis ketrusmasinale Arkwright a. 1769, mispärast siis ka üldiselt Arkwright'i peetakse ketrusmasina leiutajaks. Oma masina käimapanemiseks kasutas Arkwright veejõudu. Arkwrighti masin suutis kedrata ainult jämedaid lõngu, seega ei päästnud Arkwright'i leiutis veel peenriide kudujaid ketrusnäljast. Kuid abi oli ka neile tulemas. Kangur Hargreaves leiutas käsiketrusmasina, mis ketras kaheksa lõnga ühe asemel, ja vähe hiljemini kombineeris Crompton Arkwright'i ja Hargreaves'i masinate ühendamisest ketrusmasina, mis, töötades kas auru või vee jõul, suutis kedrata lõngu igas jämeduses, ühtlasi mitusada korda kiiremini käsiketrajast.

Nüüd oli käes aeg, kus kangrud olid tööga ülekoormatud, nüüd oli omakorda tarvis tõsta kudumistööstuse tööviljakust. A. 1875 leiutas Cartwright kudumismasina, mida teised hiljemini täiendasid. Uue leiutisega oli saavutatud tasakaal ketramis- ja kudumistööstuses. Masinate töölerakendamise tagajärjel jäid tööta käsiketrajad ja käsikangrud, sest käsi-

töö ei suutnud võistelda masinatööga; käsitöölised olid sunnitud minema palgatöolistena vabrikutesse. Seega oli teostunud Inglismaal XVIII saj. lõpul valmistusviisides väga tähtis murrang: endise käsitöö (Inglismaal oli kõige rohkem arenenud kodukäsitöö) asemele astus vabrikutööndus. Üks teise järele tekivad nüüd vabrikud, kus olulisema osa tööst teevad masinad; inimest tarvitati vaid töö etteandjana, juhatajana ja korraldajana. Et masinaga töötamine nõudis tööliselt ühtlasi suurt pingutust, alati valvel olekut, kindlal tunniajal töötamist, ei meeldinud endistele käsitöölisele vabrikutes töötamine. Vana eluviis oli neile palju sobivam ja mugavam ja nad olid enam-vähem kindlustatud tööga. Uutes oludes tuli tööd otsida ja võis seda ka mitte leida. Oma õnnetuse põhjust nägid töölisel masinates, ja nii mõneski töönduskohas korraldati sellep. masinate lõhkumisi.

Masinate käimapanemiseks tarvitati esialgu peamiselt veejõudu. Kuigi juba XVIII saj. lõpul tehti katseid aurumasina konstrueerimisega, ei saadud teda kasuga tarvitada tema puudulikkuse tõttu. Alles a. 1769 läks korda James Watt'il täiendada niipalju aurumasinat, et teda võis tarvitama hakata veejõu asemel. See oli väga suur edusamm. Nüüd ei olnud vabrikute asutamine enam seotud kohaga, ka oli töösturil nüüd võimalus oma soovi kohaselt suurendada ettevõtet, kuna varem seda tegemast võis takistada piiratud kohapealne veejõud.

Aurumasina tööle rakendamisega olid saavutatud uued soodsad tingimused töönduse arendamiseks. Aurumasina kütmiseks tarvitati alul puid, kuid see kütmissviis osutus väga kulukaks ja ähvardas hävitada inglise metsi. Sellepärast mindi aegamööda üle kivisõega kütmisele, millist küttematerjali oli palju Inglismaal ja millega kütmine tuli palju odavam.

Vabrikute juurdekasv ja tootmise odavnemine löid alla produktide hinnad, see asjaolu tegi saadused kättesaadavaks laialistele rahvahulkadele. Nii kasvas järjest nõudmine ja tekis juurde ettevõtteid.

Masinate tarvituselevõtmise tagajärjel suurenes võistluse mõju. Iga ettevõtte nõuab ikka uemate ja täielikumate masinate muretsemist, milleks vaja suuri kapitale. Loomulikult ei suutnud nõrgemad ettevõtted võistelda sisseseadete poolest suurematega. Ettevõtete üldine arv kahanes, kuna võistluse võitnud ettevõtted suurenesid. Töö endast muutus ühiskondlikumaks, sest suurtes tööndusettevõtetes töötasid koos tuhanded, isegi kümned tuhanded töölisel. Ilma suuremate vapustusteta, ilma erilist tähelepanu äratamata oli teostunud töönduslik revolutsioon, kuid tagajärjed olid seda tähtsamad. Masinad olid võtnud hiigla osa inimese tööst enda peale, mida kahtlemata tuleb märkida suure võiduna. Ühiskondlik elu omandas uue ilme:

vanad sotsiaalsed rühmitised olid kaotanud oma majandusliku aluspinna, nende asemele tekkisid uued võimsad rühmitised kapitalistide ja tööliste näol.

Murrang agraaroludes. Samal ajal kui masinate tarvituselevõtmise tagajärjel hävib kodukäsitöö ja võistluse hoopide all langevad väiketöõndused, laiutasid end suur-
maomanikud. Töönduse ennenägemata edusammude mõjul tekkisid suured linnad ja kasvas rahvaarv, mille tagajärjel hakkasid tõusma karjasaaduste — liha, piima, või ja põllusaaduste — jahude, tangude jne. hinnad. Eriti suurel arul tarvitas järjest paisuv pealinn — London — jõukamate kihtide asukoht, maasaadusi. Sõja ajad omakorda mõjusid kaasa toiduhindade tõusule. Maasaaduste kõrged hinnad meelitasid inglise mõisnike suurendama oma põllupinda ja läbi viima maaparandustöid.

Inglise mõisnikkude tung oma maid suurendada talumaade arvel algas küll juba XVIII saj., kuid siiski püsis XVIII sajandi vana maakasutamise- ja põlluharimisviis, ja iseseisvaid talupoegi leidis veel XVIII saj. — Keskajast säilinud maakasutamiseviis seisis selles, et metsi ja karjamaid peeti külakonna ühismaaks, mida vabalt tarvitasid kõik, kohalikust suurmaomanikust alates kuni maatameheni. Kõik võisid vabalt tuua omale metsast kütte- ja ehitusmaterjali ning karjatada karjamaal karja. Edasi asusid mõisa ja küla põllud vaheldamisi ribadena üksteise kõrval. See asjaolu kohustas pidama ühist külvikorda. Kui viljad olid koristatud, muutus kõrrepiind kogu külakonnale ühiseks karjamaaks. Muutunud oludes XVIII saj. ei olnud enam vastuvõetav vana põlluharimis- ja maakasutamiseviis. Asjatundjad soovitasid mõisnikele maaväetamist, rabade kultiveerimist, paremate põllutööriistade tarvituselevõtmist ja külvikorra muutmist. Mõisnikud esinesidki nõudmisega, et igapähele oleks vabades harida oma maad nii, kuidas ta tahab, ja ühismaad tuleksid jaotamisele. Parlamendis leiavad mõisnikkude seisukohad pooldamist. Kogu operatsiooni juures peavad mõisnikud omakasu silmas. Lõviosa ühismaast langeb nendele; maata inimesed, kes seni asusid ühismaadel, seal oma loomi toites ja nendest end elatades, kihutatakse hoopis minema, nad muutuvad kerjuseks; ühismaade jaotus oli väga kahjulik ka talupidajatele ja rentnikele, sest nende osaks langeb vähe sellest maast ja avarad karjatamise võimalused kaovad neile jäädavalt. Oma põllumaad teevad mõisnikud ümmarguseks, vahetades talupoegadega ribasid ja ostes neid neilt või omandades vägivallaga lülitavaid osi. Nii tekivad ühes tükis mõisapõllud, mida ümbritsevad aiad; kogu seda ühismaade hävitamise ja piiride tõmbamise protsessi nimetatakse inglise ajaloos *a i a s t a m i s e k s*. Protss sünnib suurmaomanikkude kasuks, aga maarahva kahjuks. Põllupida-

jad ja rentnikud ei suuda enam pidada niipalju karja kui varem, nad ei jõua ega oska tõsta oma põllumaade viljakust, nende põllusaadused turul ei jaksa võistelda mõisa saadustega. Põllupidajad langevad võlgadesse, suurmaapidajad usaldavad neile küll lahkelt laenu, kuid omandavad siis võlgade eest talud. Sageli müüvad võlgades talupidajad mõisnikule oma maa, et asuda elama linna. Väikerentnikkude käsi ei käi paremini, nende majapidamine on viletsal järjel, mõisnik tahab tõsta renti, kuid väikerentnik ei suuda maksta. Sellep. hakkab mõisnik ka nendega tegema lõpparveid. Neile öeldakse üles, väikesed rendikohad ühendatakse nüüd ja renditakse suuremate majandusüksustena välja kapitaliomanikele — f a r m e r i t e l e —, kes, soetades paremat karja ja viies läbi moodsat põlluharimisviisi, suutsid maksta mõisnikele rohkem renti. Nii sündis Inglismaal ühel ajal tööndusliku revolutsiooniga, s. o. XVIII saj. lõpul, ka agraaroludes murrang: väikepõllupidamine, mille vähendamisele asuti juba XV saj., likvideerub täielikult, I n g l i s m a a m u u t u b s u u r m a a o m a n d u s e m a a k s. Talupojad muutuvad proletaarlasteks, otsides tööd kas maal põllutöölisena mõisnikkude ja farmerite juures või linnas vabrikutöölisena; ainult vähestel kogus talupidamise likvideerimisest niipalju raha, et võisid iseseisvalt midagi peale hakata.

Ex bibl. univ. Tart.

II. Suur prantsuse revolutsioon ja Napoleon.

1. Prantsusmaa revolutsiooni eel.

1715—1774	— Louis XV.
1774—1793	— Louis XVI.
1766	— Prantsusmaa pärib Lothringi.
1788	— kuulutatakse välja seisustekogu valimised.

Prantsusmaa langemine. Louis XIV valitsuse teisel poolel algas Prantsusmaa langemine. Määratudpalju ohvreid oli toonud Prantsusmaa oma kuninga piirita auahnusele ja kuulsushimule. Kuninga hiilgav ja kergemeelne eluviis ning tema sõjad olid hävitanud kõik Colbert'i kogutud varandused; oli palju tehtud võlga. Seisukord ei paranenud, vaid aina halvenes „päikesese kuninga“ järeltulija Louis XV (1715—1774) päevil. Uus kuningas oli troonile saades alles 5-aastane, valitsema hakkas asevalitsejana Orleans'i prints, hertsog Philippe.

Uus valitsus pidi esijoonel välja aitama Prantsusmaa rahalisest kitsikusest; riigikassa oli nii tühi, et ei jõutud maksta võla protsente. Raskusi sünnitas asevalitsejale isegi palkade väljamaksmine ametnikkudele ja ülalpidamise hankimine sõjaväele. „Kus häda suur, seal abi lähedal“, vähemalt paistis see esialgu nii olevat. Asevalitsejale pakkus oma abi šotlane John Law, keda peeti suureks rahaasjanduse tundjaks, kes aga tõepoolest oli õnnekütt. Law seletas hertsog Philippe'ile, et tarvis on vaid raha rahva käest koguda panka. Seks asutatagu pank, mis raha enesesse tõmbab ja ühtlasi kogutud raha mahutab kasulikesse ettevõtteisse. Asevalitseja andiski Law'le panga asutamise loa. Pank algas oma tegevust erapangana, aga varsti nimetati ümber riigipangaks. Panga esialgne kapital moodustus osatähtede müügist, mis omanikule õiguse andsid osa saada kõigist panga äriisist operatsioonest. Pangajuhatajana hakkas Law organi-

seerima ettevõtteid. Kõigepealt asutas ta Lääne-India kaubaseltsi kauplemiseks Ameerika asumaadega, Kaanada ja Luisianaga, siis omandas ta tubakaga kauplemise ainuõiguse, ka riigi raha löömise õiguse jne. Panga esimesed sammud õnnestusid, Law võitis nii valitsuse kui rahva usalduse. Valitsus sai tarvitada panga sularaha oma väljaminekuiks ja tundis sellest head meelt. Rahvas ostis õhinal panga ettevõtete osatähti, sest ettevõttest loodeti ja oodati hiigelkasu. Panga äride osatähed tõusid pööraselt hinnas, neid püüdsid saada nii rikkad kui vaesed. Kuid Law ei olnud õige rahaasjanduse tundja, või oligi ta ainult hoolimatu aferist. Ta ajas äriliste ettevõtete osatähed liiga kalliks. Ka andis ta liiga palju välja paberraha. Sellepärast hakkas usaldus panga vastu 4 aasta pärast kõikuma. Arusaajamad mõistsid, et asjal head lõppu olla ei saa, ja hakkasid oma pabereid ümber vahetama raha vastu. Alul maksis pank, kuid varsti pidi ta sularaha puudusel maksmise seisma panema. Kui osatähtede omanikud hakkasid nõudma väljamaksmist, kuulutas pank enda maksujõuetuks. Inimeste viha, kes panga läbi kaotasid oma varanduse, oli Law' vastu ääretusuur. See õnnekütt pidi põgenema Prantsusmaalt. Law' oli võimalik mängida Prantsusmaal õnnekütti, sest hertsog Philippe oli küll haritud, kuid kergemeelne ja pealiskaudne inimene, kes vähe hoolis riigiasjust.

Mõni aasta peale Law' põgenemist suri asevalitseja. Louis XV oli juba 14-aastane, tema kuulutati täiskasvanuks ja ta hakkas ise valitsema. Kuid ka Louis XV hoolis vähe riigi saatuses, mitte tema ei valitsenud Prantsusmaad, vaid need ministrid, kelle kätte tema lõbusate kojadaamide mõjul usaldas valitsuse. Kuulsa Madame Pompadour'i käskusid täitnud Louis XV ligi 20 aastat; isikuid, keda see daam tahtis näha tähtsatel kohtadel, nimetas kuningas sinna, keda tema tahtis kõrvaldada, tagandas kuningas. Louis XV-ndal omal puudusid igasugused huvid peale lõbuhuvide. Ainult auahnust oli temas, ja auahnusest aetuna huvitas teda mõni välispoliitiline küsimus. Kuid Louis XV-nda pikk valitsusaeg oli kurb nii välispoliitiliselt kui sisepoliitiliselt. Prantsusmaa pidas sõdu, mis ei olnud tingitud riiklikest huvidest. Kord võttis ta Austria pärandussõjas Preisimaa oma kaitse alla, teinekord toetas Austriat Preisimaa vastu (7-aastases sõjas). Samal ajal aga võitis temalt Inglismaa asumaa asumaa järele (Kaanada, Louisiana) ja hävitas ta merekaubanduse. Õnn sai osaks Louis XV-ndale ainult päranduse teel; oma äia, Poola kuninga Stanislaus Leszczyński surma puhul päris Louis XV Lotringi (1766). Sisepoliitiliselt püsis edasi Louis XIV-nda süsteem, kuigi mõne ministri poolt tehti uuendustepanekuid, näiteks soovitati kitsendada privilegeeritud

seisuste õigusi. Tegelikult jäi maksma „vana kord“ kõigi oma pahedega.

Mis iseloomustab „vana korda“?

Vana kord. XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel elasid Prantsusmaa mõjul peaaegu kõik Euroopa riigid üle poliitilise ja sotsiaalse revolutsiooni. Peale seda hakati endist korda nimetama vanaks korraks.

Vana kord ei andnud end üheski teises riigis nii teravalt tunda kui Prantsusmaal. Kuna XVIII saj. keskel teistes suurriikides valgustatud valitsejad läbi viisid reforme, jäi Prantsusmaa kõrvale sellest liikumisest. Prantsusmaal kestsid puutumalt edasi kõik absolutismiaegsed riikliku elu väärnähtused. Sellepärast tutvume vana korraga kõige paremini Prantsusmaa juures. Juba 1614. a. saadik ei olnud Prantsuse kuningad kokku kutsunud états généraux'sid. Ainuke asutis, kus vana korra ajal kuuldavale võis tulla avalik arvamine, oli Pariisi parlament. Kuid Richelieu ja Mazarini kitsendasid ka parlamendi õigusi ja Louis XV-nda päevil kaotati koguni parlament. Prantsuse kuningakojas jäi maksma arvamine, et kuningas üksi on kõigi õiguste allikas, et valitsuse tegevust ei tohi arvustada keegi. Selle juures oli kuningakoja seadusandlus kavata ja eluvõõras; bürookraatlik asjaajamine lohakas ja ülekohtune. Prantsuse kuningad ei tunnustanud oma riigi rahvas kodanikke, vaid ainult alamaid, kelle huvid ja õigused on nende määrata. See alam ei olnud kunagi kindel oma olemises, tal puudus isikuvabadus; politsei võis teda vangistada ja hoida mitmed aastad vangis, sageli ainult kahtlustuse pärast. Prantsusmaal olid revolutsiooni eel tarvilusel niinimetatud vangistamise kirjad. Neid kirju võisid saada kõik, kel lähem tutvus oli kuningliku kojaga. Kirjale kirjutati isiku nimi, keda vangi sooviti toimetada, ja saadeti politseisse; politsei vangistas siis ülesantud kodaniku.

Absolutistliku riigi alamal puudus usuvabadus. Prantsusmaal oli katoliku usk ainuke lubatud usk. Absolutistlikus riigis puudus ka sõna- ja trükivabadus. Kohus oli omavoliline ja müüdav; vaesele mõisteti harva õigust. Rahva hariduse eest ei hoolitsetud, sest ainult pimedate rahva üle saab valitseda vägivallaga. Koole oli vähe ja nad seisid madalal järjel. Nende ülalpidamiseks määras Prantsuse valitsus väga väikesi summasid. Suure revolutsiooni eel oskasid Prantsusmaal rahva keskel lugeda ainult mõned.

Rahvas lahkus seisustesse; seisuste järgi olid jagatud õigused ja kohustused. Vaimulik ja aadliseisus olid maksuvabad, aga neile kuulus Prantsusmaal mõisade näol ligi pool riigi maapinnast, ülejäänud maadelt võtsid nad makse feodaalkohustuste ja kümnise näol. Kuid oma poliitilise mõju olid nad absolutismi

ajal kaotanud, eriti maksab see aadlikkudest. Meelitatud koja teenistusse, said neist kuninga armuosalised, kuninga kummar-dajad, kes pidid suurendama monarhi au ja hiilgust. Linna-kodanlus, talupojad ja töölised koos sünnitasid Prantsusmaal kolmanda seisuse. See kolmas seisus oli maksumaksja. Kõik riigi suured väljaminekud, nagu koja kulud, ametnikkude palgad ja paiukid, sõjakulud jne., pidid linnakodanikud ja talu-

Aadlik, vaimulik ja talupoeg suure revolutsiooni eel.

pojad katma oma maksudega. Aga muidu ei arvestanud valit-sus sugugi kolmandat seisust: ei andnud omavalitsust, ei võt-nud riigi teenistusse, ei teinud midagi selle seisuse huvides.

Kolmanda seisuse elu oli raske, eriti talurahva ja tööliste oma. Talupoja peal lasusid feodaalkohustused, s. o. ta pidi maksma makse, andma andameid, tegema teopäevi ja muid koor-matise mõisniku suhtes, ta pidi maksma makse ka riigile ja veel kümnist andma kirikule. Prantsuse talupoeg pidi revolutsiooni eel pea kogu oma aasta sissetuleku andma maksudeks, selle-

pärast elas ta ise õlgkatusega savionnis, mustuses ja harimatuses; viljaikalduse aastail nälgis ja kerjas.

Samas rõhutatud olukorras elasid ettevõtete töölised: nende tööpäev kestis 14—15 tundi, nende tööpalk oli madal, aga valitses vaade, et tööline on seda töökam ja sõnakuulelikum, mida vähem ta saab palka. Käsitöölised pidid keskaegse kombe järgi töötama oma käsitöölale vastavas tsunftis.

Enam-vähem majanduslikult kindlustatud olid töösturid ja kaupmehed. Nägime, kuidas neid toetas Colbert, et Louis XIV ajal ehitati kaubalaevu, korraldati teid, määrati kõrged tollid välismaa kaupadele. Need olid abinõud, mis soodustasid töönäiduse ja kaubanduse arengut. Aga tööstureid tüütasid valitsuse karmid määrused ja vahelesegamine töönäiduslikku ellu. Kaupmeeste elu tegi vana korra ajal raskeks see asjaolu, et ei olnud kogu maal ühiseid mõõte ega kaale; pea igas maakonnas olid eri mõõdud ja kaalud. Siiski oli prantsuse kaubandus XVIII saj. arenenud; väliskaubandusest koguti siingi suured rikkused. Bordeaux, Nantes, Marseille pidasid kaubaühendust välisturgudega. Kuigi töönäiduslikus arengus Prantsusmaa oli maha jäänud Inglismaast, tõusis ka prantsuse linnakodanlus revolutsiooni eel oma majandusliku jõukuse tõttu tähtsaks ühiskondlikuks jõuks, mida absolutistlikud kuningad oleksid pidanud arvestama. Kuid nad ei teinud seda, aga linnakodanlus tundis oma jõudu: teda ei rahuldanud enam õigusteta olek ja ülirasked maksud; ta ei leppinud enam asjaoluga, et kuningas omavoliliselt määras makse ja võttis neid ainult kolmandalt seisuselt.

Revolutsiooneelised reformid. A. 1774 astus Prantsuse troonile Louis XV-nda järeltulijana Louis XVI. See oli vöoruslik ja heatahtlik, kuid arenematu ja nõrga tahtejõuga inimene. Kuningana tahtis ta jääda piiramata ainuvalitsejaks, kuid ei keeldunud ette võtmast mõningaid reforme. Pealegi oli rahva meeolelu juba nii rahutu, et ilma ajanõuete kohaste reformideta Louis XVI-ndale troonilpüsimine sai küsitavaks. Sellepärast tegi noor kuningas ülesandeks oma rahaministrile Turgot'le esineda uuenduste kavaga. Turgot esineb valgustatud absolutismi pooldajana. Ta soovitas anda maakondadele omavalitsuse. Kohalikud maa- ja majaanikud pidid saama õiguse valida oma esindajaid maakonnakogusse, mille ülesandeks pidi olema kohaliku tähtsusega küsimuste otsustamine. Edasi oli kavatsatud, et maakonnakogu saadikuid saadab ringkonnakogusse, kus sünnib ringkonna asjade ajamine, ja ringkonnakogu pidi valima saadikuid riiginõukogusse, millel riigiküsimuste arutamisel kuninga kõrval pidi olema nõuandev tähtsus.

Turgot nõudis feodaalkohustuste kaotamist ja ajutist riigimaksude kergendamist talupoegadele. Et aga riigi sissetulekud ei

võinud kahaneda, nõudis Turgot oma kavas maksuvõtmist eesõigustatud seisustelt. Turgot kui füsiokraat oli tsunftikohustuse vastane. Ta seletas, et iga inimene peab võima vabalt valida tööd ja vaba võistlus pidavat olema parim abinõu tööduse edendamiseks. Turgot oli ka täieliku usuvabaduse pooldaja.

Rahvas oli vaimustatud oma ministrist-uuendajast. Rõõmustusid talupojad, kes lootsid vabaks saada feodaalkohustust, samuti käsitöölised, kes võisid lahkuda tsunftidest ja hakata iseseisvalt töötama.

Kuid Prantsusmaa saatuseks ei olnud edeneda rahulikul evolutsioonilisel teel. Turgot soovis küll, et valitsus hakkaks uuendama kõdunenud riigikorda ja vananenud sotsiaalolusid, seks lõigi ta oma kava. Kuid Turgot' uuenduste kava vastu olid vaenlikud kõik need, kelle huve see kava riivas, nagu aadel, vaimulikud, tsunftimeistrid ja ka kuninganna Marie Antoinette (Maria Theresia tütar Austriast), kes ajaloos tuntud suure pillajana, uhke ja edeva naisena, kellele ei võinud meeldida Turgot juba oma suure kokkuhoidlikkusega. Teiste kodakondlaste ja Marie Antoinette'i pealekäimisel tagandas kuningas Turgot' ning tühistas reformaatori antud määrused.

Tolleaegsed ameerika sündmused sundisid siiski Louis XVI järeleandmistele rahva kasuks. Prantslaste osavõtt Põhja-Ameerika vabadussõjast ei jätnud avaldamata oma mõju. Noor markii Lafayette oli kaasa toonud ameeriklaste deklaratsiooni ja seda oma kabineti seinale lüües tähendanud, et sinna kõrvale varsti peab tulema samasisuline prantslaste deklaratsioon. Samuti kui Lafayette olid ka teised prantslased vaimustatud ameeriklaste vabadusaadetest.

Louis XVI-ndal tuli teha järeldusi; ta ei võinud loobuda riigi reformimiskatsetest.

Turgot' järeletulijale, minister Necker'ile, tegi kuningas samuti ülesandeks välja töötada riigi reformimiskava. Necker soovitas, nagu tema eelkäijagi, anda maakondadele omavalitsuse. Rahalistest raskustest katsus ta üle saada sisemiste laenude tegemisega. Kuid sellegi reformaatori iga ei olnud pikk. Necker'i komistamiskiviks sai riigi tulude-kulude aruande avaldamine. Sellest oli näha, kuhu voolas riigi raha ja kust saadi ta kokku. Riigi büdžeti avalikkuse ette kandmine kasvatas valitsusvastast meeoleu. Kodakondlaste surve tagandas Louis XVI ka Necker'i.

Necker'i järeletulija de Calonne arvas, et kuninglik koda peab elama rikkalt, väites, et muidu ei usaldaks keegi laenu kojale. Jätkatigi pillavat elu, kasutades Necker'i poolt ettenäidatud siselaenu süsteemi rahade hankimisel. Viimaks kohkus Calonne'gi, mõistes, et nii edasi sammuda võimalik ei ole.

Ta pani siis kuningale ette makse nõudma hakata privilegeeritud, aga soovitas enne kokku kutsuda notaablid. Kuningas oli päri. Notaablite kokkutulek mõjus kõigepealt halvasti Calonne'i enda saatusesse: tema kergemeelne poleemika mõisteti notaablikogu poolt hukka ja nõuti kuningalt tema tagandamist, mis ka sündis.

Calonne'i järele sai esimeseks ministriks de Brienne. See toetas samuti maksude ühetaase jaotamise tarvet ja nõudis selle kavatsuse otsekohest läbiviimist, kuid selle vastu protestisid notaablid ja eriti Pariisi parlament, kelle Louis XVI jälle ellu oli kutsunud. Nii notaablikogus kui ka parlamendis tähendati, et maksuküsimuse otsustamine kuulub états généraux'de kompetentsi. Louis XVI saatis laiali notaablid. Iga suguste uuenduste läbiviimine jäi ajutiselt seisma. Aga kuningas lubas viie aasta pärast kokku kutsuda riigiseisustekogu. États généraux'de kokkukutsumine tõi revolutsiooni.

Revolutsiooni võimalus. Valimised. XVIII sajandi poliitiline kirjandus andis prantsuse seltskonnale poliitilise mõtlemise ja vaidluse ainet. Locke'i ja Montesquieu piiratud ainuvalitsuse ja Rousseau rahva vabariigi valitsemiskavad olid alatiseks jutuaineks seltskonnas. Nii haritlaste kui ka suur- ja väike-kodanlaste salongides kõneldi ja vaieldi selle üle, millist riigikorda maksmata panna kõigist põlatud isevalitsusliku korra asemel. XVIII saj. poliitiline kirjandus tegi revolutsiooni võimalikuks ideeliselt. Põhja-ameeriklaste vabadussõda aga andis prantslastele eeskujuga ja julguse vastuhakkamiseks.

Rohkem kui kunagi enne hakkas peale Versailles' rahu (1783), mis kinnitas Põhja-Ameerika Ühendriikide iseseisvuse, politika huvitama prantsuse seltskonda. Vabameelsete ministrite tagandamine kuninga poolt mõjus kaasa selleks, et koguni rääkima hakati revolutsiooni vajadusest. Ameerika vabadussõja kaasateinud noored vaimustasid teisi võitlusesse astuma vana korraga Prantsusmaal.

Nii tekkis Ameerika mõjul ja koduste olude sunnil ning valgustusaja ideede õhutusel seltskonnas meeletu, mis ähvardas tuua revolutsiooni. Korduvate viljaikalduste tõttu 80-ndates aastates satuvad talupojad äärmisse viletsusse; siin ja seal löövad lausa lõkkele nende mässud. Et päästa seisukorda, kuulutas Louis XVI välja seisustekogu valimised (1788).

Valimisseadus lubas valida kolmandal seisusel kahekordse arvu saadikuid, s. o. 600 (endise 300 asemel), aadli ja vaimulikul seisusel endiselt kummalgi 300 saadikut.

Kolmanda seisuse juhatajaiks valimiste eel olid advokaadid ja preestrid. (Preestrid moodustasid vaimuliku seisuse alama kihi; nende õlgadel lasus kogu kirikute töö, aga palka said nad

vähe, sellep. leiame neid revolutsionääride ridadest.) Tähtsaks teistest said abt Sieyès (l. Sjess) ja krahv Mirabeau (l. Miraboo). Sieyès'i kuulsusele mõjus kaasa palju tema kirjutatud brošüür „Mis on kolmas seisus?“, mis levis Prantsusmaal 40.000 eksemplaris.

Mirabeau.

Selle kirjandi kava on väga lihtis.

Meie esitame endile kolm küsimust:

1. Mis on kolmas seisus? Kõik.
2. Mis on ta siiamani olnud poliitilises elus? Ei midagi.
3. Milleks ta soovib saada? Millekski.

Kolmas seisus on täisõiguslik rahvas. Mis on nõutav ühelt rahvalt ja ülalpidamiseks ja heoluks? Töötamist eraelus ja teenimist avalikkuses. Kõik tööd eraelus saab jaotada nelja liiki:

1. Kuna maapind ja vesi annavad algained inimese tarviduse rahuldamiseks, tuleb mõttes esimesse klassi liigitada kõik need perekonnad, kes teevad põllutööd.

2. Nende töö saaduste turule või tarvitamisele jõudmiseni annab uus, suurem või vähem ümbertöötamine ainetele teise, suurema või vähema lisaväärtuse. Selle kaudu saavutab inimese töö loodusandide täiendamise ja tooraine tõuseb oma väärtuses kahe-, kümne-, sajakordseks. Niisugune on teise rahvaklassi töö.

3. Valmistuse ja tarvituse vahel, nagu ka valmistuse üksikute järkude vahel on olemas vahetalitajate hulk, kes on kasulikud niihästi valmistajatele kui ka tarvitajatele. Need vahetalitajad on kauplejad ja äriinimesed.

4. Neljanda klassi piiridesse kuuluvad kõik parimad teadustega kui ka vabade kunstidega tegelevad seisused, samuti need, kes toimetavad kõik alamad kodused tööd.

Need on tööd, mis on vajalikud kohaliku ühiskonna alustena. Kes teeb kõik need tööd? Kolmas seisus. Kuid kõik tulutoovamad ja auväärsemad kohad on eesõigustatud seisuse liikmete käes. Niiugune vahetegemine on ühiskondlik kuritegu ja vaenuavaldus kolmanda seisuse vastu.

Mis on rahvas? Ühiste seaduste all liitunute kogu. Kas pole enam kui kindel, et aadliseisus kasutab eesõigusi ning soodustusi, milised ta omavoliliselt on kuulutanud oma õigusteks, mis aga on võetud kogu kodanikkonna õiguste küljest. Sellega lõhub see seisus üldise korra ja eraldub ühise seaduse alt. Tema õigused teevad temast erilise rahva kogu rahvas. Ka oma poliitilisi õigusi kasutab ta eraldatult. Tema esindus on kogu rahvale täiesti võõras eeskätt päritolult, kuna ta oma volitusi ei saa rahvalt, ja teiseks ulatuselt, kuna ta ei taotle üldhüvet, vaid kaitseb ainult erihuviseid. Kolmandasse seisusesse kuulub kõik, mis moodustab kogu rahva. Kes pole kolmandast seisusest, ei tohi end lugeda rahva liikmeks.

Mis on kolmas seisus olnud siiaamaani? Ei midagi. Lühidalt: kolmandal seisusel ei ole siiaamaani olnud oma esindust; järelikult on temal siiaamaani puudunud poliitilised õigused.

Milleks soovib saada kolmas seisus? Millekski. Kolmanda seisuse soovide ulatust tohib otsustada riigi suurte omavalitsuste nõuete järele, mis nende poolt on esitatud valitsusele. Mis seisab neis? Et rahvas midagi, ometi vähimigi midagi tahab olla. Tema tahab: 1. oma õigeid esindajaid saata seisuste esinduskogusse. Need peavad olema tema enda hulgast, tema tahte tõlgitsejad ja tema huvide kaitsjad. Milleks aga üldse osa võtta seisustekogust, kui seal ülemvõim on tema huvidele vaenuliste jõudude käes. Oma sealviibimisega ainult tõestaks ta seda rõhutatud seisukorda, mille ohvriks ta peab olema igavesti. Sellepärast on kindel, et ta seisustekogus kaasa ei saa hääletada, enne kui tal ei ole vähemalt võrdset mõju eesõigustatud seisustega. Ta nõuab 2. samapalju esindajaid kui on teisel kahel seisusel kokku. Kuna aga esindus oleks ainult näilisel võrdne, kui kumbki koda eraldatult hääletaks, nõuab kolmas seisus 3., et hääletamine peab sündima hääletajate arvu ja mitte seisuste järgi. Need on nõudmised, mis eesõigustatud seisuste hulgas mõjuvad otse tulehäirena; nad on usus, et sellega möödapääsematuks saab väärolude parandamine.

Krahv Mirabeau oli oma aja esimese järgu poliitiline suurvaim ja haruldane kõnemees. Tema elu oli väga seiklusrikas, kuid ta tundis suurt huvi politika vastu. Ta on avaldanud rea kirjatöid poliitiliste küsimuste üle ja neis hukka mõistnud ainuvalitsuslikku riigikorda. Aadlikud heitsidki tema ta vaadete pärast välja oma seisusest, nõnda jäi Mirabeau'le koht ainult kolmanda seisuse keskele, kelle poolt tema ka saadikuks valiti seisustekogusse.

Valimisseadus lubas valijail kaasa anda oma saadikuile kirjad (cahiers), millesse nad üles võisid tähendada oma soovid

ja kaebused. Need kirjad on ühtlasi tähtsad ajaloolised dokumendid, sest nad valgustavad tolle aja poliitilisi ja sotsiaalseid olusid. On suur sisuline lahkumine eesõigustatud seisuste ja kolmanda seisuse kirjade vahel. Kuna esimesed tahavad vana korra allesjätmist, nõuavad kolmanda seisuse kirjad kõigi eesõiguste kaotamist, poliitilist üheõiguslust, isiku-, sõna-, trüki- ja usuvabadust, uuendusi administratsioonis ja kohtus, omavalitsust kogukondadele, orjade vabastamist asumaades jne.

Kogu valimisaeg ei tehtud takistusi. See lõi hea meeoleolu, ja Prantsuse kodanikud vaatasid lootusrikkalt tulevikku. Arvati valitsusest, et ta vägivallast on loobunud, ja oldi koguni vaimustatud kuningast, kes kokku laskis tulla paari sajandi kestel unustusse jäetud seisustekogul.

2. Suur revolutsioon.

- 5. mail 1789 — Seisustekogu astub kokku.
- 17. juunil 1789 — III seisuse saadikud kuulutavad end rahvuskoguks.
- 23. juunil 1789 — kuninglik koosolek.
- 27. juunil 1789 — kõik seisused ühinevad rahvuskoguks.
- 9. juulil 1789 — rahvuskogu nimetab end asutavaks koguks.
- 14. juulil 1789 — Bastille' langus, revolutsiooni algus.
- 4. augusti öine koosolek — kaotatakse seisused, feodaalkohustus, tsunftikohustus jne.
- 5. oktoobr. — 1789 — Rahvaliidumine Versailles's.
- 6. oktoobr. 1789 — Kuningas asub Pariisi.
 - 1791 — valmib esimene põhiseadus.
 - 1791 — Kuninga põgenemiskatse.
- 1791—1792 — Legislatiivi aeg.
- 2. apr. 1792 — Legislatiiv kuulutab sõja Austriale.
- 10. aug. 1792 — Kuninga troonilt heitmine.
- 1792—1795 — Rahvuskonvendi aeg.
- 21. jaan. 1793 — Kuninga hukkamine.
- 1793—1794 — Robespierre'i diktatuur.
 - 1793 — valmib teine konstitutsioon.
- 10. thermid. 1794 — Robespierre'i hukkamine.
- 1795—1799 — Direktooriumi aeg.
- 1796—1797 — Napoleoni sõjakäik Itaaliasse.
- 1798—1799 — Napoleoni sõjakäik Egiptusesse.

Seisustekogu. 5. mail 1789. a. oli Versailles' lossis seisustekogu avamine. Ülevas meeolus kogunesid siia seisuste saadikud. Kuid varsti tabasid neid pettumused. Varsti selgus, et vanast valitsusest ei saa riigi reformijat. Necker, kelle Louis XVI jälle oli kutsunud ministriks, andis mõista oma kõnes, et seisustekogu ainult selleks kokku on kutsutud,

et valitsusele maksude võtmiseks luba anda, nagu see keskajal oli olnud pruugiks. Keegi valitsuse nimel kõnelejaist ei rääkinud sellest, kuidas saadikud töötama hakkavad, kas lahus keskaja moodi või üheskoos ühises ruumis, nagu soovis seda kolmas seisus; samuti ei räägitud sellest, kuidas saadikud otsuseid vastu võttes hääletama hakkavad, kas vanal viisil seisuste järgi kolme häälega või üldise hääletamise põhjal. Kolmas seisus tahtis, et hääletamine toimuks peade järgi, sest seisuste järgi hääletamisel oleks otsustamisvõim jäänud kahe eesõigustatud seisuse kätte, nagu oli varem. Kuid aadli ja vaimulik seisus ei tahtnud sellest kuuldagi. Ka valitsuse teguviisist paistis, et ta asus keskajal seisukohal, sest ruumid olid valmistatud igale seisusele lahus töötamiseks.

Abt Sieyès sõandas siiski umbes kuu aja pärast esineda kolmanda seisuse nimel ettepanekuga aadlike ja vaimulike esindajaile hakata kõigil ühes töötama rahvuskogu nime all, kuid sai neilt eitava vastuse. Selle järele nimetasid kolmanda seisuse saadikud end 17. juunil rahvuskoguks, s. o. Prantsuse rahva esinduseks. See kolmanda seisuse samm ei meeldinud kuningale; oma isikliku ilmumisega koosolekule lootis ta korrale kutsuda kolmanda seisuse saadikuid.

„Kuninglik koosolek“ pidi olema varsti. Kolmandal seisusel võeti võimalus koguneda enne seda koosolekute ruumesse. Kui nad järgmisel päeval lossi tahtsid tulla, leidsid nad ukse lukustatud. Nad tahtsid siiski ära pidada koosoleku; pallihoones leidsid nad selleks vaba ruumi. Siin oli suur saal, aga puudus mööbel. Püsti olles pidasid kolmanda seisuse saadikud siin oma ülitähtsa koosoleku. Kõnelejale toodi kõrvalruumist jalgealuseks laud. Peeti rida süütavaid kõnesid, milles rõhutati valitsusele mitte järele anda. Vaimustuse hoos pöördus rahvuskogu esimees Bailly saadikute poole järgmiste sõnadega: „Teie vannute, et teie enne lahku ei lähe, vaid igal pool, kus võimalik, kokku tulete kuni kuningriigi põhiseadus valmis ja riik rajatud kindlale alusele.“ Vaimustuses andsid saadikud selle tähtsa vande.

Kolmanda seisuse saadikud, tahtes koguneda järgmisel päeval jällegi pallihoonesse koosolekule, leidsid ka selle ruumi kinni, sest kuninga vend, d'Artoi krahv, oli soovinud palli mängida. Uue koosoleku koha leidsid saadikud püha Louis' kirikus. Siin ühinesid kolmanda seisuse saadikutega ligi 150 saadikut vaimulikust seisusest.

23. juunil oli määratud istumine Versailles' lossis, kuhu ilmusid kõigi seisuste saadikud ja kuningas koja saatel. Kuningas esines kõnega, milles laitis seisustevahelisi hõõrumisi, kuulutas tühjaks kolmanda seisuse „rahvuskogu“ otsused ja

manitses saadikuid tööle asuda vana kombe järgi lahus ruumes. „Ma käsin teid, mu härrad“, hüüdis kuningas kõnet lõpetades, „kohe laiali minna; homme mingu igaüks sinna saali, mis määratud tema seisusele.“

Aadli ja vaimuliku seisuse esindajad lahkusid kohe, kuulda võttes kuninga sõna; kolmanda seisuse saadikud jäid paigale ja otsustasid oma tööd jätkata rahvuskoguna. Seda nähes ilmunud ülem tseremoniimeister ja tuletanud tõrkujaille saadikuile meelde kuninga sõnu, kuid talle vastanud Bailly: „Rahva saadikuid ei tohi käskida.“ Mirabeau hüüdnud: „Vastake kuningale, et me lahkume vaid püssitikkude sunnil.“ Sieyès tähendanud: „Mu härrad, asugem päevakorra juurde!“

Kuningas teadis, et kolmanda seisuse saadikute taga seisab kogu Pariisi rahvas, sellepärast ei julgenud ta tarvitada vägi-valda, vaid laskis ütelda neile: „Kui need kolmanda seisuse härrad saalist lahkuda ei taha, siis jäägu nad sinna.“ Mõne päeva pärast, 27. juunil, andis kuningas käsu aadli ja vaimuliku seisuse esindajail ühineda kolmanda seisuse saadikutega rahvuskoguks ja ühiselt hakata tööle. See oli rahvaesinduse võitisevalitsuse üle.

Revolutsiooni algus ja selle mõju. Kuningakojas ei tahtud sugugi leppida tekkinud seisukorraga. Seal otsustati ruttu koguda sõjaväge ja laiali saata määratsejad saadikud.

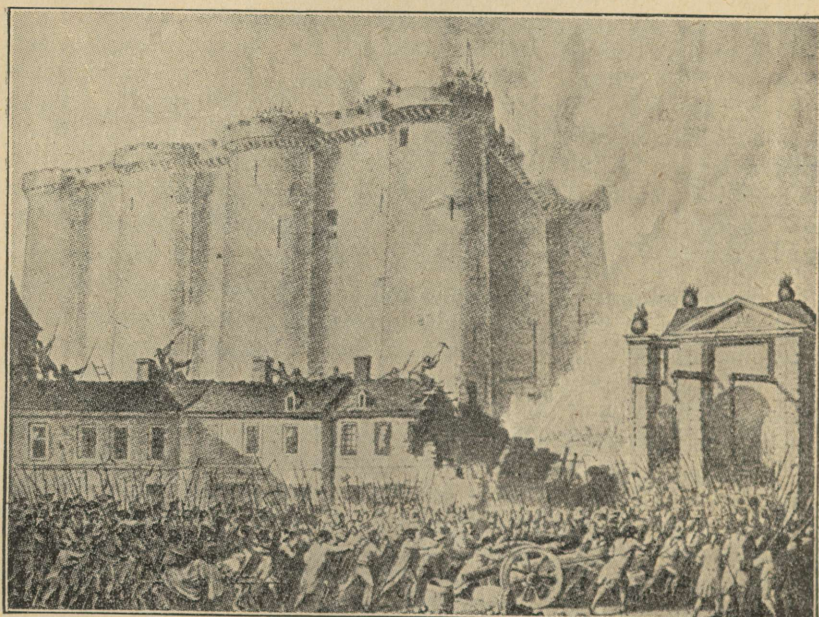
Sõjavägede kogumine tekitas omakorda rahvuskogus ärevust. Seisukoha kindlustamiseks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks (9. juulil), tahtes näidata uue nime võtmisega, et ta kokku on tulnud põhiseaduse väljatöötamiseks ja et teda sellepärast keegi puutuda ei tohi.

11. juulil tagandati Necker ja valitsus anti purutagurliste kodakondlaste kätte. Nende sündmuste mõjul kutsus 12. juulil suurel rahvakoosolekul noor advokaat Camilles Desmoulins (l. Demulään) üles rahvast vastu hakkama valitsusele, hüüdes: „Kodanikud, mitte silmapilku ei tohi meie kaotada... Veel täna öösi tungivad valitsuse väed linna, et meid surmata. Ainult üks pääsetee on meil: võtame sõjariistad kätte!“ Rahvahulgad avaldasid julgele kõneleajale nõusolekut ja tormasid siis sõjariistu otsides igale poole, purustades kauplusi ja lahusid, nagu ikka sellistel juhtudel.

Järgmisil päevil keetsid edasi tänavarahutused. Tähtsamaks sündmuseks oli kuulsa Bastille' kindluse äravõtmine 14. juulil ja seal kinnipeetavate poliitiliste vangide vabastamine sõjariistus rahva poolt. Kindluse komandant surmati, tema pead olla määratseja rahvas kandnud linna tänavaid mööda. Ka rahva keskel olid ohvrid suured, sest kindluse tornist lasti kahureist rahva sekka. Bastille' kindlus purustati maani. Pea-

värava võtmed saadeti kingitusena Põhja-Ameerika Ühendriikide presidendile Washingtonile. Bastille' vallutamise päevast, s. o. 14. juulist 1789 loetakse tavaliselt prantsuse suure revolutsiooni algust.

Kuna rahva üks osa piinalossi purustas, valmistas teine osa end vastupanemisele kuninga vägedele, kelle kallaletungimist oodati ja kardeti. Linn oli nagu sõjaleer. Ehitati barikaade, valati kuule, valmistati odasid ja mõõku. Kui kuningale Pariisi sündmusist jutustati, lausunud ta: „See on ju mäss!“ Talle tähendatud: „Ei, kõrgus, see on revolutsioon!“

Bastille' vallutamine.

Kallaletungi kuninga vägede poolt ei tulnud, nähtavasti ei usaldatud küllalt vägesid.

Pariisi rahvas valis omale revolutsioonilise linnavolikogu ja uueks linnapeaks Bailly'; veel asutati korda pidama rahvuskart, mille juhatajaks hakkas Ameerika vabadussõjas kuulsaks saanud Lafayette.

Revolutsiooni lahtipuhkemine ajas hirmule kuningliku koja ja kõrgema aadli. Hulkadena hakkasid nad välja rändama, Prantsusmaalt emigreeruma, kartes kättetasu määratseja rahva poolt ja olles täis lootust, et välismaa valitsejad neile niipalju

abi annavad, et nad Prantsusmaal maha suudavad suruda mässu ning jälle maksma panna vana korra. Need niinimetatud emigrandid hakkasid kohe kihutustööd tegema prantsuse revolutsiooni vastu väljaspool. Kuid esialgu ei saanud nad välismaalt abi. Neile seletati, et nad omal jõul peavad katsuma summutada mässu. Küll olid välismaa tagurlised ringkonnad hirmul omagi saatuse pärast.

Pariisi juulikuu sündmuste mõju välismaa vabameelseseltskonnas oli hoopis teissugune. Pariisi sündmustele tunti kaasa. Paljud sõitsid Pariisi, et seal endasse hingata prantsuse vaba õhku ja kaasa elada „vana korra matuseid“. Vabameelsed luuletajad ülistasid prantsuse revolutsiooni lauludes, kirjanikud ja teadusmehed kirjutasid tervitusi. Inglismaal korraldati Bastille' langemise puhul pidustusi ja tagurlises Peterburiski tervitatud selle piinalossi hävitamist rõõmuga. Välismaa vabameelseseltskonnas tekkis lootus, et neilgi korda läheb prantslaste eeskujul vapustada vana korda.

Prantsuse provintsilinnades toimetati pealinna eeskujul, see on: kukutati vana linnavalitsus ja valiti uus, asutati rahvuskaart, vabastati poliitilised vangid, surmati mõni vihatud vanakorra ametnik jne.

Maal soovisid talupojad vabaneda vihatud feodaalkohustustest. Nad käisid lossist lossi ja nõudsid mõisnikelt nende dokumentide väljaandmist, mis sisaldasid talurahva kohustusi. Seal, kus mõisnikud otsekohe avasid nõudjaile arhiivid, ei sündinud vägivalda. Paberid toodi õue ja põletati külarahva rõõmuhüüete all tuhaks. Kuid kus mõisnikud vastu hakkasid, seal tapeti nad maha ja mõisahooned tehti maatasa.

Suuremalt jaolt põgenesid mõisnikud välismaale, kus nad ühinesid teiste emigrantidega, kandes hinges viha revolutsiooni vastu.

Asutav kogu. Talurahva mässud sundisid asutava kogu kohe päevakorda võtma talurahva küsimust. Revolutsiooni mõjul pani 4. augusti öisel istumisel mõisnik de Noailles ette kõrvaldada ülekohus, mis talupojad mässule ajanud, s. o. kaotada feodaalkohustused, mille all ägab maarahvas. Oma valijate nimel loobus ta ise kõigist feodaalkohustustest. Üksteise järele läksid siis saadikud kõnetoolile ja tegid sedasama. Keskköök olid kaotatud kõik privileegiumid: mõisnikud olid end lahti ütelnud feodaalõigustest, vaimulikud kümnisest ja linnad tsunftiõigustest. Samal 4. augusti ööl tühistati ka privileegeeritud seisuste eesõigused, tunnustati maksvaks kõigi kodanikkude poliitiline üheõiguslus, s. o. kaotati seisuslik kord; edaspidi moodustas prantsuse rahvas ainult ühe „kodanikkude seisuse.“

Veel enne 4. augustit töötas asutav kogu välja kuulsa „inimes- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni“.

1. Inimesed sünnivad vabadena ja õiguste poolest ühetaostena ja jäävad seks. Seltskondlikud vahed võivad põhineda üksi üldises kasus.

2. Iga riikliku organisatsiooni eesmärk on alal hoida inimese loomulikke ja vananemata õigusi. Need õigused on: vabadus, omandus, julgeolek ja õigus vastu panna rõhumistele.

3. Ülemvõim kuulub üksi rahvale. Ükski asutis ega üksik isik ei saa omandada valitsevat võimu, kui see ei tule rahvalt.

4. Vabadus seisab selles, et tohitakse teha seda, mis kellelegi teisele ei too kahju; inimesel tema loomulikkude õiguste tarvitamisel ei ole teist piiri kui see, et teistele ühiskonna liikmetele peab kindlustatama samade õiguste tarvitamine. Neid piire tohib määrata üksnes seadus.

5. Seadus võib keelata üksi tegusid, mis ühiskonnale kahjulikud. Seda tegemast, mis seaduses pole keelatud, ei tohi kedagi takistada, ja kedagi ei või sundida seda tegema, mida seadus ei käsi.

6. Igal kodanikul on õigus osa võtta seadusandlikust tööst kas isiklikult või asemikkude kaudu. Seadus on ühesugune kõigile. Kõik avalikud aud, kohad ja ametid on kättesaadavad kodanikele nende võimete ja annete kohaselt.

7. Kedagi ei tohi vangistada ega kinni hoida midu, kui ainult seaduses ettenähtud korras.

8. Kedagi ei tohi karistada muul teel kui seaduses ettenähtud korras.

9. Kuna igaiht tuleb seni süütuks pidada, kuni tema süü pole selgeks tehtud, tuleb igasugune valjus ülekuulamisel seadusega kõvasti keelata.

10. Kedagi ei tohi tema mõtete — ka usuliste — pärast tülitada, kui nende levitamine ei riku seaduses kindlaksmääratud korda.

11. Mõtete ja arvamiste vaba avaldamine on üks inimese kallim õigus; iga kodanik võib vabalt kõnelda, kirjutada, trükkida, ainult selle vabaduse kurjastitarvitamise eest vastutab tema seaduses ettenähtud korras.

12. Inimese- ja kodanikuõiguste kaitseks on vajalik avalik võim.

13. Avaliku võimu ülalpidamiseks tuleb läbi viia üldine maksustamine. Maksu tuleb nõuda kodanikelt nende varanduse ja sissetuleku järele.

14. Kõigil kodanikel on õigus isiklikult või volinikkude kaudu osa võtta üldiste maksude määramisest, valvata selle raha tarvitamise järgi, tarvitamise suund ja aeg teha kindlaks.

15. Seltskonnal on õigus aruannet nõuda igalt avalikult ametnikult tema tegevuse kohta.

16. Kuna omandusõigus on puutumatu ja püha, ei tohi kelleltki omandust riisuda, välja arvatud, kui avalik, tungiv häda seda silmanähtavalt nõuab, ja ka siis ainult õiglase tasu eest.

Punase niidina läbivad deklaratsiooni kolm põhimõtet. Esiteks, inimesed saagu üheõiguslikeks ja seltskondlikud vahed põhinegu üksnes üldises kasus. Teiseks, igale kodanikule kindlustatagu isiku vabadus: teda ei tohi omavoliliselt vangistada, tema on vaba mõtete ja arvamiste avaldamises. Kolmandaks, ülemvõimu pealus on rahvas; rahva käes on võim. Deklaratsiooni sissejuhatuses lubati hoolitseda mahajäetud laste eest, toetada vigaseid ja muretseda tööd töötuile jne.

Samal ajal on asutav kogu asunud riigi põhiseaduse välja-
töötamisele. Asudes sellele tööle esines asutav kogu Prant-
susmaa täisõigusliku peremehena. Kuid selle nähuga ei tahe-
tud leppida kuninglikus kijas. Septembrikuus koguti Versail-
les's uuesti sõjaväge.

Nüüd tekkis Mirabeau'l mõte tuua kuningas Versailles'st
Pariisi. Ta tahtis pariislastele kuninga isikuga tagatist anda
korduvate riigipöördekatsete vastu. Et rahva poolehoidu võita,
hakati seda mõtet propageerima koosolekuil.

Korduvate viljaikalduste tõttu oli Prantsusmaal leivapuud-
us: Pariis nälgis. Aga Versailles' kojast teati, et seal pidu
pidule järgneb, et seal priisatakse. Kui veel rahva hulgas jutt
levis koja uuest kavatsusest laiali saata asutav kogu ja teiselt
poolt seletati, et ainult kuninga Pariisi toomisega ära saab hoida
riigipöörde, oligi rahvas valmis kuninga järgi minema, lootes
ühtlasi kuninga äratoomisega kõrvaldada leivapuudust Pariisis.

5. oktoobril ei saanud Pariisi elanikud tšekkidega kätte
oma tavalist leivaportsjonit, sellepärast läks sel päeval rahvas
eriti rahutuks. Tänavatele kogunesid perenaised avaldades
pahameelt koja priiskamise vastu ja hädaldades oma viletsuse
üle. Nendega ühinesid teenijad-tüdrukud, kes oma härraste
välismaale põgenemisega kohad olid kaotanud ja nälgisid. See
rahutu mass liikus mööda tänavaid ja karjus: „Leiba, leiba!“
Rahutute naistega liitusid sõjariistus mehed. Viimaks kostis
hüüd: „Versailles'sse!“ ja rahvahulk hakkaski marssima Ver-
sailles' poole.

Sellest „leivamässust“ jutustab kaasaeglane nõnda:

Kalanaistega ühinesid Pariisi lihtrahva naised. Ainult üksikuid
mehi oli nende hulgas. Mehed olid oma au teeninud 14. juulil, täna
näisid naised tahtvat teenida oma osa. Mõne turukoja naissangari
abil kihutati eest raekoja valve, tormati sinna sisse, karjuti kättemaksu,
otsiti relvi. Naised haarasid kahurid, asusid ise nende ette või raken-
dasid vedama ettejuhtuvad hobused. Meie silmade ees arenes enneole-
matu, ainuke sellelaadiline vaatamäng. Kolm-neli tuhat naist, ehitud
värviliste lintidega, kihutatud mitmesugustest põhjustest ja kirgedest,
relvastatud piikide ja mõõkadega, juubeldamas või märatsemas, kõik
hullumeelsuseni erutatud. Mõned istusid kaasaveetud kahureil või
ratsa hobustel, suurim hulk liikus jala. Üks neist, puhtais rõivais,
rõõmsa näoga, suurte mustade silmadega, istus kahurit vedaval hobusel.
Oma pika odaga tundus ta Minervana või Orleani neitsina. Versail-
les, vajunud unne, ei kartnud midagi. Naisteparv asus teele mitut
Versailles' poole viivat maanteed mööda ja kasvas vahetpidamata, kuna
tänavail kõik kohatavad nendega liitusid. Kõik sunniti kaasa tulema.
Ilm oli vihmane. Hästirõivastatud naised sunniti tõldadest välja tu-
lema, nad pidid jalgsi mudas Versailles' poole marssima ja vastutaht-
mist osa võtma selle sõjakäigu kahtlasest kuulsusest. Kõik need par-
ved jõudsid pärale umbes kella kolme ümber päeval, valgusid koos-
oleku saali naerdes, kisades, vandudes, joobnud veinist ja patriotismist.
Kõik karjusid ühel häälel: „Leiba, leiba! Me suureme Pariisis nälga!“
„Leib“ oli kogu rünnaku märksõna kui ka sõjahüüd...

Pariisi naised marssisid Versailles'st läbi. Nende parved ühinesid lossi ees ja seadsid end seal üles võitluskorras. Naisi saatis igaks juhuks umbes 300-pealine kaabakate jõuk. Need olid relvastatud, kes püssidega, kes pika odaga või raudotsalise kepiga. Oli ka mehi naiste rõivastuses naiste hulgas. Kuningas võttis saatkonna vastu. Kirjut salka nähes aga erutus kogu loss. Otsekohe suleti väravad ja võred. Ihukaitsevägi ja dragunid seadsid end üles võre ja naisteväe vahele. Varsti aga avati väravad ja lasti läbi kuninga juurest tulev naissaat-kond. Naiste vastuvõtt oli olnud väga armuline, nad võisid oma kaas-lastele küllaldaselt lootusi viia ja jutustada kuninga lubadustest. Neid ei tahetud uskuda, taheti kuninga enda suust kuulda tõotavaid sõnu. Üks salkkond tahtis tungida lossi. Neid aeti tagasi, kuid nad hakkasid vastu. Tõusis lärm. Kohkumatud võitlejad ei põrganud tagasi sõdu-rite mõökade eest. Nad koondasid oma read ja tungisid vihasele edasi. Varsti oli käimas kaklus turukoja daamide ja ihukaitseväe vahel. Hoopide asemel lendas söim, kuuldus sõnu: „Aristokraadid! Rahva ära-andjad!“ Ettevaatamatus ja agarus olid süüdi, et kuninga kaardiväest mõned paugud tulid. Kaks kolm naist sai haavata. Naiste poolt anti kaardiväele tuld ja toodi kohale kahurid. Sadas aga vihma, püssirohi ei võtnud tuld. Pealegi kostis hüüdeid: „Pidage, veel pole aeg!“ Nii pääseti sedapuhku veresaunast. Kaardiväele korraldi kuninga käsku: mitte lasta. Siis eraldus naistest salkkond nooremaid Pariisi tüdru-kuid, need tungisid sõdurite hulka, riputasid end dragunite kaela, nõnda et viimastel tapariistad käest maha kukkusid. Sellepeale lasksid kõik sõdurid rahu märgiks oma püssid langeda. Väravad suleti uuesti. Loss jäi veel rünnata.

Vahepeal oli Pariis rahutu väljasaadetud võitlejate käekäigu pärast. Peamiselt nõudis rahvuslik kaardivägi oma kindralilt Lafay-ette'ilt eesotsa asumist Versailles' poole marssimiseks. Lafayette viivitas ja lükkas teelemineku tund-tunnilt edasi. Alles kella kuue ajal ei suutnud ta enam vastu panna rahutu rahva nõudmisele. Ta istus hobuse selga ja asus 20.000-lise väe ja 20 kahuri eesotsas teele Versailles' poole. Teel püüdis ta aega kasutada, et veidi rahustada oma tasumishimust ja vabaduse fanatismist põlevaid mehi..

Järgmine päev pidi tooma hulga otsustavamaid ja kriitilisemaid sündmusi. Kella seitsme ümber hommikul tormas rahvahulk halvasti valvatud väravatest lossi. Otsiti kuningannat, kellele süüks pandi kõik kojapartei patud, ta pillamisiha ja prantslaste vihkamist. Nugadega relvastatud naised käisid ees ja ergutasid tagatulijaid. Kuninganna magamistoa ees tekkis laskmine kaardiväe ja sissetungijate vahel. Kära ja paugud äratasid õnnetu kuninganna. Ta hüppas voodist ja jooksis kuninga tuppa. Vaevalt oli ta välja jõudnud toast, kui üks murdus vihaste naiste hoopide all. Kuninganna põgenes edasi, kuuldes veel hüüdeid: „Ta on riigi äraandja, ta tuleb üles riputada!“..

Vahepeal oli rahvahulk saanud omale uue märksõna, mis hõis-kega vastu võeti. „Elagu kuningas! Pariisi! Tule Pariisi, meie hea kuningas! Tule Pariisi ja ära lahku enam oma lastest!“ hüüdsid naised naerdes ja lärmitsedes. Ja kuna 30-tuhandelise hulga soovile võimata oli vastu hakata, ilmus kuningas rõdule ja ütles liigutava avameelsu-sega: „Mu lapsed, te tahate, et ma teiega ühes tulen Pariisi. Teen seda, kuid tingimusel, et mul ei tarvitseks lahkuda oma abikaasast ega lastest.“ Siis kuuldus hüüdeid: „Ja, ja.“ Ja esimest korda: „Elagu kuninganna!“ Otsekohe asuti tegema ettevalmistusi ärasõid-duks, ja rõõmu märgiks anti kogupauk. Kell oli kaks, kui kuningas tõlida astus kuningannaga, troonipärijaga, oma õe ja vennaga. Sõit läks väga pikkamisi, lugematu rahvahulk oli uudishimulikult kogune-

nud tänavatele, rongi ees marssis sõjavägi, kahurid neil istuvate naistega. Siis järgnes viiskümmend vankrit jahu ja teraviljaga, mis rahvas leidnud Versailles'ist ja kaasa võtnud. Kuninga tõlda saatis teda piirates kaitsevägi, koos naiste ja saadikutega. Piikide, keppide ja püsside otsa olid riputatud rohelised oksad, leivad ja loorberioksad. Õhk oli täis kära ja kisa. Lauldi ja heideti nalja kuninga ja kuninganna kulul. „Ärge märatsege“, hüüti kuninga saatjate hulgast rahvale, osutades jahuvankritele, „meil ei tule enam puudust leivast, me toome teile pagari, pagariproua ja selli.“

(D'Escherny — Correspondance d'un habitant de Paris. Krahv d' Escherny, kaasaeglane, oli alul revolutsiooni pooldaja, kuid muutus varsti revolutsiooni vastaseks.)

Kuninglik perekond asetati Tuilleries' lossi.

19. oktoobril kolis ka asutav kogu Pariisi. Nüüd seisis rahvaesindus Pariisi revolutsioonilise rahva valve all.

Kui asutav kogu asus põhiseaduse väljatöötamisele, tulid saadikute keskel nähtavale vaadete lahkuminekul riiklikes küsimusis. Enam-vähem sarnaste vaadetega ühinesid, hoidudes kokku, ja valisid endile koosoleku-saalis ühised istekohad.

Asutava kogu paremas tiivas võtsid aset uuendustevaenulised, vanade eesõiguste ja piiramatu isevalitsuse pooldajad; need tahtsid rahvaesinduse kaudu uuesti makspanna vana korda, tagasi võita seda, mis nad olid kaotanud revolutsiooni tormis.

Keskel istus aristokraatlik-konstitutsiooniline partei, kelle ideaaliks oli piiratud ainuvalitsus Montesquieu mõttes. See erakond kavatses anda seadusandliku võimu kahekojalisele rahvaesindusele ja kuningale veto-õiguse kõigi seaduste kohta.

Sellega ei olnud nõus neist pahemal pool istuja, teine tsentrumi rühm, demokraatlik-konstitutsiooniline partei Mirabeau', Sieyès'i, Lafayette'i ja Bailly'ga eesotsas. Olles ka piiratud ainuvalitsuse poolehoidjad, lubasid need kuningale ainult edasilükkava veto-õiguse ja kavatsesid anda seadusandlikku võimu ühe koja kätte. See erakond oli üksikult võttes kõige mõjuvam erakond asutavas kogus. Toetust saades pahemalt poolt mängis ta asutava kogu töös juhtivat osa.

Pahema tiiva moodustasid demokraadid, kes kuningale ei lubanud mingisugust veto-õigust. Kuid nemadki olid monarhistid. Nii ei olnud Prantsuse asutavas kogus vabariiklasi. Küll istusid äärmises pahemas tiivas tulevased vabariiklased, nagu Robespierre jt.

Asutava Kogu üleviimisega Pariisi algas intensiivsem poliitiline elu. Erakonnad omandasid kindlama kuju. Tekkisid poliitilised klubid ja suurenes poliitiline ajakirjandus. Kõigist poliitilistest klubidest sai tähtsamaks jakobiinide klubi,

kes oma koosolekuid pidama hakkas Pariisis Püha Jakobi kloostris saalis. Kloostri oli see klubi saanud oma nime. Alul olid jakobiinid „konstitutsiooni sõbrad“, ja juhtivat osa klubis mängisid tsentrumi esindajad: Mirabeau, Lafayette, Bailly, Sieyès. Vabariikliku erakonna tekkimisega hiljemini kaovad sellest klubist konstitutsionalistid ja ta muutub vabariiklaste klubiks ja viimaks ainult rahva-vabariiklaste ühinguks.

Jakobiinide klubil oli varsti osakondi kõigis linnus ja ta moodustas endast võimsa organisatsiooni, mis oma võrguga kattis kogu Prantsusmaa. Ta kiskus prantsuse rahva endaga kaasa revolutsiooni tormis ja õhutas rahvas kustumatut kirge vabaduse järgi.

Mitte vähem kui klubid mõjus politilisse elusse ajakirjandus, mis revolutsiooni aegu hoogsalt edenes. Enne revolutsiooni oli Prantsusmaal hoopis vähe ajalehti, aga nüüd ujutati Prantsusmaa nendega üle. Pariisis üksi ilmus ligi 150 ajalehte. Igal erakonnal olid omad häälekanadjad. Demokraatlike rahvalehti loeti laialt ja neis valitses vabameelsem vaim kui asutava kogu pahema tiiva saadikute keskel. Demokraatliku ajakirjanduse mõjul läksid rahvahulgad oma vaadetes palju kaugemale kui rahvaesindus. Pariisi revolutsiooniline rahvas sattus varsti asutava koguga vastuollu. *rahva*

Asutava kogu seadusi. Enne põhiseaduse valmimist andis asutav kogu välja terve rea tähtsaid seadusi. Üks neist oli „vaimuliku seisuse maade riigistamise seadus“. Maade ja kümnise asemel määrati vaimulikele palk. Kõrgemate vaimulikkude endised suured sissetulekud läksid neile kaduma maade võõrandamisega. Ka kaotati nende ametid ja aunimed peale preestrite ja piiskopi ameti. Sellepärast leidiski kuninglikust kojast alguse saanud revolutsioonivastane liikumine vaimulikkude keskel kindla toe.

4. augusti ööl olid mõisnikud vaimustuses end lahti ütelnud feodaalkohustustest. Pärast kahetsesid nad seda tegu, ja mõne kuu pärast välja antud seadusega ei kaotanud asutav kogu feodaalkohustusi lõplikult. See seadus jaotas talurahva kohustused mõisnikkude vastu kahte liiki: ühed olid omavolilised (s. o. mõisniku poolt omavoliliselt peale pandud), need kaotas seadus tasuta, teised olid seaduslikud (s. o. mida talupoeg maa eest mõisnikule võlgnes), neist sai asutava kogu seaduse põhjal talupoeg lahti ainult siis, kui ta enda neist vabaks ostis, kusjuures vabaksost pidi sündima külade kaupa ja korraga kõigist kohustustest. Erilised komisjonid maakondades pidid selgitama, millised talupoja kohustused kuulusid esimesse, millised teise liiki. Et vabaksost ei olnud sunduslik, raskendas kollektiivse vabaksostu tingimus väga nende seisukorda, kes end vabaks osta tahtsid.

Ka ei võimaldanud riik mingit krediiti talupoegadele väljaostu teostamiseks.

4. augusti öö tsunfti kohustuse kaotamise lubadusest pidas asutav kogu kindlamini kinni. Ta avaldas seaduse, mis tõesti jäädavalt kaotas tsunfti kohustuse.

Järgmine tähtis seadus, mis leidis vastuvõtu asutava kogu poolt, oli „omavalitsus-seadus“.

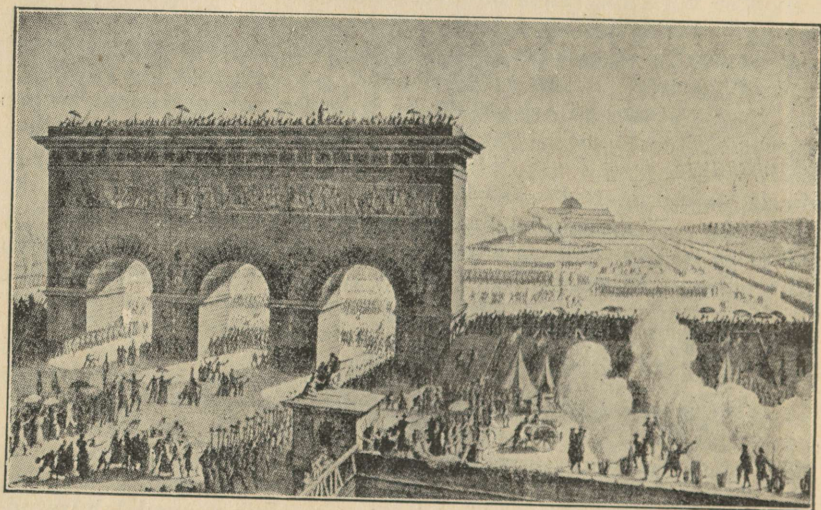
Selle seadusega heideti kõrvale Prantsusmaa vana administratiivne jaotus. Kogu riik jagati 83 departemangu, need distriktideks ehk jaoskondadeks ja jaoskonnad kantoniteks. Väheha üksusena riigis oli kommuun ehk kogukond, mille moodustas linn, alev või küla. Kommuunid, kantonid, distriktid ja departemangud said laialise omavalitsuse, peaaegu täieliku iseseisvuse, sest omavalitsuse seaduse järgi ei allunud nad oma tegevuses keskvalitsusele.

Omavalitsuse läbiviimiseks ja tulevase rahvaesinduse valimiseks oli tarvis valimisseadust, ja asutav kogu avaldas ka selle. Valimisõiguse said ainult meeskodanikud, ja nendegi hulgast ainult niinimetatud aktiivkodanikud. Aktiivkodanik pidi olema vähemalt 25 a. vana, ühe aasta ühel kohal elanud, iseseisev ja riigile maksma kolme tööpäeva palgasuurust maksu ning veel olema rahvuskaardi liige. Kõik teised ei saanud poliitilisi ega kogukondlikke õigusi. Oma valimisseadusega patustas asutav kogu „inimes- ja kodanikuõiguste deklaratsioonis“ välja kuulutatud poliitilise üheõigusluse aate vastu.

1791. a. suvel võeti vastu as. kogus põhiseadus, mis ajaloos tuntud „1791. a. konstitutsioonina“. Et asutavas kogus olid enamuses konstitutsionalistid, s. o. piiratud ainuvalitsuse pooldajad, on ka tema poolt välja töötatud valitsemiskord konstitutsiooniline. Viidi läbi põhimõte, et riigis peavad lahutatud olema täidesaatev, seadusandlik ja kohtuvõim, nii nagu oli soovitanud Montesquieu. Täidesaatva võimu määras põhiseadus pärandatava võimuga kuningale ja tema ministritele, seadusandliku võimu seadusandlikule kogule (legislatiiv) ja kohtuvõimu rahva poolt valitud kohtunikele. Aga kuningale anti seaduste suhtes edasilükkav veto-õigus. See õigus seisis selles, et kuningas võis tagasi lükata seadusandliku kogu seaduse. Kuid kui kaks järgmist legislatiivi sedasama otsustasid, siis hakkas seadus maksma ilma kuninga kinnitamata. Kohtuvõimu kandjaiks hakkasid uue konstitutsiooni põhjal rahva poolt aktiivsete kodanikkude hulgast valitud kohtunikud; kohtunikelt juriidilist haridust ei nõutud. Kaelakohtuliste asjade otsustamiseks kutsuti ellu vandekohtunikkude instituut. Kohus pidi olema maksuta ja avalik. Seadusandlik kogu ehk legislatiiv valiti aktiivsete kodanikkude poolt aastaks; tema kompetentsi kuulus seadusand-

lus, maksude määramine, sõja- ja rahuküsimuste otsustamine kuninga ettepanekul. Kuigi kuninga isik kuulutati puutumatuks, ei olnud ta enam kuningas jumala armust, vaid kuningas rahvatahtmisest, kelle kohus oli valitseda riiki rahvaesinduse poolt välja antud seadustega.

Rahva meeleolu. Mirabeau. Iga revolutsioon hoiab pinevil rahva meeleolu: kas ollakse vaimustatud või ollakse pettunud; ükskõikseks sündmuste vastu jääb ainult mõni elust tüdinud kodanik. Eriti pingul hoidsid seltskonna meeleolu maailma esimesed revolutsioonid. Prantsuse revolutsioon oli maailma suurimaid revolutsioone. Prantsuse rahvas reageeris väga ela-

Revolutsiooni aastapäeva pühitsemine Marsi väljal.

valt igale sündmusele, ainult lõpu poole tõi siingi revolutsioon kaasa tüdimust ja väsimust.

Aasta ümber kestis igal pool ülev meeleolu ja hea vahekord rahva ja valitsuse vahel. See hea vahekord tõusis haripunktini Bastille' langemise ning revolutsiooni aastapäeval 14. juulil 1790.

Seda päeva, isevalitsuse kaotamise aastapäeva, pühitses prantsuse rahvas suurepäraselt. Marsi väli määrati piduplatsiks ja seati korda 400.000 pidulise jaoks. Keset platsi oli isamaa altar ja selle ümber kohad kuningale, asutava kogu liikmetele, linnavalitsusele jne. Igalt poolt voolas Pariisi kokku rahvast revolutsiooni aastapäeva pühitsema.

Pidupäeval säras linn lippude ja lillede ehtes. Hommikul algas Bastille' platsil rongikäik, millest osa võttis lugematu rah-

vahulk. Peatuti Tuilleries' ees, kus rongikäigu etteotsa asus kuninga perekond, asutava kogu liikmed, linnavalitsus ja rahvuskaart Lafayette'iga eesotsas. Marsi väljale jõudes peeti isamaa altaril enne jumalateenistust, siis kõneles Lafayette rahvuskaardi nimel, vandudes: „Meie vannume, et jääme alati truuke rahvusele, seadusele ja kuningale, et tunnustame uut riigikorda ja jääme kõigi prantslastega ühendatuks vennluse lahutamatuks sidemete läbi.“ Sedasama hüüdis rahvahulk. Vaimustuse tormi saatis kahurväe mürin ja rahvuskaardi sõjariistade kõlin. Veel astus altarile kuningas ja vandus, et ta tahab „kõvasti ja truult kinni pidada otsuseks tehtud ja veel otsuseks tehtavaist konstitutsioonest“. Öhtul korraldati linnas rahvalikud pidud. Hilja ööni kestis pidutuju.

Kuid hea vahekord rahva ja asutava kogu ning valitsuse vahel ei jäänud püsima kauaks. Nimetasime asutava kogu tagurlist valimisseadust, mis suurema osa kodanikke ilma jättis poliitilistest õigustest. Asutav kogu ei rahuldanud talupoegi, sest ta ei teostanud 4. augusti öö lubadusi. Talupojad hakkasid jälle põletama mõisaid ja taga kiusama mõisnikke. Rahulikult ei elatud ka linnades.

Talurahva kestvadel rahutustel oli oma vapustav mõju rahva majanduselusse; paljud maad jäid harimata. Ka kannatas suure revolutsiooni aeg korduvate viljaikalduste tõttu. Vilja toodi vähe turule ja viljakauplejad hakkasid viljaspekulantideks, nagu see niisugustel kordadel harilik nähtus. Nad ei saatnud turule vilja, enne kui hinnad tõusid kõrgeks, mille tagajärjel rahvas linnades nälgis. Toiduainete puudus tõi endaga kaasa elukalliduse. Tööandjad ei mõtelnud tõsta tööpalka. Sellepärast sattusid ärevusse töölised.

Asutav kogu ja valitsus ei leidnud ühtki vastutuleku abinõu kannatajale rahvale. Tarvitusele võetud abinõud, nagu karistussalkade maale saatmine, piiramisseisukorra väljakuulutamise linnades rahutuste puhul, vaid ärritasid rahvast. Nii aina kasvas rahulolematuse rahva keskel ja seda rahulolematust õhutasid demokraatlik ajakirjandus ning poliitilised klubid.

Pahempoolistest ajakirjanikkudest omandas erilise kuulsuse „Rahva Sõbra“ toimetaja Marat.

Marat, päritolult helveetslane, elukutselt arst, oli neist revolutsiooni tegelastest, kes vaeste rahvakihtide huvide eest avalikult välja astus siis, kui kodanlus võimule pääseses mõtles ainult oma klassihuvidele. Marat oli kinnise iseloomuga, „seltsimatu“, nagu temast kõneldi. Ta oli väga tundeline, ka auahne. Ta kirjutas mitu loodusteaduslikku ja filosoofilist tööd, kuid need ei leidnud teadusmeeste poolt heakskiitmist. Sellepärast oli Marat täis kibedust ka intelligentsi vastu.

„Rahva Sõbras“ süüdistas ta linnavalitsust, politseid, pilkas rahvuskaarti. Tema „Rahva Sõber“ sai tööliste häälekandjaks, milles teravalt arvustati kõiki asutava kogu seadusi ja linnavalitsuse samme. „Rahva Sõbras“ kanti avalikkuse ette see rahulolematu, mis valitses rahva hulkades uue maksva korra vastu.

Tekkinud olukorda oskas enam-vähem õieti hinnata Prantsusmaal vaid krahv Mirabeau. Aga krahv ei olnud rahva sõber. Mirabeau ideaaliks oli ikka olnud konstitutsiooniline riigikord suure isevalitseja võimuga. Rahvas ei olnud tema sil-

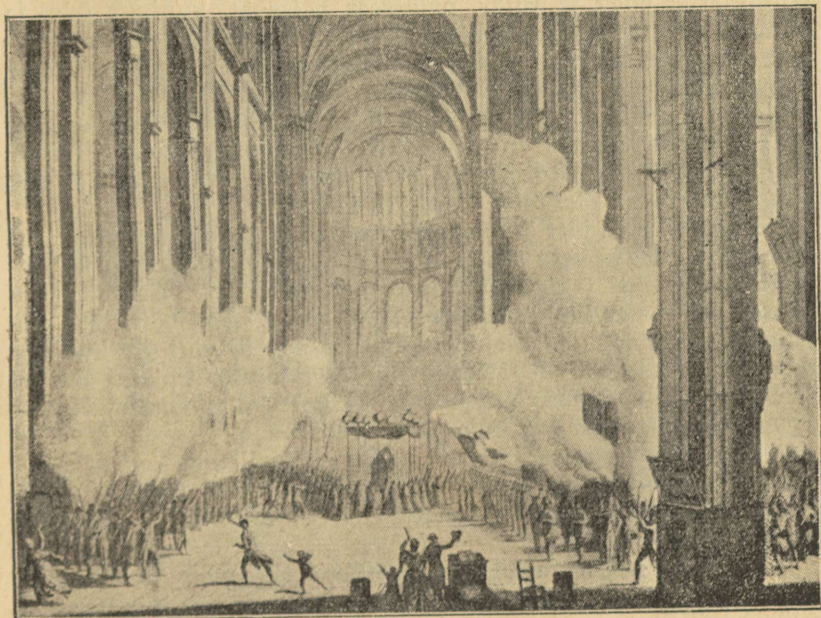
Marat.

mis veel küllalt küps riigi juhtimiseks. Et kuningas asutava kogu ajal end eemal hoidis poliitilisest tegevusest ja Mirabeau kindlas arvamises oli, et rahvaesindus üksi korda riigis jalul hoida ei jaks, katsus ta kuningat mõjustada, et see oma võimu tarvitaks korra alalhoidmiseks. Talurahva rahutused ja tööliste streigid kindlustasid temas arvamist, et kuningas tegevusse peab astuma.

Mirabeau esitas kuningale oma väljatöötatud tegevuskava. Selles kavas soovitas ta kõigepealt kuningale mitte olla erapooletu pealtvaataja, vaid energiliselt osa võtta riigielust ja panna

maksma oma võimu. Louis XVI võttis küll vastu Mirabeau val-
mistatud kavad, kuid koja silmas oli krahv revolutsionäär, ja
sellepärast ei usaldatud teda. Kuningas jäi külmaks Prantsus-
maa saatuse vastu, ta mõtles ainult sellele, kuidas välismaale
põgeneda ja võõra abiga kodumaal maksma panna vana korda.

Mirabeau'd mõisteti hukka pahempoolsetes klubides, ajakir-
janduses ja asutava kogu pahemas tiivas tema kojaga läbikäimise
pärast ja nimetati revolutsiooni äraandjaks. Mirabeau pidi ette-
heidete ja sajatuste kibedust tunda saama sellepärast, et ta liiga

Mirabeau' matus.

palju uskus kuningasse. Korratu elu tõttu tabas Mirabeau'd
2. aprillil 1791 varajane surm. Sellest hoolimata, et Mirabeau
paljude silmas oli olnud „äraandja“, maeti teda suure lugupida-
mise ja auga. Kõigil oli tunne, et tarvilik inimene enneaegu oli
lahkunud.

Mirabeau matus sai rahvuslikuks leinaavalduseks. Matu-
sest võtsid osa kõik seltskonna kihid, mitmekümnetuhandeline
rahvahulk ja ka koda, kuningas eesotsas. Lugupeetud riigimehe
põrm sängitati esimesele kohale Panteonis, kuhu uus Prantsus-
maa hakkas matma oma tähtsamaid poegi.

Kuninga põgenemiskatse ja revolutsiooni süvenemine.

Uue tõuke vahekorra teravnemiseks valitsuse ja rahva vahel andis kuninga põgenemiskatse Varennes'i 20. juunil 1791.

Emigrandid olid end juba organiseerinud välismaal. Austria oli andnud neile töotuse, et ta sõja kuulutab Prantsusmaale ja seal maksma paneb vana korra. Louis XVI oli ühenduses emigrantidega ja välismaa tagurliste kodadega. Ta pidas nõu, kuidas ja millal põgeneda. 20. juuni keskööl toimuski põgenemine. Tundmatult riides, lahkusid põgenejad ühes vanas reisitõllas pealinnast. Kuningaga ühes põgenesid tema abikaasa, Marie Antoinette, poeg ja tütar, printsess Elisabet, kuninga õde, ja m-me Tourzel, laste kasvataja. M-me Tourzelile oli muretsetud vene vürstinna von Korffi nimeline pass. Louis oli tema kammerteenriks, Marie Antoinette ja Elisabet tema seltsidaamideks. Teenijad sõitsid teises tõllas järele. Põgenemissihiks oli piiriäärne linnake Varennes, kus vanameelne kindral Bouillé kuningale kaitset pidi andma ja aitama üle piiri. Kuid veel enne Varennes'i jõudmist tunti ära kuningas.

Pariisis levis jutt kuninga perekonna põgenemisest 21. juuni hommikul. Lafayette saatis igale poole käskjalad, kes kohustasid ametikohti takistama kuninga põgenemist. Asutav kogu astus kokku ja andis käsu põgeneva kuninga kinni võtta. Pahempoolsetes klubides ja ajakirjanduses nõuti ägedusega kuninga troonilt lükkamist. Kui teade kuninga kinnivõtmisest Pariisi saabus, nimetas asutav kogu oma keskel kolm komissari, kes tagasi pidid tooma kuninga ja ta perekonna.

Kahurite, rahvuskaartlaste ning sõjariistus kodanikkude kaitsel jõudis kuningas oma perekonnaga tagasi Pariisi. Tuilleries' lossi astudes ja toolile istudes lausunud Louis: „Ma olen teinud rumala reisi.“

Kuninga põgenemisel oli aga tähtis tulemus. Ta sünnitas tõsise vabariikliku liikumise. Õpetlane Condorcet kirjutas brošüüri, milles ta soovitas vabariiki. Jakobiinide klubis, kus pahempoolsed pidasid oma kihutuskoosolekuid, nõudsid selle klubi silmapaistvamad juhid Robespierre, Danton, Marat kuninga äraheitmist troonilt ja vabariigi väljakuulutamist. Nad valmistasid selle kohta palvekirja tuhandete allkirjadega; 17. juulil (1791) pidi Marsi väljal sellele palvekirjale veel rahva poolt alla kirjutatama, milleks sinna kogunes suur rahvahulk. Kuid rahvuskaart Lafayette'i juhatusel ajas laiali rahvahulga, kusjuures mitmed said surma. Kokkupõrge Marsi väljal hässitas veel enam rahvast üles asutava kogu vastu.

Legislatiiv. Sõja algus. Septembrikuus 1791. a. oli asutav kogu oma töödega jõudnud lõpule ja ta läks laiali. Juba oktoobri lõpul olid valimised uude rahvaesindusse, legislatiivi

ehk seadusandlikku kogusse. Uued valimised näitasid, et rahvas poliitilistes vaadetes oli nihkunud pahemale poole. Legislatiivi ei pääsenud sugugi vana korra pooldajaid ehk rojaliste. Parema tiiva moodustasid seal konstitutsionalistid, tsentrumi erakond — žirondiinid (selle erakonna juhid olid pärit Gironde'i maakonnast) pooldasid vabariiki, kus maksab üldine valimisõigus, rahvaalgatusõigus, kodaniku vabadused kitsendamata kujul, välispoliitikas nõudsid nad sõda kõigi türannidega; esialgu olid nad nõus koos töötama kuningaga. Žirondiinide toetajaiks olid peamiselt kodanlised kihid. Legislatiivi pahemas tiivas istusid jakobiinid (kandsid nime oma klubi järgi), nad olid ägedad kuninga vastased, nõudsid rahva-vabariigi maksmapanu.

Palju osavust pidi olema kuningal, et vabariiklikkude kalduvustega seadusandjatega läbi saada. Kuid oma meelsuselt Louis XVI-ndal ei olnud mitte ainult seda osavust, vaid tal puudus isegi hea tahe seks. Kuninga silmad olid sihitud välismaale, kust ta endale abi ootas. Ei ole siis ime, kui tal peagi tulid kokkupõrked legislatiiviga. 1791. a. konstitutsiooni põhjal oli kuningal pikendav vetoõigus. Seda õigust hakkaski nüüd tarvitama Louis XVI, et takistada seadusandliku kogu tegevust.

Esijoones tahtis legislatiiv avaldada dekreete vaimulikkude ja emigrantide asjus.

Vaimulikke kohustati ustavust vanduma uuele riigikorrale, kuid vaimulikkude keskel oli palju neid, kes seda kohustust ei tunnustanud. Nende tõrkujate preestrite üle otsustas nüüd legislatiiv: kohustada maakondade valitsusi tagandama ametist vandumast tõrkuvaid preestreid ja neid ilma jätma palgast, neid vangistama ja maakonnast välja saatma. Kuid kuningas ei kinnitanud seda otsust.

Teise veto pani kuningas emigrantide dekreedile.

Emigrantidest teame, et nad juba revolutsiooni algusest välismaal jõudusid mobiliseerisid seks, et parajal ajal tulla Prantsusmaale hävitama revolutsiooni saavutisi. Viimasel ajal kogunesid nad Prantsuse piiri läheduses. Nad avaldasid kirja, milles teatasid, et nad kõik selle, mis Prantsusmaal 1789. a. saadik sündinud, peavad seadusvastaseks. Ilma pikemate vaidlusteta otsustas nende suhtes legislatiiv: „Kes emigrantidest 1. jaanuariks 1792. a. tagasi ei ole tulnud, mõistetakse surma ja nende varandus riigistatakse, tähele panemata jättes hukkamõistetute naiste, laste ja seaduslikkude võlauskujate nõudmisi.“ Kuid kuningas pani ka selle otsuse peale oma veto.

Vahepeal oli muutunud riigi seisukord väliste sündmuste tõttu raskeks. Sõjalised ettevalmistused olid käimas nii Austrias kui Preisis. Austria keiser Leopold II ja Preisi kuningas Fried-

rich Wilhelm II olid 27. aug. 1791. a. Pilnitsi nõupidamisel, Dresdeni lähedal, asunud seisukohale, et Prantsusmaa sündmused kõigile Euroopa isevalitsejatele hädasohtlikud olevat ja sellepärast pidavat ühinema kõik isevalitsejad, et Prantsusmaal jälle maksma panna piiramata kuninga võim. Prantslastel oli tingimata tarvis astuda energilisi samme. Legislatiivil ei olnud enam teid teed kui kuulutada sõda vaenlastele. Kuid selleks oli jällegi tarvis kuninga nõusolekut. Aga seekord oli Louis XVI seadusandliku koguga ometi ühel meel. Ta uskus nimelt

Marseljeesi autor kannab ette oma laulu.

Prantsusmaa kaotusse ja lootis välismaa abiga kätte saada oma endise trooni. Sõda kuulutati esialgu ainult Austriale, kust emigrandid olid saanud kõige rohkem toetust ja kus kõige enam valmistuti sõja vastu (2. apr. 1792. a.).

Prantslased andsid sõjale juba hakatuses vabadussõja ilme. „Me kuulutame kuningatele sõja, aga rahvastele rahu,“ hüüti legislatiivis. Prantslased läksid vaimustusega sõtta kaitsma vabadust. Hulk vabatahtlikke astus sõjaväkke. Komponeeriti viise ja luuletati laule, mille helinal oli mõnusam sammuda sõjateele. Marseille's komponeeris leitnant Rouget de Lisle

kuulsa Marseillaise'i, mis tollest ajast saadik on saanud rahvusvaheliseks revolutsiooni hümniks.

Tõepoolest ei olnud sõjavalmis ka Austria. Austrias ainult ei võetud sõda Prantsusmaaga tõsiselt. Viinis ja Berliinis kõneldi „suurest sõjaväelisest jalutuskäigust Pariisi“. Hooplemiseks andis põhjust see asjaolu, et teati, et Prantsuse sõjaväe seisukord oli halb. Emigrandid muidugi püüdsid seletada, et revolutsioonilise Prantsusmaa äravõitmine on kerge töö.

Sõja algus ei olnud tõesti õnnelik prantslastele, nad kaotasid mõned lahingud. Need sündmused tekitasid Prantsusmaal, eriti Pariisis, suurt ärevust. Kõneldi äraandmisest ja revolutsiooni ähvardavast hädaohust. Legislatiiv otsustas asutada Pariisi kaitseks 20.000-mehelise väeleeri. Aga kuningas pani sellele otsusele jälle oma veto.

Louis XVI troonilt heitmine. Legislatiivi seadusandlus. Samal ajal valmistuti jakobiinide klubis riigipöörde vastu, see on, taheti kuningas heita troonilt. Valiti eriline mässukomitee, Danton eesotsas, ja riigipööre pidi teostatama 10. augustil (1792).

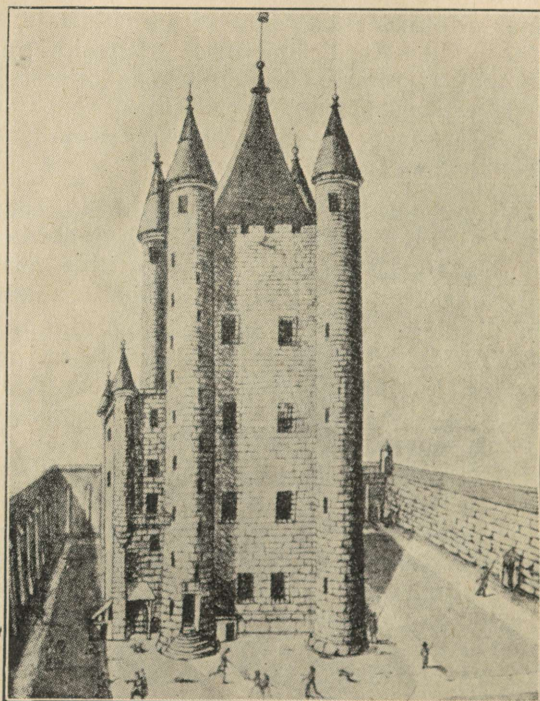
Seadusandlikule kogule, kus parem tiib oli kuninga troonilt heitmise vastu ja kus žirondiinid kõhklesid, teatati mässukomitee poolt, et kui kuningat ära ei heideta troonilt 10. augusti keskööks, siis tornikellad rahva kutsuvad mässule. Rahvaesindus lõpetas oma koosoleku otsust tegemata.

Ööl vastu 10. augustit võeti mässuliste poolt üle Pariisi linnavalitsus ja asutati revolutsiooniline kommuna, revolutsionäärdest koosnev linnavalitsus, mille kätte üle läks mässu juhtimine. Keskööl hakkasid tornikellad helisema. Rahvaväelased ja eeslinnade elanikud asusid tänavaile. Marseljeesi helinal hakkasid liikuma hulgad. Kuningas, kuuldes mässuliste kavatsusist, otsustas end oma perekonnaga anda legislatiivi kaitse alla. Oma ihukaitseväge saatel läks ta hommikul läbi rahvamurru sinna.

Vahepeal olid sõjariistus rahvahulgad jõudnud kuninga lossi. Louis' truud ihukaitseväelased, palgalised helveetslased, andsid kogupaugu mässulistesse. Lossi õu kattus surnukehadega. Kuid sellele vastas sõjariistus rahvas tuleandmisega. Võideldi lossi trepil ja isegi koridorides ja saalides. Kogu lossi kaitsealal langes. Lossi ruumides hävitati Prantsuse kuningate isevalitsuse märgid.

Legislatiiv oli võitluse aegu suures ärevuses. Ta avaldas üleskutse, milles manitses rahvast jääma rahulikuks. Viimaks pani üks saadik ette heita kuningas troonilt. Ettepanek võeti vastu. Kuninglik perekond asetati vangi, vanasti templirüütlite päralt olevasse suurde üksildasse hoonesse, Temple'isse.

Legislatiiv tühistas nüüd Louis XVI-nda veto'd: dekreet emigrantide vastu, dekreet vandumast tõrkuvate preestrite vastu ja dekreet Pariisi kaitsevæe asutamise asjus astusid seaduslikusse jõusse. Et kuninga kõrvaldamisega ka endine valitsus kukutati, tuli legislatiivil valida uus valitsus, mis ametisse astus täidesaatava nõukogu nime all ja mis koosnes peamiselt žirondiinidest.

Temple.

Pariisi kommuuni diktatuur ja Danton. Uue valitsuse seisukord oli raske. Preisi väed lähenesid Verdun'ile, mille ära võtmisega oleks avanenud tee Pariisi. Preisi vägede lähenemise üle rõõmustusid Prantsusmaal tagurlased, lootes varsti näha päästjaid. Vanameelsete preestrite ümber kogunesid reaktsioonilised jõud. Sellepärast ei leppinud Pariisi kommuun nende abinõudega, mis seadusandlik kogu võttis tarvitusele, vaid nõudis radikaalsemate sammude astumist revolutsiooni vastaste vastu. Ta nõudis kogu võimu Pariisi kommuunile. Diktatuuri mõttega ühines ka uue valitsuse kohtuminister, jakobiin Danton.

Pariisi kommuuni tegevust juhtis Danton.

Danton sündis Arcis 1759. a. Ta oli pärit lihtsast perekonnast. Omandanud juriidilise hariduse, oli ta juba revolutsiooni alul tegev advokaadina. Dantoni sümpaatiad olid alati lihtrahva pool, rahva heaks elada oli tema elu ülesanne.

Danton oli mehise kasvuga, suure peaga, kõuehäälega ja järskude, elavate liigutustega. Tema kõne oli ladus, piltlik ja alati täis temperamenti. Dantoni selge mõistus ja kaugeleulatuv

Danton.

pilk võimaldasid temale ka kõige kriitilisematel momentidel õige seisukoha tabamist. Prantsuse suure revolutsiooni tegelaste keskel seisab ta Mirabeau kõrval.

Esimesel septembril jõudis Pariisi teade, et Verdun olevat langenud ja preislased marssivat pealinna suunas. See sõnum käis kui elektrijuga läbi rahva. Vabatahtlikud nõudsid, et neid vaenlasele vastu viidaks. Kojujääjad tahtsid, et kätte makstaks neile, kes olid vana korra pooldajad, kes seisid pealetulijate vaenlastega salajases ühenduses. Kommuun otsustas maksma panna terrori. „Torm,“ ütles Danton seadusandlikus kogus, „mida kellad varsti kuulutavad, ei ole lärmisignaali, see on märgu-

andmine kallaletungimiseks isamaa vaenlastele. Et neid vaenlasi võita, mu härrad, on meil tarvis ainult julgust, ikka julgust ja ikka jälle julgust, siis on Prantsusmaa päästetud.“

Samal päeval kell kaks peale lõunat hakati lööma hädakella, mis kuulutas hirmsa rahvakohtu algust nende üle, kes isamaa ja vabaduse äraandjatena juba olid paigutatud vangimajadesse. Metsikust vihast aetuna kiusas rahvas taga kõiki vanameelseid, eriti tõrkuvaid preestreid; mässu möllus tapeti neid tänavail ja kirikuski.

Üks vangnidest kirjutab neist sündmusist nõnda oma päevikus:

2. sept. 1792. Valvur tõi meile täna lõuna kaks tundi varem, ta kohkunud ilme ja tardunud pilk sundisid meid aimama õnnetust. Küsisime, kuid ta oli kurt meie pärimistele, ja harjumuse vastu kokku korjanud kõik meie noad, läks ta minema.

Kell $\frac{1}{2}$ 3. Kohutav kära, mida saadavad veel häirepaugud ja hädakellade helin. Nägime sel silmapilgul mööda sõitvat kolme vihaste naiste ja meeste hulgast saadetud vankrit. „Force'i juurde, Force'i juurde!“ hüüti. Hetk hiljem kuulsime, et kõik selles vanglas kinni olevad piiskopid ja vaimulikud on tapetud.

Kella 4 ümber. Mõõkadega tükkideks raiutava inimese karjatus tõmbas meid torni aknale vaatama. Meie vangla sissekäigu ees nägime lamamas laipa, silmapilk hiljem tapeti kolmas ja edasi teisi. On võimata kirjeldada tapmise ajal valitsevat sügavat ja kurba vaikust, mida läbis vaid tapetute kisa ja mõõgahoopide ragin vastu pealuid. Veel hirmsam aga meile oli ümin „elagu rahvas!“ rahva hulgas iga ohvri langemise puhul. Vahepeal kuulsime hüüdu: „Ükski ei tohi pääseda, eriti kabelist, kus kõik äraandjad koos.“ Meie olimegi need viimased ega tarvitse mul kirjeldada, kuidas meie kadetsesime pimedates kongides istujaid.

Kell 5. Kuulsime hüütavat Gazotte'i nime, siis trepil rahvast käratsevat, relvade kõlinat, kisa. Vana Gazotte oma tütreaga veeti õue. Seal langes vahva tütar oma isale kaela ja rahvas, liigutatud sellest, palus surmaminejale armu, mida ka lubati.

Kella 7 ümber. Nägime sisse astuvat kaht meest, mõõgad veristes kätes. Neid saatis valvur tõrvikuga, kes neile juhatas Redingi aseme. Surusin parajasti selle õnnetu kätt. Üks meestest tahtis teda ära viia, tema aga ütles surija häälega: „Olen küllalt kannatanud, ma ei karda surma, palun, andke ta mulle siinsamas.“ Mees jäi peatuma, kaaslane aga vaatas talle otsa ja hüüdis: „Edasi!“ Siis võttis mees Redingi ja viis ta õlgadel tänavale, kus ta surmati.

— Mul on silmad nii täis pisaraid, et ma ei näe, mis ma kirjutan. Istusime sõna lausumata vangla põrandal, mida kuu nõrgalt valgustas kolmekordse võre tagant. Uute tapaohvrite kisa aga tõi meisse endise rahutuse ja meile meenusid Chantereine'i viimased sõnad, kui ta endale noa rinda torkas: „Meie kõik oleme pühendatud surmale.“

Keskööl. Kümme mõõkadega relvastatud meest tuli kahe tõrvikuid kandva valvuri saatel meie kongi. Meil kästi asuda oma sängide juurde. Siis loeti meid üle ja öeldi meile, et üksteise eest peame vastutama, ja kui üks meist peaks põgenema, meid kõiki tapetakse ilma presidendi poolt ülekuulamisetä. Viimased sõnad andsid meile lootuse kübemekese, sest meie ei teadnud veel, et meid enne tapmisele viimist üle kuulatakse.

3. sept. hommikul kell kaks. Korduvate hoopidega purustati üks vangla udest. Rahunesime kuuldes, et see olla olnud uks, mille vangid seestpoolt riivitanud. Veidi hiljem saime teada, et kõik kambris-olijaist on tapetud.

Kell 10. Abt l'Enfant ja abt Chapt-Rastignac ilmusid meile vanglaks oleva kabeli tribüünile. Nad olid sisse pääsenud trepile viiva ukse kaudu. Preestrid kuulutasid meile, et meie surmatund on tulnud, ja kutsusid vastu võtma viimset õnnistust. Kirjeldamatu meeleliigutus sundis meid kõiki ühekorraga põlvili ja ristiskäsi võtsime vastu õnnistuse. Pool tundi hiljem tapeti mõlemad preestrid ja meie kuulsime nende surmaoigeid!..

Meie uurisime, kuidas surma saaks vastu võtta kõige vähem valu- liselt, kui meie kätte kord jõuab. Saatsime aeg-ajalt mõne kaaslase tornikese aknale vaatama, mis asendi võtavad tapetavad. Nad seletasid meile, et neil, kes käed üles sirutavad, hulga kauem surmavalu tuleb kannatada, kuna käed hoobi hoogu nõrgestavad, enne kui see tabab pead; et vähem kannatamist on neil, kes hoobi vastu võtavad käed seljal. Püüdsime üksteist julgustada niisuguse asendi võtmiseks, kui järg tapetud saada jõuab meieni...

Kella 8 ajal. Rahva viha näis hakkavat vaibuma ja meie kuulsime hääli hüüdvat: „Armu ülejäänutele!“ Neile sõnadele plaksutati, olgugi nõrgalt. Siiski elustus sellest lootuse sädemeke meie hinges. Mõned arvasid vabastuse tunni juba nõnda ligidale jõudnud olevat, et nad oma kompsud kätte võtsid. Varsti aga algas endine õudus, sest kuulsime uusi surmakarjeid... (Jourgniac Saint-Méard.)

Septembrikuu tapmistest mõju oli suur. Maakohad, kus vana- meelsete preestrite ja teiste tagurlaste kihutusel olid alanud kuningameelsed liikumised, jäid rahulikuks. Tagurlased peit- sid endid, et mitte sattuda kohtu kätte. Rahvavägi, täis revol- lutsioonilist vaimustust, tormas võitlusse Euroopaga, surres hulkadena Prantsusmaa piiril, et ainult päästa vaba kodumaad.

Vaenlane kaotas lahingu Valmy juures, seega oli esialgu kõrvaldatud preislaste Prantsusmaale tungimise hädadoht. Noor vabariik võis end korraldama hakata sisemiselt.

Rahvuskonvent ja kuninga saatus. Peale 1792. a. 10. augustit, see on peale Louis XVI-nda troonilt heitmist, oli küsitavaks saan- nud legislatiivi olemine. See rahvaesindus oli kokku astunud 1791. a. konstitutsiooni põhjal, kuid kuninga tagandamisega oli see konstitutsioon kaotanud olemisjõu. Prantsuse rahval oli nüüd tarvis valida uus rahvaesindus, kes oleks välja töötanud uue, vabariikliku konstitutsiooni. Kuulutatigi välja uued vali- mised. Valimistest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 25. elu- aastast peale.

21. septembril 1792 astus juba kokku uus rahvaesindus r a h v u s k o n v e n d i n i m e all. Rahvuskonvent kuulutas kohe kuningavõimu Prantsusmaal kaotatuks ja tunnustas Prantsus- maa „j a g a m a t u k s v a b a r i i g i k s“.

Konvent koosnes ainult vabariiklastest. Suuremateks erakon- dadeks olid žirondiinid ja jakobiinid. Kuna žiron-

diinid pidasid revolutsiooni lõppenuks ja ainult tahtsid vabariigilt, et see kindlustaks saadud võidud, ei lugenud jakobiinid lõppenuks revolutsiooni. Nad nõudsid kõigi demokraatlikkude aadete maksmapanu, ükskõik milliste abinõudega. Majanduspoliitikas nõudsid žirondiinid täielikku vabadust ja eraalgatuse piiramatust, jakobiinid aga kindlate hindade sisseseadmist. Žirondiinid pooldasid laialdast omavalitsust kogukondadele, jakobiinid kaitsesid kõikvõimsat keskvalitsust. Algusest peale

Danton rahvakoosolekul.

võitlesid žirondiinid Pariisi kommuuni diktaatorlikkude püüete vastu, väites, et Pariisi poliitiline mõju ei tohi olla suurem kui ühegi teise departemangu oma. Loomulikult sattusid need mõlemad erakonnad vastuolusse, ägedasse võitlusse võimu pärast.

Üldiselt iseloomustab rahvuskonveni kokkuastumise aega meeoleolu tõus, usk lootusrikkasse ajajärku. Vana Prantsusmaal ei tahetud sugugi enam arvestada, võeti koguni tarvitusele uus ajaarvamine. Rahvuskonveni teisel koosolekul otsustati

sellest päevast alates, s. o. 22. septembrist 1792. a., lugeda vabariigi esimest aastat ja arvata edaspidi aega. (Uus kalender avaldati konvendi poolt 24. oktoobril 1793. a. See jagas aasta 12 kuuks, igapäev 30 päeva. Kuudele anti aastaaegade kohased nimed. Sügiskuu olid: vendemiaire (viinamarjade kuu), brumaire (udukuu), frimaire (külmakuu); talvekuud olid: nivôse (lumekuu), pluviôse (vihmakuu), ventôse (tuulekuu): kevadekuud olid: germinal (idanemiskuu), floréal (õitsemiskuu), prairial (aasade kuu); suvekuud olid: messidor (lõikuskuu), thermidor (kuumkuu) ja fructidor (viljakuu).

Üks esimesist küsimusist, mis pidi otsustamisele tulema rahvuskonvendis, oli kuninga saatuse küsimus. Oli ju Louis XVI 10. augustist saadik vang. Septembrikuu tapmiste aegu ei puutunud kuninglikku perekonda keegi. Kuninglik perekond asus Temple'is, mille aknad olid kaitstud trellidega ja mille alumisel korral valvasid vahid ööd kui päevad.

Juba septembrikuu tapmiste aegu kõneldi rahva keskel, et ka kuninga üle tuleb mõista kohut. Oktoobrikuul hakkasid jakobiinid nõudma konvendis, et ära peetaks kohus. Oli tarvis võtta seisukoht, kas lasta kuningas vabaks või hoida edasi vangis, või hukata. Vabakslaskmise poolt ei olnud konvendis keegi; žirondiinid tahtsid kuninga vangispidamist, aga jakobiinid nõudsid tema hukkamist. Detsembri alul valiti komisjon, kes pidi kokku võtma kõik Louis' vastu tõstetud süüdistused ja valmistama süüdistusakti.

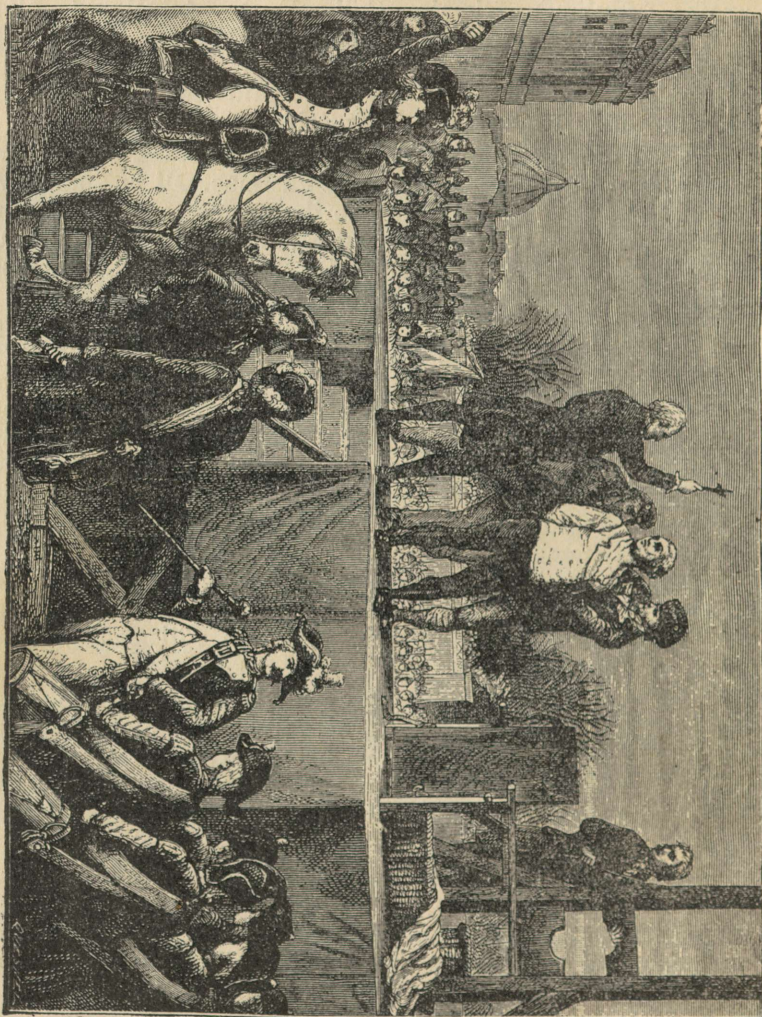
Süüdistus põhines isamaa äraandmisel. Seal loeti üles kõik Louis XVI patustused 1791. a. konstitutsiooni suhtes, nagu riigipöörde katsed, ühendus emigrantide ja välismaaga, põgenemine Varennes'i jne.

11. detsembril kutsuti Louis rahvuskonvendi kohtu ette. Koosoleku juhataja pöördus rahvaesindajate poole sõnadega: „Kodanikud! Euroopa vaatab teie peale. Tulevad põlved saavad kohut mõistma teie üle halastamatu valjusega. Olge siis erapooletud, nagu kohtumõistjale kohane.“

Peale kuninga ülekuulamist ja tema templisse tagasisaamist algasid konvendis pikad vaidlused süü- ja karistusküsimuse üle.

Louis Capet' süüdiolemisküsimuses olid kõik konvendi liikmed jaataval seisukohal. Kuid lahku läksid rahvasaadikud oma arvamistes siis, kui tuli kõne alla küsimus, milline karistus tuleb määrata Louis Capet'le; ühed nõudsid surma, teised vangistust, kolmandad sunnitööd jne. Hääletamine karistusviisi kohta kestis 24 tundi, sest oli otsustatud, et iga saadik põhjendusega ära annab kõnetoolilt oma hääle. Rahvuskonvendi enamus mõistis Louis XVI surma.

21. jaanuaril 1793 saadeti täide surmaotsus. Tapalava oli püstitatud revolutsiooni platsile (endine Louis XV plats). Tapalava ümber olid üles seatud kahurid ja nende taga seisis sõjavägi. Louis viimised sõnad olnud tapalaval: „Prantslased,

Louis XVI surmamine.

ma suren süütuna neist kuritegudest, mis mulle süüks kirjutatakse; ma andestan oma surma süüdlastele ja soovin, et minu veri kindlustaks õnne Prantsusmaale.“

Prantsusmaa väline seisukord ja sisemised rahutused. Rahvuskonvendi esimese istungjärgu keskel oli Prantsusmaa sõjaline seisukord hea. Vabariigi sõjaväed võitsid 1792. a. sügisel ära Belgia, Reini pahema kalda ning isegi Nizza ja Savoie. Prantslased olid deklareerinud juba sõja alul, et nad sõdivad vaid „kuningatega“. 15. detsembril 1792 kuulutas rahvuskonvent, et igal pool, kuhu tulevad Prantsuse vabariigi väed, hävitatakse vana valitsemisviis, konfiskeeritakse rahva heaks vaimulikkude ja kirikute maad, kaotatakse kümnis, mõisnikkude eesõigused, talurahva feodaalkohustused jne. Jutud, et Prantsuse sõjaväed kaasa toovad vabaduse, liikusid sõjavägede eel. Sellepärast võttis rahvas Prantsuse väed mitmel pool vastu isegi vaimustusega ja sellepärast võitsid prantslased.

Kuid neil võitudel olid ka oma halvad tulemused. Lääne-Euroopa riikide valitsused läksid kõik vihale Prantsusmaa vastu. Prantsuse sõjavägede võitude kõrval pahandas Euroopa kuningakodasid muidugi ka Louis XVI tapmine. Esialgne vihaavaldus nende poolt tuli nähtavale selles, et nad minema kihutasid Prantsuse vabariigi saadikud. Roomas surmati kogu Prantsuse saadik. Prantslased reageerisid neile sündmustele sõjakuulutamisega.

Kõige ägedamat kihutustööd Prantsusmaa vastu tehti Inglismaal. Isevalitsuse surve alt vabanenud Prantsusmaa töötas saada tulevikus võimsaks riigiks, aga seda ei võinud sallida Inglismaa. Sellepärast võtsid inglased kokku kogu oma jõu ja kavaluse ning hakkasid vaba Prantsusmaa kõige kardetavamaks vaenlaseks. Tolleaegne inglise peaminister William Pitt, kes isiklikult oli ka demokraatliku valitsemiskorra vastane, kihutas Prantsusmaa vastu üles kõiki Euroopa riike. Sellepärast kuulutas Prantsuse vabariik sõja kõige enne Inglismaale, siis Hispaaniale. Varsti teatas Saksamaa vürstidekogu, et kogu Saksa Rahva Püha Rooma riik sõjajalal on Prantsusmaaga, see tähendas, et Prantsusmaa vastu sõdima olid hakanud ühes Austria ja Preisiga ka väikesed Saksamaa riigid. Inglastest üleskihutatuna avaldasid oma nõusolekut Prantsusmaa vastu sõdima minna ka Venemaa ja Itaalia väikesed riigid. Nii tekkis Pitti organiseerimisel esimene suur koalitsioon prantslaste vastu. Noort vabariiki ähvardasid igast küljest vaenlased.

Samal ajal algasid Prantsusmaal sisemised rahutused. Vandumast tõrkujad preestrid ja järelejäänud mõisnikud hässitasid maal rahvast mässule. Inglased kinkisid kihutustöö heaks raha.

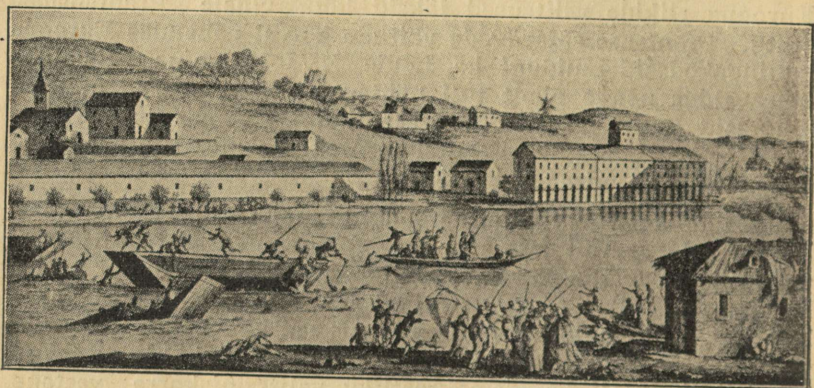
Esimesed mässumärgid tulid nähtavale Vendée' maakonnas. Sellest mahajäänud maakonnast ei olnud välja rännanud aadelliga preestrid. Harimata talupojad pidasid neist suurt lugu,

täites vagalt nende soove ja nõudmisi. Viletsasti elama harjunud rahvas leppis endiselt oma elukorraga.

Kuninga tapmise järel hakkasid preestrid ja mõisnikud Vendée's talupoegi üles hässitama konvendi vastu ja panid neile ette keelduda valitsusele nekrutite andmisest. Konvendi komisarid, kes toimetasid nekrutite võtmist, leidsidki igal pool vastuhakkamist.

Inglased lähetasid mässulistele abi nii rahas kui sõjariistus. Vendée's oli mässu sihiks konvendi kukutamine ja Louis' poja asetamine troonile.

Rahvuskonvent juhtis kõige tõsisemat tähelepanu sellele mässule. Valitsus saatis sõjaväed vaigistama mässajaid. Mõlemalt poolt peeti sõda suure valjusega. Konvent kuulutas linnpriiks kõik preestrid ja mõisnikud, kes võtsid osa mässust.

Mässuliste uputamine Loire'i jõkke.

Et hirmul hoida teisigi maakondi, asutas konvent igasse maakonda revolutsioonilised tribunaalid kohtumõistmiseks äraandjate, mässajate ja hangeldajate üle. Samal ajal kui konvent oli ametis Vendée's mässu vaigistamisega, kaotas kindral Dumouriez Neerwindeni juures austerlaste vastu lahingu.

Jakobiinid, kahtlustades Dumouriez'd, seletasid Neerwindeni lahingu kaotust kindrali äraandmisega. Kui Dumouriez veel läbirääkimistesse astus austerlastega vaherahu üle, kadus rahvuskonvendil usaldus tema vastu. Dumouriez'd kutsuti aru andma Pariisi. Kuid kindral ei tulnud; ta põgenes Austria sõjaleeri.

Dumouriez' äraandlik käitumine oli raskeks löögiks žirondiinidele, sest see kindral oli üldiselt tuntud nende mehena.

Vendée' kuningameelsete mäss ja Dumouriez' äraandlik käitumine tekitasid Pariisis tõsist meelepaha. Otsustati kõvendada järelevalvet.

Pariisis asutati p ä ä s t e - k o m i t e e. Selle komitee üheksa liiget seisid ministritest kõrgemal, nad võisid teha ja käskida kõik, mida nad tarvilikuks pidasid riigi ja rahva heaks käekäiguks. Ministrid pidid täitma komitee käsk. Pääste-komitee määruste täidesaatjaiks kohtadel hakkasid selle komitee poolt ametisse pandud k o m i s s a r i d, kellele anti laialised volitused.

Kohtuistung tribunaalis.

Pääste-komitee asutamisega oligi läbi löönud diktatuuri mõte. Jakobiinid tahtsid pääste-komiteesse valida ainult oma mehi. Kuid sellele seisid vastu žirondiinid. Nüüd puhkes lahti võitlus žirondiinide ja jakobiinide vahel.

Võitlus žirondiinide ja jakobiinide vahel. Hirmsa ägedusega hakati vastastikku süüdistama üksteist. Žirondiinid heitsid ette jakobiinidele septembrikuu tapmisi, need jälle nimetasid žirondiine revolutsiooni vaenlasteks ja riigi äraandjaks.

Žirondiinid kartsid diktatuuri, mille poole püüdsid jakobiinid. Nad ei sallinud ka komissaride maakondadesse saatmist ja üldse keskvoimu kõvendamist provintsis.

Kõige rohkem oli žirondiinide keskel vihatud Marat. Žirondiinidel läks korda saada konvendi kinnitust Marat'i kohustusse andmiseks. 24. apr. 1793. a. ilmus Marat tribunaali. Teda süüdistati, et ta olevat rahvast üles kihutanud tapmisele ja isegi kavatsenud laiali ajada konventi.

Marat pidas kaitsekõne, milles tema ümber lükkas kõik tema vastu sihitud süüdistused ja omakorda süüdistas žirondiine. Tribunaal tunnistas Marat'i õigeks.

Suur rahvahulk ootas kohtumaja ees Marat'i. Talle pandi pärg pähe ja kanti lilledega ehitud kandraamil konventi.

Marat'i protsess sai žirondiinide kukutamise eelmänguks. „Rahva sõbra“, nagu Marat'i nimetati tema ajalehe järgi, süüdistamine žirondiinide poolt äratas lihtrahva keskel kättemaksuhimu. Valmistati hulga allkirjadega märgukiri, milles nõuti 29 silmapaistvama žirondiini väljaheitmist konvendist. Žirondiinide väljaheitmist toetas Pariisi kommuun. Asja läbi viimiseks oli tarvis organiseerida rahvamäss. Rahvahulgad pidid nõudma žirondiinide väljaheitmist. Ettevõtte hingeks hakkas Marat.

2. juunil oli Marat rahvahulgaga konvendi ees ja rahvas nõudis žirondiinide väljaheitmist. Küll tahtsid rahvaesindajad laiali minna, kuid nad sunniti rahvahulga poolt istungisaali tagasi minema, kus nad siis vastu võtsid žirondiinide väljaheitmise otsuse. Väljaheidetuid ei pandud vangi, vaid kuulutati koduse aresti alla. Väljaheitmise vastu protestis 73 saadikut; selle eest heitis konvendi enamus needki välja.

Žirondiinide kukutamise mõjul võttis hoogu kuningameelsete mäss Vendée's. Samuti tõstsid suuremad linnad mässu konvendi vastu. Kuningameelsed, kes endid vahepeal olid peitnud, ilmusid võitlusse revolutsioonilise korraga.

Kodusesse aresti kuulutatud konvendist väljaheidetud žirondiinid põgenesid Pariisist, et mässavas provintsis teha kihutustööd jakobiinide vastu ja kukutada neid.

Nii muutus revolutsioonilise valitsuse seisukord äärmiselt raskeks. Konvent võttis tarvitusele hirmsad abinõud. Mobiliseeriti kõik sõjariistu kandma võimelised mehed. Mobiliseeritud meestest asutati karistussalgad ja saadeti mässajate vastu. Sõduritele anti käsk vange mitte võtta, vaid mässajad kohtadel surmata. Vendée's, kus oli mässu keskkoh, kus mässajad sõdisid inglise sõjariistadega, kästi maha põletada külad, kus mehi kodus ei olnud. Vendée-lased vastasid samasuguse metsikusega. Hirmus kodusõda kestis suve ja sügise läbi ja suruti siis lõplikult maha konvendi vägede poolt.

Žirondiinidest puhastatud rahvuskonvent ja pääste-komitee, millesse nüüd valiti jakobiine, pidasid tarvilikuks sisemise hä-

daohu kõrvaldamiseks diktaatorliku võimu andmist Robespierre'ile. Robespierre oli juba mäginud tähtsat osa jakobiinide mõjuva juhina; žirondiinide kukutamise järele algas päris tema aeg.

Robespierre ja terrori algus. Robespierre oli aasta vanem Dantonist. Ta sündis Arras'is 1758. a. Ka tema oli elukutselt advokaat ja oli selles ametis tegev oma kodulinna revolutsiooni lahtipuhkemiseni. Robespierre oli oma eluviisis

Robespierre.

väga korralik, oma ametis väga kohusetruu. Kodulinna elanikud pidasid temast lugu ja valisid ta oma saadikuks juba 1789. a. Asutavas kogus ei äratanud Robespierre veel kelleski tähelepanu. Ta ei olnud veel vabariiklane (ka ei kuulu ta esimeste vabariiklaste hulka), ta ei olnud veel silmapaistev poliitikamees, ka oli tema kõneosavus veel arenemata.

Kuulsuse võitis endale Robespierre oma tegevusega jakobiinide klubis. Juba 1792. a. oli ta selle klubi hingeks. Robespierre oli järeleandmatu. Omaks võtnud mingisuguse seisu-

koha, murdis ta otsesihis edasi, valimata abinõusid. Vabariikla-seks hakates sai tema kõige järjekindlamaks 1791. a. konstitut-siooni vastaseks. Oma aususe, järjekindluse ja järeleandmatuse tõttu nimetas rahvasuu Robespierre'i „äraostmatuks“.

Olles demokraatliku riigikorra poolehoidja, ei pidanud Robespierre siiski rahvast küpseks valitsema riiki. Ta isegi vihkas rahvast kui harimatut massi ja ei armastanud olla rah-vaga otsekoheses ühenduses. Sellepärast püüdis ta võimule saades maksma panna oma isiklikku ja lähemate kaasvõitlejate diktatuuri. Robespierre oli endast arvamisel, et tema on see mees, kes oskab juhtida prantsuse rahvust õiget rada. Tolleaegsed Prantsusmaa olud, väline ja sisemine hädaoht võimaldasid te-male hakata diktaatoriks (1793). Pääste-komitee juhatajana hakkaski Robespierre 1793. a. suvel Prantsusmaa diktaatoriks.

Robespierre'i diktatuuriga algas terror. Tõuke selleks andis Marat'i surmamine.

Kõigist revolutsionääridest oli Marat kõige rohkem vihatud revolutsiooni vastastele. Sest tema oli see, kes kõige rohkem ajakirjanduses sõdis kodanluse vastu ja kes juhatas tänavail rahvaliidumisi. Marat'i mõrtsukaks hakkas žirondiinidele sümpatiseerija Charlotte Corday (l. Kordee). Ta sõitis Pariisi, ostis endale terava otsaga noa, mille ta oma põue peitis, ja otsis siis juhtu kokkusaamiseks Marat'iga.

Haiguse pärast ei käinud Marat juba kauemat aega kodunt väljas. Koju läks teda üles otsima Charlotte Corday. Ta laskis teatada Marat'ile, et ta provintsist on tulnud tähtsaid teateid andma žirondiinide üle. Marat sai asjast huvitatud ja kutsus võõra enese juurde. Charlotte Corday istus ta kõrvale ja hakkas elavalt jutlema. Parajal silmapilgul torkas Char-lotte Corday Marat'ile noa rindu, see karjatas ja suri varsti (juulikuul 1793).

Charlotte Corday ei saanud põgeneda. Ta võeti kinni ja toimetati valitsuse võimude kätte, kellel vaevu korda läks teda kaitsta vihase rahva eest.

Charlotte Corday mõisteti muidugi surma.

Charlotte Corday oli valesti hinnanud aega ja meeoleolu. Hea asemel saavutas tema vägitegu ainult paha. Marat'i saatus ei kohutanud Robespierre'i. Nüüd alles astus tema avalikult tegevusse ja algas tema hirmuvalitsus.

Robespierre andis maakondade komissaridele kõige laie-mad volitused ja kõige valjumad käsud. Pariisis juhtis ta ise tribunaali tegevust, mitte kellelegi armu heites.

Eriti vihatud olid Robespierre'ile žirondiinid. Tema ette-panekul otsustas pääste-komitee tribunaali kätte anda endised konvendi liikmed-žirondiinid.

Kuid enne žirondiine mõistis pealinna tribunaal kohut „Capet’ lese“ Marie Antoinette’i üle. Kuninganna poeg Louis anti kingsepp Simonile kasvatada. Marie Antoinette’i süüdistati salaihenduse pidamises välismaaga. Ta tunnistati süüdlaseks ja hukati. Kohe selle järele algas kohus konvendist väljaheidetud žirondiinide üle; nad leiti süüdi olevat ja mõisteti surma.

Tribunaalid teotsesid Pariisis ja provintsis. Üksteise järele sammusid vangistatud kohtusse. Ainult üks karistamisviis oli revolutsioonilisel kohtul: süüdlaseks tunnustatu saadeti tapamasina, giljotiini alla, mis õnnetul lõikas pea otsast.

1793. a. konstitutsioon. Rahvuskonvent oli õieti kokku astunud seks, et Prantsusmaale anda uut konstitutsiooni, kuni troonilt heitmisega tühistatud 1791. a. konstitutsiooni asemele. Seks otstarbeks valiski konvent juba oma tegevuse alul põhiseaduse komisjoni. Et esiotsa konvendis enamus oli žirondiinide käes, siis oli juhtiv osa nende käes ka komisjonides. Põhiseaduse eelnõu, mille komisjon välja töötas juba 1793. a., kandis sellepärast žirondiinlikku ilmet. See žirondiinlik põhiseaduse eelnõu ei pääsenud konvendis arutusele enne žirondiinide kukutamist. Kui 2. juunil võim langes jakobiinide kätte, kaotas väljatöötatud põhiseaduse eelnõu oma väärtuse. Põhiseaduse komisjon, mis 2. juuni järele oma enamuses koosnes jakobiinidest, asus žirondiinide eelnõu põhjalikule ümber-töötamisele ja pani varsti konvendile kinnitamiseks ette uue põhiseaduse eelnõu. Konvent võttis selle vastu ja korraldas tema lõplikuks kinnitamiseks Prantsusmaal esimese rahvahääletamise.

1793. a. konstitutsiooni esimene osa sisaldab „inimes- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni“ ning II jagu „vabariigi põhiseaduse“.

Uus konstitutsioon asus demokraatlikkude põhimõtete alustel. Iga prantslane, kes oli saanud 21 a. vanaks, oli täisõiguslik riigikodanik. Kodanikud pidid korraldama valimiste ja rahvahääletamiste puhul esikoosolekud. Sel otstarbel kavatses konstitutsioon jaotada kogu riigi jaoskondadeks, igaühes 50 tuhat kodanikku. Igal esimesel mail pidid kokku astuma esikoosolekud, et oma keskelt valida rahvuskogusse üht saadikut. Rahvuskogu, valitud ühe aasta peale, pidi saama riigi seadusandlikuks organiks. Kuid rahvuskogu poolt vastuvõetud seadused pidid maksma hakkama ainult siis, kui esikoosolekute enamus ei protestinud nende vastu. Nii andis 1793. a. konstitutsioon veto-õiguse rahvale. Täidesaatev võim pidi kuuluma 24-liikmelisele täidesaatvale nõukogule.

Kuid 1793. a. konstitutsioon ei saanud üldse maksma Prantsusmaal, sest jakobiinid olid arvamisel, et võitluste ajal ei ole võimalik valitseda demokraatliku konstitutsiooniga, eriti rõhutas seda Robespierre.

Majandusliku elu langus ja maksimumi seadus. Jakobiinid omandasid võimu väga raskel ajal. Rääkimata ähvardavast siseemisest ja välisest hädaohust, oli seekord ka Prantsuse majanduslik elu äärmiselt langemas. Juba revolutsiooni alguses jäi mitmel pool mõisades vili külvamata ja kahanes töö töökodades ning vabrikutes. Kui sõda algas, muutus seisukord veel raskemaks. Rääkimata sellest, et sõda ise nõuab palju ainelisi ohvreid, mõjus sõda halvavalt prantsuse töödusele ja kaubandusele. Väliskauplemine jäi peaaegu seisma, sest Prantsusmaa vastu hakkasid sõdima kõik naaberriigid. Prantsuse vabrikutööstus tarvitas laialt välismaa tooraineid. Et sõja puhkemisega seisma jäi selle juurdevedu, kahanes jälle märksa prantsuse tööstus. Põllu- ja vabrikutööstuse langemise ja väliskauplemise seismajäämise tulemuseks oli uus tarbeainete hindade tõus. Väikest palka saajate ja eriti tööta inimeste seisukord läks päev-päevalt raskemaks.

Seisukorrast väljapääseteed otsides hakkas rahvas juba 1793. a. alul nõudma valitsuselt tarbeainete hindade kindlaksmääramist. Kuid seekord veel konvendis ja valitsuses juhtivat osa mängijad žirondiinid ei pooldanud seda.

Niipea kui võim läks jakobiinide kätte, astusid need kohe samme lihtrahva ainelise seisukorra parandamiseks. 28. juunil 1793. a. avaldati kuuluse dekreet, millega kohustati maakondade valitsusi tööd muretsema töölistele, edasi kindlustati selle dekreediga riikliku toetusraha saamine leskedele, vanadele, vaestele, lasterikastele perekondadele jne. Kuid edasikestev sõda, mis kõik riigi rahatagavarad neelas, takistas selle seaduse elluviimist. Seda rohkem oli tarvis katsuda võidelda elukalliduse vastu. Alul katsuti alandada leivahinda, siis kindlaks määrata üksikute tarbeainete, nagu vilja, liha, seebi, puuvilja jne. hindu, viimaks andis konvent 29. septembril 1793. a. välja nn. maksimumiseaduse. Selle seadusega kohustati kogukondlikud võimud kiires korras välja töötama ja välja kuulutama kõigi tarbeainete hindade ülemmäära ehk maksimumi, kusjuures maksimumihinna aluseks kästi võtta ühe kolmandiku võrra suurendatud 1790. a. turuhind.

Maksimumiseadus pandi maksma, kuid kasu ei toonud ta kellelegi. Elukallidus ei kadunud. Kaupmehed varjasid oma kaupa, et mitte sunnitud olla müüma valitsuse määratud hinnast. Altkäe müües võtsid nad aga samasugust hinda kui varem või veel kallimat. Kaubad kadusid ikka rohkem ja rohkem tu-

rult. Valitsus kuulutas välja toiduainete ja tarbeainete varjamise eest surmanuhtluse, kuid ka see abinõu ei aidanud. Vaene rahvas nälgis ja käis räbalates.

Maksimumiseadus andis ka hoobi niikuinii kiratsevale töödusele. Jälle suleti paljud töökojad ja vabrikud, sest nende omanikud ei tahtnud müüa oma saadusi nii odavalt, kui seda nõudis maksimumiseadus.

Toidu- ja tarbeainete hindade kindlaksmääramisele järgnes ka tööjõu ehk tööliste päevapalga maksimumi kindlaksmääramine ja koguni tööjõu rekvireerimine. Töösturid ja vabrikandid väitsid, et nende ettevõtted ainult siis suudavad töötada, kui valitsus neile kindlustab tarbeainete hindadele vastava tööjõu saamise. Valitsus määraski kindlaks vastava tööpalga ülemmäära. Töölisi kohustati töötama selle palga eest. Kuid töölised ei võinud teenida taksipalga eest, sest toidu- ja tarbeaineid nad ei saanud taksihindadega. Sellepärast hakkasid töölised lahkuma vabrikutest, aga valitsus keelas selle. Siis rekvireeriti tööjõud; töölisi kohustati töötama kohtadel. Põgenejaid töölisi vangistas politsei. Töölisi süüdistati valitsuse käskude mittetäitmisel ja nii mitmed neist hukati tapalaval. Samuti keelati ära streigid, see loeti valitsusele vastuhakkamiseks. Streigile üleskihutajaid karistati surmaga.

Robespierre, kes kindlasti lootis oma maksimumiseadusega välja aidata Prantsusmaad tema majanduslikust kriisist, pani hirmsa valjusega maksma selle seaduse. Kuid maksimumiseadus ei parandanud rahva seisukorda, ta tõi endaga kaasa veel suurema majandusliku kriisi, veel rohkem nälga, veel enam viletsust, veel uut laadi verevalamist. Nüüd ei näinud lihtrahvas jakobiinides enam oma eestkostjaid; eestkostjaist olid saanud rõhujad.

Robespierre ei mõistnud leida väljapääseteed. Tema valjus ja abinõud paistsid paljudele tema mõtteseltsilistelegi üleliigsed olevat. Ühe osa jakobiinide keskel küpses mõte, et aeg on loobuda diktatuurist ja maksma panna konvendi poolt vastu võetud konstitutsioon, mis oli välja töötatud rahvavabariigi põhimõtete alustel.

Lõhed jakobiinide keskel. Jakobiinide keskel tekkis kolm voolu: parempoolne, keskmine ja pahempoolne. Parempoolse voolu juhiks oli Danton; tema poolehoidjaid hüüti dantonistideks.

Danton oli Robespierre'ist juhitud hirmusüsteemi vastu; ta nägi, et kestvail tapmisil ei saa olla head tagajärge, et see hirmus verevalamine ka neid võib kord üle ujutada. Pealegi sõiditi vaenlasega tagajärjericikalt, vanameelsete mässud olid maha surutud siseriigis, ei olnud enam tarvet jakobiinide dik-

tatuuri, veel vähem Robespierre'i hirmuvalitsuse järgi. Sellepärast soovis Danton rahvavalitsuse makspanu. Et aga Robespierre järele ei andnud, siis taganes temast Danton ja hakkas oma mõtteosalistega Robespierre'i vastaseks.

Keskmise voolu moodustas Robespierre ise oma poolehoidjatega. Robespierre'il oli veel suur mõju konvendis, täitsa tema juhtida oli pääste-komitee. See oli valitsev vool.

Pahempoolse voolu liidriks oli Hébert. See oli toores, elulõbude tagaajaja mees; ta oli anarhisti kalduvustega ega tunnustanud enda kohta maksvaks ei seadust ega kommet. Robespierre'i diktatuur oli talle vastumeelt ja ta kutsus Pariisi rahvast üles Robespierre'i kukutama. Hébert oli usupõlgaja, eriti vastumeelt olid talle usulised kombes.

Hebertistid arvasid, et kõrvaleheidetud ristiusu kultuse asemele peaks ajutiselt asuma mingisugune teine kultus. Nad tulid mõttele — sisse seada „mõistuse“ teenistus. Nende mõjul nimetati Pariisi Jumala-Emma kirik mõistuse templiks ja ka teistes kirikutes hakati teenima „mõistust“. Mõistuse pühadel loeti kokkutulnud rahvale kirikus vabariigi põhiseadust, inimes- ja kodanikuõiguste deklaratsiooni, peeti kõnesid, anti teada päevauudiseid; rahvas laulis kooris isamaalikke laule ja kuulas muusikat. Rahvale meeldisid „mõistuse pühad“ ja ta võttis neist osa suurel arvul.

Tahtes valitseda, oli Robespierre'il tarvis võitluse astuda vastastega omas erakonnas. Mõlemast Robespierre'i süüdistavast voolust oli tugevam hebertistide oma. Et neid giljotiini alla saata, hakkasid robespierristid nende kohta süüdistustena levitama laimujutte. Saint-Just, Robespierre'i parem käsi, väitis, et hebertistid saavat välismaa riikidelt raha ja pidavat selle eest oma ateismiga alandama Prantsuse head nime Euroopas. Kui selliste juttudega seltskond oli küllalt ette valmistatud, vangistati hebertistide juhid ja 24. märtsil 1794. a. saadeti nad surma.

Hebertistide pead olid vaevalt kukkunud, kui pääste-komitee asus dantonistide hävitamisele. Danton, märgates hädaohtu, ei mõtelnud põgenemisele. Ta jättis enda saatuse hoolde, tähendades rahuga: „Parem olla giljotineeritud, kui ise giljotineerida.“

Dantoniga ühes vangistati teisi dantoniste. Neid süüdistati selles, et nad olla ära ostetud välismaa poolt, et nad oma mõõdukusega tahtnud hävitada vabariiki.

Kui Dantonilt tribunaalis küsitud tema nime, vanust ja elukohta, vastanud ta: „Mina olen Danton, küllalt tuttav revolutsioonist, 35 aastat vana; minu elukohta ei ole varsti kuskil, aga mu nimi saab edasi elama ajaloo Panteonis.“

Dantonistid surmati 5. aprillil 1794. Kõneldakse, et Dantoni viimsed sõnad olnud: „Robespierre tuleb mulle varsti järele.“ Camilles Desmoulins, see revolutsiooni algataja, surmaotsusest kuulda saanud, hüüdnud meelega: „Siis niisugune on esimese vabadusapostli palk!“

Terror ja Robespierre'i langus. Pärast hebertistide ja dantonistide hukkamist ei olnud tribunaali tegevusel enam mingisuguseid piire. Ebamääraste dekreetide põhjal saadeti tapalavale inimesi igast seltskonna kihist, süüdistades neid isamaa äraandmises või maksvale korrale vastuhakkamises.

23. ventôse II aastal. Isamaa äraandjaiks kuulutatakse ja sellisena karistatakse neid, kes tõestatult vabariigis kodanikkude meelst on püüdnud mõjustada äraostmise teel, riigikorda kukutada või ühistunnet nõrgestada; kes meelega rahunusi tekitab, et takistada toiduainete voolu Pariisi või varju annab pagulastele; kes relvi Pariisi toimetavad rahva ja vabaduse hädaohuks; kes katset on teinud vabariiklikku korda kõigutada või muuta.

Kuna prantsuse rahvas rahvuskonvendile on usaldanud oma autoriteedi, kuulutatakse rahva vaenlasiks ja surmanuhtlust teeninuks kõik, kes konvendi võimu püüavad endale kiskuda, kaudselt või otsekohe ette võtvad konvendi julgeoleku või tema lugupidamise kõigutamise.

Vastuhakkamine vabariiklikule revolutsioonivalitsusele, mille kandja on konvent, on rünnak vabadusele. Kes selles eksib, teoga püüab vabadust ebavääristada, hävitada või takistada, seda karistatakse surmanuhtlusega.

22. prairial II aastal. Rahvavaenlased on, kes avalikku vabadust vägivaldselt või kavalusega püüavad hävitada.

Rahvavaenlasteks kuulutatakse kõik, kes on kihutustööd teinud kuningriigi heaks või püüdnud vastu töötada rahvuskonvendile ja vabariiklikule revolutsioonivalitsusele, mille kandjaks on konvent.

Rahvavaenlased on, kes juhtival kohal tegevas sõjaväes või muul sõjaväelisel kohal isamaad reedavad, ühendust peavad vabariigi vaenlastega või püüavad hävitada vägede korralikku varustamise käiku.

Rahvavaenlased on, kes püüavad takistada toiduainete voolu Pariisi ja tekitada näljahäda vabariigis.

Rahvavaenlased on, kes Prantsusmaa vaenlaste plaane toetavad kas aristokraatide või äraandjate põgenemise soodustamisega, patriootide laimamise ja tagakiusamisega ja rahvasaadikute äraostmisega, revolutsiooni põhimõtete kuritarvitamisega või valitsuse käskude väärیتی ja truuduseta täitmiseega.

Rahvavaenlased on need, kes rahvast või tema esindajaid eksiteele saates püüavad saavutada vabaduse huvidele kahjulikke korraldusi;

need, kes püüavad langetada meeolu, et soodustada vabariigi vastu ühinenud türannide ettevõtet;

need, kes levitavad väärkuuldusi rahutuse ja segaduse tekitamiseks rahva hulgas;

need, kes püüavad avalikku arvamist viia eksiteele ja takistada rahva haridust, rüvetada kombeid, eksitada avalikku südametunnistust, murda revolutsiooniliste ja vabariiklikkude põhimõtete kindlust ning puhtust ja takistada nende arengut kas vasturevolutsiooniliste või õelate kirjade levitamisega või mingisuguste muude sepitsustega;

need, kes kõigutavad usaldust vabariigi aluste vangutamiseks, pillavad ühiskonna vara, viimastest välja arvatud 7. primaire'il antud määruste alla langevad;

need, kes väärtarvitavad avalikku ametit revolutsiooni vaenlaste teenimise, patriootide rõhumise ja rahva orjastamise eesmärgiga; kõik need, kes eksinud endiste äraandjate ja vasturevolutsioonääride kohta käivate määruste vastu ja kõik teised, kes ükskõik kuidas viisi ja mis kujul on toiminud vabariigi julgeoleku, vabaduse ja ühtluse kindlustamiseks ettevõetud määruste vastu.

(Hirmuvalitsuse dekreete.)

Tapmised olid kõige suuremad 1794. a. juulikuus. Hukatute nimekirj ulatus siis üksi Pariisis 70—80 ohvrini päevas. Ja igast 50 hukatust kuulus ikka umbes 40 töötava rahva hulka. Kõiki giljotineeritud kogu suure revolutsiooni jooksul arvatakse 13.000 peale ja neist arvatakse lihtrahva hulgast olnud 11.000. Lihtinimeste massilist tapmist, ilma mingisuguse tõsise põhjusega, ei võidud andestada Robespierre'ile.

Dantoni prohvetlikul ütlusel: „Robespierre tuleb mulle järele“ oli oma kaaluv tagamõte. Rahvas pidi ometi ärkama ja ära nägema, et temast lugupeetud juht on hirmsal eksiteel.

Rahvuskonvent, kes ise oli andnud Robespierre'ile tegevusvabaduse, kohkus juba hebertistide hukkamise järele. Julgemad konvendi liikmed hakkasid juba siis arvustama diktaatori tegevust, kuid neid tabas dantonistide saatus. Aga dantonistide surmamise järele läks rahulolematu Robespierre'i vastu konvendis veel suuremaks. Et rahva keskel rahulolematu diktaatori vastu samuti iga päevaga aina suurenes, läksid konvendi liikmed julgemaks. Otsustav võitlus hõljus juba õhus.

Teada saades konvendi liikmete rahulolematusest, ruttas Robespierre tarvitama nende vastu kiiret abinõu. Ta valmistas seaduse eelnõu, milles nõudis, et tema, Robespierre, edaspidi ilma konvendi loata kohtule (tribunaalile) välja võiks anda konvendi liikmeid. Selle seadusega lootis Robespierre hirmul hoida konventi.

8. thermidor'il, vabariigi teisel aastal (26. juulil 1794) esines Robespierre konvendis kõnega, milles ta seletas, et ta diktaator ega türann ei ole, ja süüdistas omalt poolt konventi. Konvent kuulas vaikides Robespierre'i kõnet; kõne lõpul hüüdnud üks saadik: „On aeg kõike tõtt ütelda. Üksainus inimene halvas seni rahvuskonvendi tahtejõudu ja see inimene on Robespierre!“ Robespierre lahkus seekord koosolekult tundega, et ta lüüa oli saanud.

Järgmisel päeval oli Robespierre'il nõu uue esinemisega parandada oma seisukorda. Kuid see esinemine saigi saatuslikuks tema elus. Robespierre hakkas end kaitsma, kuid sattus ärevusse ja ei suutnud rääkida rahulikult; tal jäid sõnad kurku kinni. „Dantoni veri lämmatab teda!“ hüüdnud keegi vahele. Robespierre vastanud tabavalt: „Miks andsite teie Dantoni minu kätte?“ Nüüd ei lasknud konvendi liikmed tal edasi rää-

kida. Konvent otsustas sealsamas vangistada Robespierre'i ja tema lähemad sõbrad.

Kinniviimisel saanud Robespierre haavata. Kohus mõistis Robespierre'i ja tema lähemad kaaslased otsekohesele hukkamisele. Juba järgmisel päeval, 10. thermidor'il 1794, liikus vanker tapakoha poole, vedades haavast nõrgaks jäänud Robespierre'i ja tema sõpru. Määratu rahvamurd täitis tänavaid ja üksikud hääled hüüdnud: „Maha türann!“

Seisukord pärast Robespierre'i. Robespierre'i kukutamine sai pöördesündmuseks suure prantsuse revolutsiooni käigus. Seni võisime jälgida alatasast revolutsiooni tõusu, nüüd aga algas reaktsioon, revolutsiooni mahasurumine.

Robespierre'i langemisega algas ühtlasi jakobiinide tagakiusamine. Neid tagandati keskasutistest ja vastutusrikastelt kohtadelt provintsis, põhjusena ette tuues, et nad olnud ühenduses Robespierre'iga. Ei kestnud kaua, kui suleti jakobiinide klubi.

Lihtrahvas oli külmavereline Robespierre'i kukutamise vastu. Revolutsioon oli neilegi rohkem toonud kurja kui head. Alatasane elukalliduse tõus oli nende viletsust aina suurenandanud.

Kuuldus arvamisi: „Enne revolutsiooni oli kõik viie-kuue võrra odavam, kas maksis kuningat tõugata troonilt?“ Aga järelmõtteleja osa rahvast tunnustas siiski: „Olgu seisukord kui raske tahes, kui ainult kuningas troonile ei pääseks, kui ainult vaenlaste üle võidu saaksime, kui meil ainult leiba oleks ja tööd!“

Kauemaks ajaks ei saanud prantsuse töölised siiski jääda pealtvaatajaiks.

Detsembrikuus 1794 tunnustas konvent maksimumiseaduse maksvusetuks ja kuulutas välja kauplemisvabaduse. Niikui nii palju viletsust kannatanud rahvas sattus nüüd veel raske-
masse seisukorda. Kuna maksimumiseaduse maksvuse aegu mõndagi ainet pika sabasseismise järele siiski odavalt osta võis, tõusid nüüd järsku kõik hinnad. Rahakurss langes, aga tööpalgad ei tõusnud. Toiduainete kauplusi avati küll üksteise järele, neis oli saada kalli hinna eest kõige maitsvamaid suupisteid, kuid vaese inimese kõht pidi leppima nende nägemisega ainult.

Tekkinud olukorda katsusid ära kasutada rahvuskonvendis olijad jakobiinid, lootes tööliste mässude organiseerimisega kindlustada oma seisukorda rahvaesinduses.

Märtsikuus 1795 oli jakobiinide üleskihutusel kaks suuremat tööliste meelevaldust. Rahvas ilmus konvendi ette ning nõudis „leiba ja 1793. a. konstitutsiooni“. Kuid demonstrandid

aeti laiali, kusjuures eestvõtjad vangistati. Tööliste demonstratsioonil oli siiski see tulemus, et Pariisi linnas vaesemale rahvale lubati anda odavama hinnaga 1 nael leiba päevas.

1. aprillil oli uus meelevaldus. Rahvas tormas seekord konvendi koosoleku saali ja kisendas jällegi: „leiba, leiba! 1793. a. konstitutsiooni!“ Nõuti ka vangistatute vabastamist. Kuid mäsajad aeti jälle laiali. Konvendi parem tiib ja tsentrum süüdistasid meelevalduse organiseerimises jakobiinide rühma ja otsustasid välja heita esialgu seitse saadikut nende hulgast. Väljaheidetud jakobiinid vangistati; hiljemini heideti konvendist välja veel üheksa jakobiini. Järgnes üldine jakobiinide taga-

Koosviibimine kodanlises seltskonnas.

kiusamine. Neid vangistati igal pool. Kohus mõistis nad pea-aegu alati surma. Oli massilisi jakobiinide tapmisi. See aeg oli verevalamise poolest sama metsik kui jakobiinide diktatuuri aeg.

Samal ajal prassis kodanline seltskond ennenägemata küluses. Jõukate kodanlaste hulgas oli palju viimase aja tõusikuid. Tarbeainete vähenemine ja hindade tõus andis spekulatsioonile laiad võimalused. Kuna suur osa rahvast nälgis, kogusid spekulandid ja saherdajad endi kätte määratusuured varandused. Ka sõda tõi paljudele rikkakssaamise võimalusi. Vabrikant ja tööstur, isegi lihträtsep ja kingsepp, kui nad töötasid sõjatarveteks, said rahameesteks. Nii tõi aeg prantsuse kodan-

lusse uut elementi, mis tolle aja kodanlusele ühtlasi andis ilme. Prantsuse kodanlust edustama hakkasid just tõusikud; need olid ettetükkijad, upsakad, kõlblalt langenud, prassijad inimesed.

Päris pöörane elu valitses Pariisi jõukates linnajagudes; sööma-joomapeod vaheldusid tantsu-mänguõhtutega. Mis kellegi oli, pillati ja prassiti, siis anduti liigkasu võtmisele, ülesostmisele, sahkerdamisele ja igasugustele õnnemängudele. Anduti igakülgsele elumaitsemisele ja heideti kõrvale igasugune moraal.

Uus konstitutsioon ja uus valitsus. Võimulesaanud kodanlus ei tunnustanud muidugi rahvuskonvendi poolt 1793. a. välja töötatud konstitutsiooni, mis seisis teatavasti rahvavabariigi

Revolutsiooniaegne mood. Rokokoo kostüümid. „Oh kui vananenud!“ „Kui rumal mood!“ (Pariisi pilkeleht.)

põhimõtete alustel ja mille maksmapanemist nõudsid Pariisi töölisel. Peale Robespierre'i kukutamist valisid rahvuskonvendis enamuse saanud žirondiinid kohe uue põhiseaduse komisjoni — ülesandega: välja töötada uus konstitutsioon. Uus eelnõu leidis kinnituse konvendi poolt septembris 1795. a. See oli nimetatud III a. konstitutsioon. Ta andis seadusandliku võimu kahe koja kätte: viiesaja- ja vanadenõukogule. Viiesajanõukogu liikmed pidid olema vähemalt 30 a., vanadenõukogu liikmed vähemalt 40 a. vanad. Viiesajanõukogu valmistas ja esitas seaduseelnõud, vanadenõukogu hääletas ja kinnitas need. Täidesaatev võim kuulus viiele direktorile, kes ei olnud vastutavad parlamendi ees. Uue seaduse põhjal

olid valimised kahekordsed ja saadik pidi olema teatava varandusmääraga isik. Seega ei olnud uus konstitutsioon demokraatlik, ühtlasi oli temas viidud võimude jaotus äärmuseni; valitsus, direktorium, ei olnud vastutav, aga tal polnud seadusandlike kodule kodade laialisaatmise õigust. Seadusandlikel kodadel jälle polnud direktorite tagandamise õigust. Polnud ette nähtud ühtki võimalust, kuidas konflikte lahendada nende kahe iseseisva võimu vahel.

Et end kindlustada rojalistide vastu, määras rahvuskonvent, et kaks kolmandikku kummastki nõukogust tuleb valida rahvuskonvendi liikmetest, ainult üks kolmandik vabalt. Kuid valimisvabaduse kitsendamine tekitas suurt rahulolematust. 13. vändémiaire'il (5. okt.) 1795 piirab suur rahvahulk ümber konvendi, mässuliste hulgas ilmutavad erilist agarust rojalistid. Aga konvendil läks korda maha suruda mässu noore ohvitseri, korsiklase **Napoleon Bonaparte'i** osaval juhatusel.

Välja kuulutanud valimiste tulemused ja ära valinud uue valitsuse, direktoriumi, läks konvent laiali. Järgnev direktoriumi aeg (1795—99) oli Prantsusmaale kasvava reaktsiooni aeg. Esimestena katsusid rahvavabariiklased kukutada direktoriumi. François Babeuf'i (l. Baböf) juhatusel organiseerisid nad a. 1796 suure vandeseltsi. See oli ühtlasi viimne katse maksma panna Prantsusmaal rahvavalitsust, protest „revolutsiooni lõpu“ vastu, katse „anda õnne Prantsusmaale“, nagu siis kõneldi.

Babeuf. Viimased mässukatsed. François Babeuf oli pärit vaesest perekonnast. Ta oli suur vendade Gracchus'ite austaja, nagu tema isagi. Võidelda ja surra üldise õnne eest oli tema elu eesmärk. Revolutsiooni alul rändas Babeuf ühest kohast teise, olles kaasa kistud sündmusist. Ta võttis elavalt osa pamfleti-kirjanduse ilmutamisest ja hakkas ise ajalehe toimetajaks. Kuid Babeuf ei olnud osav ajakirjanik, oma teravate kallalekipumistega kogus ta endale ainult vihamehi, ja pikad fraasid tegid ta kirjutised igavaks lugejale.

Babeuf vihkas terrorist, ei sallinud Robespierre'i ja seepärast pidi end varjama diktaatori päevil. Kuid Babeuf oli sündinud revolutsionäär. Niipea kui reaktsioon hakkas toorelt avalduma, asus tema võitlusse võimulepääsenud kodanlusega. Tema Pariisis ilmuv ajaleht „Rahvatribuun“ sai silmapaistvamaks opositsioonileheks. Babeuf'i tähtsamad mõtteosalised olid Buonarotti ja Darthé. Need kolm meest ühes mõningate poolehoidjatega jõudsid otsusele, et Prantsusmaal on küll olnud poliitiline revolutsioon, aga seda peab täiendama sotsiaal-majandusliku revolutsiooniga.

Nad organiseerisid vandeseltsi, mille eesmärgi formuleerisid

järgmiselt: mässu äratamine valitsuse vastu, valitseva poliitilise ja sotsiaalse korra kukutamine ning täielise varandusliku ühetaosuse maksmapanek kõigi inimeste vahel Prantsusmaal.

Vandeseltsist osavõtjate arv ulatus juba maikuu 1796 18.000-ni, sellepärast otsustati mässuga mitte palju viivitada.

Mäss pidi algama kellade helistamisega korruga kõigis Pariisi linnaosades. Provintsi peale mõeldi vähe, oldi sellega harjunud, et provints toimib pealinna järgi. Babeuf, Darthé, Buonarotti ja Germain pidid direktoriumi kukutamise järele

Babeuf.

moodustama ajutise valitsuse. Ajutine valitsus pidi otsekohe ära määrama tähtaja esindajate valimiseks uude konventi ja sellest teada andma rahvale.

Kui eeltööd olid tehtud ja kindlaks määratud mässupäev, andis üks vandeseltslane Pariisi politsei ülemale teada vandeseltsi tegevuskava, samuti seltsijuhtide elukorterid.

Babeuf, Darthé ja nende sõbrad areteeriti ööl enne kavatsatud mässupäeva. Selle järele ei julgenud keegi vandeseltslastest määratud päeval minna tänavale.

Ülekuulamisel Babeuf ei salanud vandeseltsi olemasolu fakti, ta ütles: „Ma olen kõige kindlamal arvamisel, et prae-

gused valitsejad on rõhujad, ja ma oleksin kõik teinud, mis minu võimuses, et kukutada neid.“ Kui temalt küsiti, milliseid abinõusid ta on mõtelnud tarvitada, vastas ta: „Vägivalla-valitsuse vastu on lubatud kõik abinõud.“

Oktoobrikuus 1796 algasid vandeseltslaste üle Vandôm'is kohtuistungid. Kohtusaal oli täis pealtkuulajat publikut; koh- tumaja piiratud sõjavägedest. Babeuf ja Buonarotti pidasid pikad kõned, tõendades oma tegude tarvilikkust ja seadus- likkust. Põlastavate vahelehüüetega võttis publik vastu ära- andja. Kohus kestis kaua. Alles maikuus 1797 andis vannuta- tud kohtunikkude kogu oma otsuse. Selle järgi tunnustati 9 vandeseltslast (nende hulgas Babeuf, Darthé, Buonarotti) süüdi olevat maksva korra kukutamise katses, teised õigeks. Süüd- lasist mõisteti Babeuf ja Darthé surma, teised asumisele.

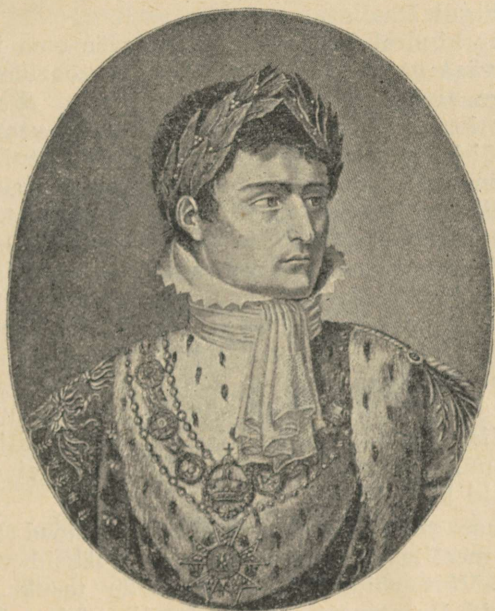
Babeuf ei olnud psühholoog, ta ei tundnud rahvast, tema uskus naiivselt rahva valmisolekusse tõusta vabaduse eest, kuid eksis. Tema ja ta sõprade traagiline surm ei liigutanud kedagi. Oldi liiga harjunud verevalamisega, häda ja viletsus olid iga- päevased nähud. Tuimus ja apaatia valdas rahva meelt, kuid seda ei olnud tähele pannud Babeuf oma fanaatilises vaimus- tuses „anda õnne Prantsusmaale“.

Babeuf'i ja tema kaaslaste sotsiaal-majandusliku kava ava- likuks tegemine tekitas paanikat kodanlisis ringkonnis. Seda ruttasid ära kasutama rojalistid. 18. fructidor'il (9. sept.) 1797 kavatsesid nemad läbi viia riigipöörde, vallutades maja, kus asusid seadusandlikud asutised. Nad tahtsid kuningaks kuu- lutada Louis XVIII-ndat, tapetud kuninga venda (Louis XVII nime kannab Prantsuse ajaloo õnnetu dofeen, kes kingsepp Simoni juures poisikesena suri). Kuid sõjaväe abil likvideeriti ka see mässukatse.

Edasikestvad sõjad ja Napoleon Bonaparte. Eespool kuulsime, millise suure koalitsiooni organiseeris Pitt Prant- susmaa vastu. Kuid prantslased olid võitmatud. Carnot (l. Karnoo), kes Dumouriez' järele vägede ühemjuhatajaka hak- kas, organiseeris kiires korras neli tublit sõjaväge. Need Prantsuse väed saavutasid võitused igal pool. Põhjas võideti ära Holland, idas Reini parem kallas. Prantsuse väed tungisid ka Põhja-Itaaliasse ja lõid koguni Püreneeде taga hispaanlas- tega lahinguid. Ainult merel ei olnud prantslastel õnne. Kok- kupõrgetel inglise laevastikuga merel jäid võitjaks inglased. Direktooriumi ajal kestis edasi sõda. Prantsusmaa majan- duslik elu oli nii langenud, et ainult veel võidurikaste sõda- dega loodeti seda parandada. Sõjatööndus oli pea ainukeseks teenistuskohaks töötuile. Sellepärast ei nõudnud rahvasuugi sõja lõpetamist.

Prantsuse sõjaväed hakkasid eriti võidurikkalt sõdima, alates 1796. a., kui vägede ülemjuhatajaks sai Bonaparte.

Napoleon Bonaparte sündis a. 1769 advokaadi pojana Korsika saarel. Tänapäevani on alles hoitud maja, kus Napoleon sündinud; aukartusega näitab reisijaile majavaht tuba ja sohvat, millel geniaalne väejuhataja ilmale tulnud. Hariduse sai Napoleon Brienne'i sõjakoolis, kus ta erilist huvi ilmutanud ajaloo, maadeteaduses ja matemaatikas. Õppimise lõpetamise järele astus Napoleon ohvitserina konvendi sõjaväkke. Noor-

Napoleon Bonaparte.

põlves oli Napoleon Korsika patrioot. Ta uuris armastusega Korsika ajalugu, unistas kodumaa iseseisvusest (Korsika oli Prantsuse valitsuse all) ja kirjutas ise „Korsika ajaloo.“ Juba 24-aastaselt ülendati Napoleon kindraliks. 1796. a. nimetati Napoleon Itaalia vägede ülemjuhatajaks. Sest ajast algas Napoleoni hiilgeaeg.

Napoleonil oli väga hea mälu, suur töö- ja tahtejõud ja hästi arenenud fantaasia. Ka kroonisid teda suur praktiline mõistus, hea organiseerimisand ja piirita iseenda-usaldus. Napoleon ei kaotanud kunagi pead, ta ei kahelnud kunagi, ta uskus alati iga oma ettevõtte kordaminekusse.

Läbikäimises oli Napoleon külm ja kinnine, isegi tusane. Auahnus oli tema omaduseks sündimisest saadik, samuti suur enesearmastus. Ta oli hoolimatu kõikide vastu, teda ei kohutanud inimeste ega rahvaste hädad.

Suur oli Napoleon väejuhina. Tema isiklik julgus ja vahvus vaimustas jõjamehi; tema oskus sõjamehi valitseda sidus neid temaga. Oma hästi arenenud mõistuse ja fantaasia abil kohanes Napoleon kergesti strateegiliste seisukohtadega, ta võis simapilkselt otsustada, milliste võtetega on võimalik võita vastast. Oma suurt sõjamehe andi avaldas Napoleon juba esimesel sõjakäigul Itaalias.

Kui noor kindral Itaalias oleva sõjaväe oma juhatuse alla sai, oli see väga halvas seisukorras. Direktoorium ei suutnud oma sõjaväge ei korralikult toita ega katta. Pealegi võttis ametnikkude keskel vargus laialt maad. Tihti veeresid sõjaväe toitmiseks või katmiseks määratud summad ametnike taskuisse. Ka distsipliin oli kadunud sõjaväest. Kuid andeka ülemjuhataja ettevõtlikkus ja südidus tõi kohe parandust. Napoleon tagandas saamatud ohvitserid ja röövametnikud, nõutas mees-tele paremad rõivad ja korraldas moonamuretsemist, julgustas sõdureid võitudega, sõjasaagi ja auga. „Sõdurid,“ kirjutanud Napoleon oma esimeses üleskutses, „teie saate kehvalt süüa ja olete peaaegu alasti. Valitsus võlgneb teile palju, kuid ta ei suuda praegu teie heaks midagi teha. Teid ehivad kannatlik meel ja vahvus, kuid nad ei too teile kasu ega kuulsust. Mina tahan teid viia maailma kõige viljarikkamatele väljadele. Teie saate näha suuri linnu ja rikkaid maid. Teie ei omanda seal ainult au, vaid ka rikkust.“

Alatoitluse all kannatanud sõdurite silmad lõid särama, kuuldes nii meelitavaid lubadusi, ja nad läksid vaimustusega lahinguisse. Võit võidu järele oli selle tasuks. Savoie ja Nizza langesid Prantsusmaa alla. Itaalia väikesed riigid rutatasid rahu tegema Napoleoniga.

Napoleon ei leppinud ainult sõjameheliku kuulsusega, ta katsus kodumaale toeks olla aineliselt. Sellepärast nõudis ta kõigilt valitsustelt, kes temalt palusid rahu, suurt tasu: paavstilt 20 milj. franki, Modena hertsogilt 10 milj., Parma hertsogilt 4 milj. jne. Saadud summad saatis ta direktooriumile ja parandas sellega Prantsusmaa lagunud rahaolusid.

Napoleoni soov oli veel, et Prantsusmaale kogutaks Euroopa parimad kunstiväärtused. Sellepärast nõudis ta rahu tehes Itaalia kunstnikkude piltide ja raidkujude väljaandmist. Nii jõudsid Pariisi võiduteadete ja rahasaadetistega ka kunstiväärtused. Sest ajast peale ei olnud Prantsusmaal Napoleon Bonaparte'ist populaarsemat inimest.

Maailm vaatas imestusega noore prantsuse kindrali võitudele, kes isiklikult üles näitas suurt vahvust Põhja-Itaalias Mantua kindluse võtmisel. „Tulge oma kindrali järele!“ hüüdnud ta sõduritele, minnes tormijooksule. Kuulide rahe all, lipp käes, seisnud Napoleon kogu aeg esimeses reas. Hirmsa tuleandmisega sundisid austerlased taganema prantslasi. Neist sai palju surma; Napoleoni kõrvalt langes tema adjutant. Napoleon oli sunnitud sohu taganema, kus ähvardas prantslasi mudasse uppumine. Kuid julge väeülem korraldas oma sõjamehed uuele tormijooksule. Austerlaste äge, surmakülvav tuleandmine takistas neid küll kindlust võtmast ka teisel päeval, aga Napoleon hoidis oma mehed koos. Kolmandal lahingupäeval pani ta mitmesuguste kavalate manöövritega austerlased uskuma, et neid ähvardab kallaletung seljatagant, sellepärast jätsid nad maha oma seisukohad ja kindlus langes prantslaste kätte. Austerlased olid sunnitud rahu tegema Campoformio a. 1797 headel tingimustel prantslastele. Prantsusmaa omaks tunnustati selle rahulepingu järgi Saksa maa-alad Reini paehmal kaldal, Belgia ja Lombardia. Vastutasuks austerlastele määras Venetsia vabariigi maa-ala.

Bonaparte'i nimi täitis kogu maailma, tema sõjamehelik geenius avaldus juba täies hiilguses. Prantsusmaa oli uhke oma kindralile, ainult direktorium tundis kartust tema pärast. Napoleon talitas võidetud mail kui piiramata ainuvalitseja; ta ei hoolinud sellest, kas tema sammud direktoriumile meeldisid või mitte. Tema populaarsus ja sõjaväe vaimustatud poolehoid takistas ühtlasi direktoriumi kallale kippumast temale.

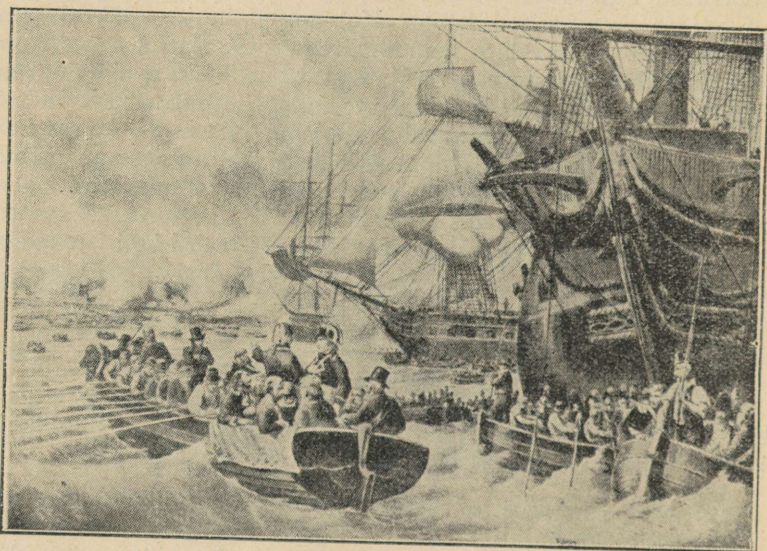
Egiptuse sõjakäik. Itaalia sõjas omandatud kuulsusega ei jäänud Napoleon rahule. „Suured nimed sünnivad Idamaal!“ ütelnud ta; suurt nime tahtis Napoleon endast jätta ajalukku.

Kohe peale rahutegemist austerlastega kaalusid prantslased, kuidas saada võitu ka inglaste üle, kes olid Prantsusmaale teinud palju kahju. Inglise saariigile oli peaaegu võimata kallale tungida, sest saari kaitses suur laevastik. Napoleon seletas, et tarvis on hävitada inglise kaubandust ja sel otstarbel ära võita tema tähtsaim asuma — India. Idamaaga kauplemine tuleb võtta prantslastel enda kätte ja sel otstarbel teha Egiptus Prantsuse asumaaks. Napoleon pani ette kohe organiseerida sõjakäik Egiptusesse. Ta ei kahelnud selle juures, et direktorium teda nimetab selle ettevõtte juhatajaks, ja ta ei eksinud.

Juba kevadel 1798 sõitis Napoleon Egiptuse suunas merele: 15 lahingulaeva, 72 väiksemat sõjalaeva, umbes 400 veolaeva oli tema laevastikus. Ta võttis endaga kaasa parimad ohvitserid, 30 tuhat meest jalaväge, hulga toidu- ja sõjamoona. Sõjaväega

ühes läks ka palju õpetlasi: arste, loodusteadlasi, maade- ja ajalooeadlasi sõitis kaasa, et uurida tundmatuid maid; võeti ühes isegi teater ja ballett.

Napoleon möödus Vahemerel õnnelikult inglastest, kes teda varitsesid, maabus Aleksandrias, viis oma väed sisemaale ja võitis kuulsas „püramiidide lahingus“ (püramiidide juures) egiptlaste väed, mille järele Egiptus, mis seni oli Türgi ülemvalitsuse all, sattus Napoleoni võimu alla. Aga suur kaotus tabas Napoleoni sellega, et samal ajal inglise admiral Nelson tabas Prantsuse laevastiku Niili jõesuus Abukiri juures võitis ja

Napoleon asub sõjakäigule Egiptusse.

hävitas. Prantslastele oli katkestatud ühendus kodumaaga. Sellest hoolimata tungis Napoleon oma vägedega Palestiinasse ja Süüriasse ning saavutas seal uusi võite. Kuid ka kaotused olid suured tema väes, ta pidi igatahes loobuma Indiassa mineku mõttest ja keeras tagasi Egiptusesse. Siin vaigistas ta mässud, mis prantslaste vastu olid tekkinud, aga ei leidnud rahu oma hingele. Juhtumisi sai ta Euroopast teateid, et ühendatud vene-austria väed välja on kihutanud prantslased Põhja-Itaaliast (sõja Prantsusmaale oli kuulutanud ka Türgi sultan Napoleoni sõjakäigu pärast), et direktoriumi autoriteet Prantsusmaal on langenud. Nüüd tundis Napoleon, et kätte on jõudnud silmapilk, mil tema võib hakata Prantsusmaa isandaks. Ta jättis oma sõjaväe saatuse hoolde, läks salaja Alek-

sandrias laevale (22. aug. 1799), kaasa võttes oma ligemaid sõpru, ning sõitis kodumaale. Õnnelikult möödus ta ka seekord Vahemerel ingllastest.

3. Napoleoni aeg.

18. brumaire'il 1799	— VIII a. riigipööre.
1799—1804	— Konsulaadi aeg.
1802	— Napoleon — eluaegne konsul.
1804	— Napoleon — keiser.
1800	— Marengo lahing.
1805	— Austerlitzi lahing.
1806	— Pressburgi rahu.
1806	— Püha Rooma riigi lõpp.
1807	— Tilsiti rahu
1808	— Monarhide kohtumine Erfurt'is.
1812	— Napoleoni sõjakäik Venesse.
1813	— Leipzigi lahing.
1814	— Napoleon lükatakse troonilt.
1814/15	— Viini kongress.
1815	— Vaterloo lahing.
1821	— Napoleon †.

Riigipööre. Napoleon Bonaparte'i tagasitulek kutsus esile suure juubeldamise Prantsusmaal. Temas nähti meest, kes maa ja rahva pidi päästma. Direktoorium oli kaotanud rahva täieliku usalduse. Direktooriumi rahaolud olid katastroofilises seisukorras. On arusaadav, et Napoleoni Pariisi ilmumisel paljude silmad abi otsides vaatasid tema peale. Politilised erakonnad tahtsid teda meelitada oma poole, kuid Napoleon oli isevalitseja kalduvustega ega sallinud erakondi. „See peab lõppema“, hüüdnud ta kord, „ma ei taha erakondi, ärgu olgu neid!“

Napoleon tahtis võtta kogu Prantsusmaa juhtimise oma kätte. Prantsusmaa toleaja oludes võis see ka sündida, sest igatseti tugevat valitsejat ja kindlat korraldajat.

Enne Napoleoni õhutas Pariisis direktooriumi kukutamise mõtet abt Sieyès, sama Sieyès, kes revolutsiooni alul edukalt kaitses kolmanda seisuse huve. Sieyès'il oli valmis mingisugune konstitutsioon, mis tahtis olla vabameelsem III-nda aasta konstitutsioonist. Sieyès'il oli poolehoidjaid mõlemas nõukogus.

Napoleon otsustas riigipöörde kordasaatmise otstarbel ühineda Sieyès'iga; ta tegi näo, nagu pooldaks ta viimase kava. Sieyès'iga oli seda kasulikum ühineda, et tema oli üks viiest direktorist; pealegi oli Sieyès'iga ühel nõul direktor Roger-Ducos (l. Rožee-Dükoo). Napoleon avaldas oma plaanid ka lähematele sõjasõpradele; need töötasid toetada teda.

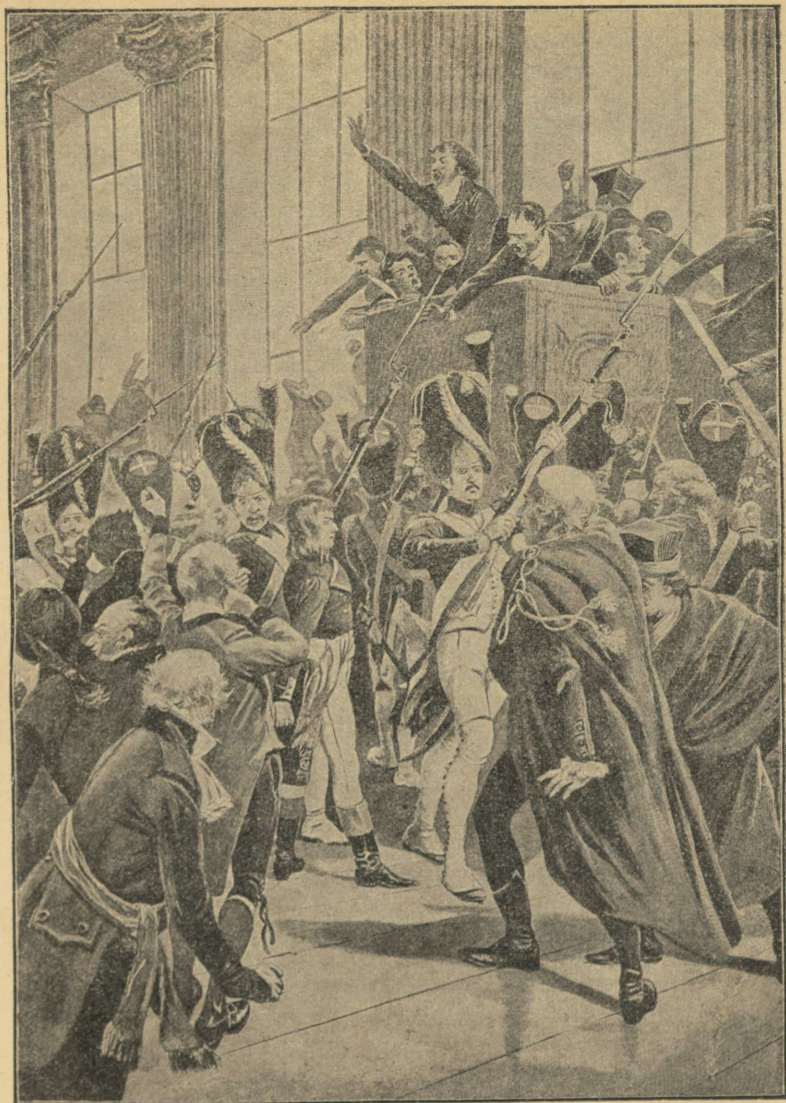
Tekkinud vandeselts otsustas riigi nõukogud üle viia Paariisi lähedusse Saint-Cloud'sse (l. Kлуу), kus neist kergem oleks olnud jagu saada. Vandeseltsis olevate liikmete ettepanekul võetigi vastu riigi nõukogude üleviimise otsus. Ettepanijad seletasid, et valitsuse asutiste vastu jakobiinide keskel peetavat salanõu. Ühtlasi ilmus ka Napoleoni proklamatsioon, mille tooniga ta mõista andis, et Prantsusmaa on leidnud uue isanda. Direktooriumi poole pöördudes lausus ta seal: „Mis olete teinud Prantsusmaast, mis ma nii hiilgavana jätsin teile? ma jätsin teile rahu ja leian sõja; ma jätsin teile võidud ja leian lüüasaamisi; ma jätsin teile Itaalia miljonid ja leian igal pool viletsust ja röövmakse. Mis olete teie teinud nende sadade tuhandete sõjameestega, keda mina tunnen kui oma kuulsuse kaaslasi? nad on surnud!.. See asjade seisukord ei või kesta edasi.“

Kui 18. brumaire'il (9. nov.) 1799 riigi nõukogud St. Cloud's kokku astusid, laskis Napoleon maja ümber piirata sõjaväest. Varsti ilmus ta ka ise sinna ja läks enne vanade nõukogusse, kus ta arvestas suuremat vastutulekut. Siin ei julgenud keegi temale vastu rääkida; seda enam, et koosoleku saali lävel seisis kindrali sõjariistus mehed. Kuid viiesaja nõukogus ei olnud asi nii kerge. Kui Napoleon sisse astus, puhkes metsik kisa. Hüüti: „Kadugu diktaator! kadugu püssitikud! tagasi, jultunu, Teie teotate seaduste templit!“

Kindral kokkus ja kahvatus. Tema ohvitserid asusid talle ümber ja kutsusid ta välja saalist. Napoleon oleks võib-olla kaotanud, kui viiesaja nõukogu juhatajaks poleks olnud ta vend, Lucien. Kui Napoleon välja oli läinud, tehti saalis ettepanek teda seaduse kaitsest ilma jätta. Lucien rääkis ettepaneku vastu, tuletades meelde kindrali suuri teeneid. Temale vastati, et need teened kindralile õigust ei anna riigipöörde toimepanemiseks. Siis pani Lucien maha presidendi ameti.

Välja tulles venna ja sõjameeste juurde, seletas Lucien, et nõukogus osa sõjariistus saadikuid nõukogu enamust hirmul hoiab ja tahab viia läbi kuriteolisi otsuseid. Kui siis Napoleon veel hüüdis paar vaimustavat lauset sõjameestele, tormasid need koosoleku-saali ja ajasid laiali rahvasaadikud.

Veel sama päeva õhtul kutsus Lucien Bonaparte kokku temaga ühel nõul olijad viiesajanõukogu liikmed ja pani ette vastu võtta rahvale avaldamiseks järgmise resolutsiooni: Direktoorium on kaotatud ja täidesaatev võim antud ajutiselt kolme konsuli kätte; konsuliteks on nimetatud Napoleon Bonaparte, Sieyès ja Roger-Ducos. Resolutsioon võeti vastu ja kinnitati vanade nõukogu poolt veel samal ööl, mispeale konsulid ustavust van-

Napoleon ajab laiali „viiesajanõukogu“.

dusid vabariigile, vabadusele ja ühetaosusele. Seega lõppes nelja-aastase kestuse järele direktoriumi valitsus (1795—99) ja astus jõusse niinimetatud VIII-nda a. k o n s t i t u t s i o o n. Uue põhiseaduse järgi kuulus täidesaatva võimu täius esimesele

konsulile. Ainult temal oli seaduste algatusõigus ja seaduste väljakuulutamise õigus; tema nimetas kõrgemaid ametnikke, juhtis välisdiplomaatiat, käsutas sõjaväge. Seadusandlik võim oli jaotatud mitme asutise vahel: riiginõukogu, mille liikmed nimetas esimene konsul, töötas välja esimese konsuli algatusel seaduse eelnõud, tribunaal arutas neid, seadusandlik korpus hääletas ja senat kinnitas. Esimene konsul võis aga seadusandlike kogude poolt vastu võetud seaduse jätta avaldamata.

Napoleon — konsul ja keiser. Napoleoni esimeseks konsuliks olemise aeg on tuntud konsulaadi nime all ja kestis a. 1799—1804. Prantsusmaa oli neil aastail vaid vormilt vabariik, sest tõepoolest määras VIII-nda a. konstitutsioon esimesele konsulile diktaatorliku võimu. Kuid auahnele ja valitsushimulisele Napoleonile ei olnud veel küllalt sellest. 1802. a. nimetas temale sõnakuulelik senat ta Prantsusmaa eluaegseks konsuliks (esialgu oli konsuli ametiaeg määratud 10 aasta peale) ja 1804. a. kuulutas sama asutis ta Prantsusmaa keisriks, parandamise õigusega. Mõlemate sündmuste puhul korraldati küll ka rahvahääletus, mis jaatavaid tagajärgi andis. Isegi pidulikust kroonimisest ei loobunud Napoleon. Aga Napoleon ei läinud end kroonima Rooma, nagu seda oli teinud Karl Suur, ta kutsus paavsti Pariisi; kroonimisel ei võtnud ta vastu krooni püha-isa käest, vaid pani selle ise endale pähe.

Prantsusmaa oli jällegi kroonikandja võimu all; ainult ei nimetanud Napoleon end valitsejaks „jumala armust“, vaid keisriks „rahva tahtmisel“. Välispidiselt ei olnud vahet vana kroonikandjate ja keiser Napoleoni vahel. Napoleon seadis sisse oma koja täiesti vana kuningakoja moodi. Bonaparte'i perekonna liikmetest tehti keiserlikud printsid ja printsessid, kindralitest ja kõrgeist ametnikest marssalid, krahvid, hertsogid, kes kandsid aumärkidega kaetud ülikondi. Aga peeneid kombeid ja viisakat olekut, mis oli valitsenud Bourbonide kijas, ei leitud Napoleoni seltskonnast. Napoleon oli ise seltskondlikult kasvatamata, oma loomu poolest äärmiselt viisakuseta, samuti mitmed tema kõrgeist ametnikest.

Napoleon ei sallinud kelleski iseseisvust. Kes ei alistunud riigis maksvatele seadustele ja määrustele, see vangistati ja saadeti välja maalt. Vali tsensuur valvas trüki üle. Napoleon rääkiski: „minu ametnikud“, „minu politsei“, „minu ajalehed“, „mina olen tõeline ja ainus rahva esindaja“ jne.

Kuid sisuliselt ei olnud Napoleon ainuvalitseja vana korra mõttes. Napoleon hävitas küll revolutsiooni poliitilised saavutised: kodanikkude poliitilised õigused ja kodanikkude vabadused, kuid ta jättis alles revolutsiooni saavutatud sotsiaalkorra.

„Mässuliikumise romaan on lõpetatud,“ väitis Napoleon juba esimese konsulina, „nüüd peab algama ajalooline kujunemine; vaja on tähele panna ainult neid põhimõtteid, mida saab kokkukõlastada reaaleluga.“ Tahtes valitseda piiramata ainuvalitsejana, leidis Napoleon, et demokraatia mõte ei ole kokkukõlas reaaleluga. Kuid tal ei olnud mingisugust huvi kaitsma hakata vanakorra-aegseid seisuste eesõigusi, sellepärast jättis ta maksvaks kodanikkude ühetaosuse seaduste ees. Ametisse nimetamise puhul vaadati Napoleoni riigis ainult ametniku isiklikule tublidusele, küll pahatihti ka poliitilisele meelsusele, kuid iialgi ei arvestatud päritolu. Talurahva feodaalkohustused, kümnised jäid kaotatuks igaveseks.

Mitte vana Prantsusmaa ei saanud Napoleoniga maksvusele, ainult uus Prantsusmaa oli sattunud keiser Napoleoni võimu alla. Seega oli suurel revolutsioonil siiski määratu tähtsus Prantsusmaa ajaloos.

Üks Napoleoni iseloomustus.

Kui me audientsisaalis olime jõudnud asuda mitmesse poolsõori, kuulutas hüüd: Keiser! Napoleoni lähenemist. Lihtsas sinises mundris, väike kübar kaenla all, tuli ta kohmakal sammul meie poole. Temas tundus tahteinimene, kes midagi jõuab saavutada, ühtlasi põlgust nende suhtes, kellelt ta midagi saavutab. Soodsa mulje avaldamine ilmunisel tundus temale küll olevat soovitatav, siiski ei pidanud ta tänuväärseks seks vaeva näha. Sellest see vahelduv hooletus ja püüdmine, mis kokku sulasid rahutuseks ja umbusalduseks.

Ta rääkis lühidalt, järsult, sõnu visates ja isegi kõige ükskõiksemaist asjust kirgliku ägedusega. Isegi kui ta tahtis hea olla, tundus, nagu oleks ta pahane. Olen vaevalt kuulnud teist nii toorest, taltsutamatu häält kui temal. Ta silmad olid piiratud tumedast varjundist, pilk oli kiindunud oma ette maha ja liikus järsult, kiirelt ja teravalt. Naeratamisel naeratas vaid tema ühe poole palgega, liikumatult süngeks jäid laup ja silmad. Kui ta, nagu ma hiljem nägin, ka neid sundis naeratuks, omandas ta nägu vägivaldsed jooned. Sellisel naeratuse ja tõsiduse segul oli midagi hirmuäratavat. Ma ei tea, mis arvata inimestest, kes tema näos on leidnud sõbralikkust ja võitvat armsust. Olid ometi ta näojooned iseenesest salgamatult kaunid, marmorlikult kalgid ega lasknud tekkida usaldusel ega südamlikkusel. Mis ta kõneles, oli, niipalju kui ma iganes kuulsin, vähese kaaluga niihästi sisult kui sõnalisel väljenduses, vaimuta, huumorita, jõuta, kohati naeruväärt ja madal. Ta küsimused mõnigikord mõjusid koolipoisi õppetunnina, kes, oma asjas mitte päris kindel, endale kordab, mida ta kardab unustada tarviduse silmapilgul.

Väiklane püüd ka võõras seltskonnas olla imestatud, oli sagedasti naeruväärt, see ebaõnnestus tal samal määral, mil tal muus asjus kõik õnnestus. Ta armastas inimestele ütelda midagi solvavat või vähemalt ebameeldivat, aga isegi siis, kui ta midagi tahtis ütelda, ei saanud ta välja midagi kaaluvat.

On tõsi, et tema suust on kuuldud väga tugevaid vägisõnu ja ta käsud olid enamasti valjud ja lühikesed. Kuid ka siin on mõõduandev võim, ja sõnade kaal tuleb keisrilt, mitte kõnelejal. Oma eesmärgid

saavutas ta kindlamini teissuguste abinõudega, oma üleoleva väepealiku andega ja raudse tahtega. Neis omadusis peitub ta õige suurus ega tarvitse temale külge riputada muid omadusi, et näha temas harukordset inimest. Kauni kõne ja meeldiva väljenduse andi, millisest oli osa Aleksandril, Caesaril ja Friedrichil, polnud temale antud. Sellepärast ärritaski teda üle igasuguse määra vaimukas, terav või naljakas sõna tema kohta, ja väike pilkelaul või arvustav nali võis ta ajada vihast pööraseks.

Napoleoni isik mõjus võluvalt ja vägevana seal, kus ta tõesti oli ta ise. Seda oli ta vägede eesotsas, lahinguväljal korraldusi tehes ja vägesid juhatades. Kui ta aga püüdis end maksma panna aladel, mis mitte polnud tema omad, paljastus ta võimetus. Tema mälestus ja järeletuleva põlve ettekujutuses uuesti loodud pilt on äratanud rohkem vaidumust, kui ta ise oma eluajal suutis sisendada. Prantslased, kuivõrt nad teda suurena tunnustasid, nägid tema suurust siiski ainult selles, mida ta suutis.

(Varnhagen von Ense, kirjanik, kes Austria saatkonna liikmena a. 1810 viibis Pariisis.)

Napoleoni sõjad. Napoleoni võimulepääsemisega muutus sõdade iseloom. Vabariigi aegu olid Prantsuse väed vabaduse toojad. Mõned võidetud maad ühendati otsekohe Prantsusmaaga, nagu Belgia, Reini pahem kallas, Savoie, teistes pandi maksma demokraatlik kord ja neist moodustati „tütarvabariigid“. Nii tehti Hollandist Bataavia vabariik, Genuast — Liguuria v., Põhja-Itaaliast — Tsisalpiini v., paavsti maadest — Rooma vabariik. Veel direktoriumi lõpul moodustati Šveitsi ühingust Helveetsia vabariik ja Napoli kuningriigist Parthenopeia vabariik.

Juba Napoleoni ülemjuhatajaks saamisega muutus prantslaste vabaduse toomine petlikuks, sest see kindral nõudis võidetuult suuri makse ja laskis võidetud mail ülal pidada oma sõjaväge. Kuid prantslased olid siiski veel demokraatlikkude aadete kandjad, „tütarvabariikide“ rajajad.

Napoleoni isevalitsejaks hakkamisega muutusid Prantsusmaa sõjad vägivaldseiks röövsõdadeks. Kuulsuse otsijana, rahvaste rõhujana marsib Napoleon lõunast Kesk-Euroopasse ja sealt edasi idasihis Moskvani tahtmisega — olla kogu Euroopa juhataja ja tungida Venemaa kaudu India kallale. Önn sammub tema kannul Moskvani. Egiptuse sõjakäigu ajal venelaste poolt okupeeritud Põhja-Itaalia võidab Napoleon tagasi **M a r e n g o** lahinguga (**1800**); Kesk-Euroopa isandaks tõuseb tema peale **A u s t e r l i t z i** lahingut Määrimaal (**1805**). See oli nn. „kolme keisri lahing“; keisrid Napoleon I, Franz II (Saksa) ja Aleksander I (Vene) viibisid isiklikult lahinguväljal. Kogu päev vältas siin vihane võitlus, aga öö tulekuks olid lepinglaste väed purustatud. Rahuldatud Napoleon soojendas järgmisel päeval heas tujus käsi vahitule ääres oma leeris, kui sinna võidetud Franz II ilmus temalt rahu paluma.

Austerlitz'i lahing.

Napoleon läks jala ühe tule juurest teise juurde sammudes oma telgi poole. Pimedas komistas ta teel jalaga vastu puutüve. Seda märkas üks grenader. Kiiresti keeras ta peotäie õlgi tõrvikuks, süütas selle ja tuld pea kohal hoides valgustas keisrile teed; see oli ööl vastu kroonimise aastapäeva. Tuli, mis ööpimeduses äkki valgustas keisri nägu, oli märgiks ümberolevates telkides asuvatele sõduritele. „Täna on kroonimise aastapäev! Elagu keiser!“ kostsid hüüded igast küljest. Asjata püüdis Napoleon vaigistada kirglikku austuspuhangut. „Rahu!“ käsutas ta. „Homseni! Nüüd mõtelge ainult täakide teritamisele.“ Aga juba lendas hüüd telgist telgini. Kõik viskavad otseku käsu peale kokku oma asemed, seovad õled parajasti kättejuhtuvate kaigaste ja keppide otsa, süütavad need, ja silmapilguga kerkivad tuhanded tõrvikud miilipikkusel rivil. „Elagu keiser!“ kostab tuhandekordselt kajastudes läbi öö! Nagu kõneldakse, arvasid venelased, et meie oma seisukohad maha jätame ja tagasi tõmbume. See kinnitas veelgi nende seniseid oletusi. Mis puutub Napoleonisse, siis ta alul pahandus, siis aga liigutas meeleavalduspuhang teda sügavalt ja ta ütles, see olevat ilusaim õhtu ta elus. Käies telgist telgi juurde, tänas ta oma sõdureid. Kas oli see meeleliigutusest või põhjustas erutust mitmelt poolt tulev teade venelaste edasitungist — igatahes hoolimata väsimusest magas ta sel ööl vähe.

Viimaks jõudis kätte 2. detsembri hommik. Napoleon laskis meid kutsuda oma barakki. Siin kostitati meid väikese hommikusöögiga, mida me ühes keisriga sõime püstijalu. Siis tõmbas ta rihma vööle ja ütles: „Nüüd, mu härrad, alaku meil suur päev!“ Igaüks jooksis oma hobuse juurde. Hetk hiljem nägime künka poole, mida meie sõdurid hüüdsid „keisri künkaks“, kokku ruttavat rühmajuhte kogu liinilt, igaüks adjutandi saatel. Keiser esimeste sõnadega selgitas marsalitele otsekohe oma lahinguplaani. Teated öö jooksul veensid teda, et vaenlane, püüdes teda mitte lasta ära lipsata, oma tiibade koondamist on lõpetamas ja täie jõuga tahab rünnata meie paremat tiiba. „See on häbistav liikumine,“ hüüdis ta, „nad peavad mind veel väga nooreks! Aga nad kahetsevad seda!“ Ja kordas veel igaühele oma korraldusi. . . Keiser lõpetas sõnadega: „Poole tunni jooksul peab kogu liin olema tules!“ ütles siis igale marssalile: „Minge nüüd!“ Ja igaüks lahkus püstipäi, tulisel pilgul ja sõjaväelise tervitusega.

3. detsembril kirjutas Napoleon Josephine'ile (abikaasale): „Lõin Vene ja Austria vägesid, kes võitlesid mõlemad, keisrid eesotsas. Olen veidi väsinud, sest nädal aega olen väljal ööbinud väga külmade öödega. Selle öö asun vürst Kaunitz'i lossis, kus ma magan kaks-kolm tundi. Vene vägi pole ainult löödud, vaid täielisel lagunemisel.“

5. detsembril: tegin vaheahu. Venelased lähevad koju. Austerlitz'i lahing on kaunim, mis mul kunagi olnud: 45 lippu, üle 750 kahuri, vene kaardiväe lipud, 20 kindralit, 30 000 vangi, üle 20 000 surnu — kole!

Keiser Aleksander on meeleheitel ja läheb tagasi Venemaale. Eile nägin Saksa keisrit oma juures laagris, rääkisime kaks tundi. Leppisime kokku, et kiiresti tuleb rahu teha. Viimaks ometi on saavutatud rahu Euroopas, loodan, et kogu maailmas. Inglased ei saa meile enam midagi teha.“

(Ségur, kindral, Napoleoni adjutant.)

Rahu sõlmiti Pressburgis: Austria loovutas Napoleonile Veneetsia, Istria ja Dalmaatsia.

Kuid oli koht, kus ka Napoleonil ei vedanud; see oli merel. Samal 1805. a. hävitas Nelson Trafalgar'i (Cadix'i) juures

prantslaste laevastiku. Kuigi Nelson selles lahingus langes, oli see inglaste lõplik võit prantslaste üle merel.

A. 1806 asus Napoleon võitma Preisimaad. Friedrich II jõuetud järeletulijad ei hoolitsenud sõjaväe eest, ei püüdnud tõsta rahva käekäiku, pealegi tüütas Preisi bürokraatlik riigikord kõiki. Sellepärast avaldas Preisi rahvas vaenlase peale tungi puhul üsna passiivset vastupanu. J e n a ja A u e r s t ä d t i lahingutes võitis Napoleon Preisi väed ja talle avanesid väravad Berliini.

Kui Napoleon võitjana lähenes Vene piirile, otsis Vene keiser Aleksander I temaga rahu. Aleksander teadis, et ta Napoleoni võita ei jaks, sellepärast otsis ta suure võitjaga sõprust. Tilsitis, Njemani ääres (**1807**) oli keisrite kokkusaamine, kus nad teineteisele vandusid sõprust ja jagasid valitsemist Euroopa üle omavahel. Venemaa keisrile Aleksander I jäi tegevusvabadus Türgi ja Rootsi suhtes (Aleksander I võitiski selle järele ära Türgilt Bessaraabia ja Rootsilt — Soome), Prantsuse keisrile Napoleon I — jäi tegevusvabadus Lääne-Euroopa suhtes.

Tilsiti rahu järele oli Napoleon oma kuulsuse tipul. Temale allus kogu Lääne-Euroopa peale Inglismaa; igal pool toimetas tema oma äranägemise järgi, Preisi riigilt võttis ta ära selle riigiga ühendatud Poolamaa osad ja tegi neist V a r s s a v i s u u r h e r t s o g i r i i g i; Varssavi riigi valitsemise andis ta Saksi kuurvürstile, kelle ta sel puhul ühtlasi ülendas kuningaks. Läänepoolseist Preisi riigi maadest (Reini ja Elbe vahel) lõi Napoleon V e s t f a a l i k u n i n g r i i g i ja pani sinna valitsema oma venna Jérôme Bonaparte'i. Preisimaa pidi veel Napoleonile maksma rasket kontributsiooni ja andma Prantsuse sõduritele ülalpidamist.

Keiser Franz II-lt nõudis Napoleon juba Pressburgis, et ta loobuks Saksa Rahva Püha Rooma riigi kroonist ja end edaspidi nimetaks ainult Austria keisriks. Nii kaotas Napoleon keskaegse riigi olemasolu (**1806**). Sise-Saksamaal hävitas Napoleon pea kõik väikesed riigikesed ja kuulutas nad suuremate valitsuskondade Baieri, Württembergi ja Baadeni võimule alluvaiks. Ka Baieri ja Württembergi valitsejad said Napoleonilt kuninga au-nime. Et Lõuna- ja Kesk-Saksamaa riike rohkem siduda endaga, asutas Napoleon nendest „R e i n i l i i d u“, mille protektoriks nimetas ennast; kõik liitu kuulujad riigid olid kohustatud andma oma protektorile tema nõudmisel tarviliku arvu sõdureid.

Bataavia vabariigi nimetas Napoleon Hollandi kuningriigiks ja määras sinna valitsema oma venna Louis Bonaparte'i. Itaaliasse asutas ta kaks kuningriiki: põhja poole — Itaalia kuningriigi, mille krooni ta kandis ise, kuna valitsema seal hakkas Eugène Beauharnais, Napoleoni kasupoeg, ja lõuna poole Napoli

kuningriigi, mille kuningaks hakkas vend Joseph Bonaparte. Paavstilt võttis Napoleon ilmliku võimu, saatis ta elama Pariisi ja liitis kirikumaad Prantsusmaa külge. Ka Hispaanias ja Portugalis toimetas Napoleon oma äranägemise järgi. Portugali kuningas põgenes Ameerikasse, kuna Hispaania kuningas ja troonipärija Prantsusmaale vangi viidi. Hispaania valitsejaks määras Napoleon oma venna Joseph'i ja selle asemele Napoli kuningriiki ta nimetas Murat'i, oma õemehe.

A. 1808 tulid mõlemad Euroopa võimumehed Napoleon ja Aleksander veel kokku E r f u r t i; siia olid käsutatud ka paljud vähemad valitsejad, riigimehed ja diplomaadid, kelle ees keisrid demonstreerisid oma vägevust. Kuid sõprus mõlema keisri vahel ei kestnud kuigi kaua.

Napoleon ja allaheidetud rahvad. Napoleoni hiigelvõidud ei ole seletatavad ainult tema geniaalsete väepealikuomadustega, vaid rohkem tollaegsete Euroopa riikide oludega. Riikide vahel ei olnud sõprust; nende valitsejad olid äärmiselt kadedad üksteise vastu ja leppisid Prantsusmaaga kergesti kokku, kui ainult sellest mingisugust kasu lootsid, saades sel teel üldise asja äraandjaks. Kesk-Euroopa valitsejail oli vabadele Prantsuse sõduritele vastu saata vana korra väed, aadlisoost ohvitseride ja pärisorjadest sõduritega. Need väed läksid ilma vaimustuse ja põgenesid vähima nurjumise juures paanilises hirmus.

Kui Napoleon küll kergesti vallutas Euroopa, ei olnud tal sama kerge alal hoida oma võimu. Napoleon toimetas liiga türranniliselt, seega ei hässitanud ta enda vastu ainult võidetud valitsejaid, vaid ka neile alluvaid rahvaid. Rasked kontributsioonid, Prantsuse vägede ülalpidamise kohustused mõjusid pealegi raskesti majanduslikult. Et anda hoopigi Inglise kaubandusele ja tõsta Prantsusmaa töödust ning kaubandust, sundis Napoleon kõiki võimualuseid riike ja ka Venemaad tunnustama k o n t i n e n t a a l b l o k a a d i, mille põhjal nimetatud riigid oma saadused pidid sulgema Inglise kaubalaevadele. Koloniaalkaubad läksid seepärast väga kalliks ja mitmed tarvilised toorained kadusid turult. Napoleon sai hakkama isegi seega, et ta ära keelas mõnele võimualusele riigile oma maa saaduste sisseveo Prantsusmaale ja käskis mõnda võimualust riiki müüa oma tooraineid ainult Prantsusmaale jne.

Kõigil neil põhjusil muutus allaheidetud rahvaste meeoleu Prantsusmaa vastu vaenlikuks. Tekkisid mässud Prantsuse võimu vastu. Võimas patriootiline liikumine valdas hispaanlasi kohe prantslaste sissetungimisel. Nemad, kes enne kannatlikult olid kandnud kuningliku absolutismi omavoli ja katoliku kiriku survet, virgusid äkki uuele elule. Ühinesid kõik rahvakihid võit-

luseks prantslaste vägivallaga. Ei mõjunud lepitavalt prantslaste poolt ette võetud uuendused, nagu kloostrite sulgemine, inkvisitsiooni tegevuse lõpetamine, maksude jaotamine kõigi rahvakihtide vahel jne. Iseteadvad ning uhked hispaanlased ei uskunud Napoleonisse, nad nägid temas võõrast despooti, kelle vastu võitlema kohustas neid rahvuslik au ja oma riigi tulevik. Kuni Hispaania kuningat ja troonipärijat Napoleoni poolt Prantsusmaal kinni peeti, astus seltskond ise tegevusse. Loodi ajutised täidesaatvad komiteed, kes ühinedes ja Cadix'isse kokkutulles corteside nime all välja andsid uue põhiseaduse. See hispaanlaste 1812. a. põhiseadus langeb oma põhijoontes ühte Prantsuse 1791. a. konstitutsiooniga. Seadusandlik võim määrati rahvaesindusele, täidesaatev — kuningale. Kuningaks tunnustati endine valitseja, keda Napoleon vangis pidas, Fernando VII (1784—1833). Hispaanlasi ja portugallasi toetasid inglased, viimaste abiga läkski neil korda vabaneda Napoleoni ikke alt. Ka Austria katsus vabaneda. Mäss algas Tirolis ja levis kogu Austrias, kuid austerlased ei suutnud end vabastada. Peale raskest lüüasaamist Vagrami juures pidid nad Napoleoniga Viinis tegema rahu ja oma maa-alast võitjale ära andma Triest'i, Kroaatia, Kärnten'i ja Galiitsia. Väga raskeks osutus veel tingimus, et keiser Franz oma noore, 18-aastase tütre Maria-Luise pidi naiseks andma „tõusikvalitsejale“, nagu hüüti Napoleoni.

Napoleon oli juba ammu igatsenud saada seaduslikku troonipärijat, kuid tal ei olnud esimeses abielus lapsi. Sellepärast tahtis ta end lahutada oma esimesest naisest Josephine Beauharnais't, et abielluda mõne Euroopa valitsejakoja printsessiga, et abikaasa kaudu ühtlasi saada vastu võetud Euroopa valitsejate perre.

Saksamaal samuti võttis laialt maad Napoleoni vastane liikumine: vähem riikides, kes Napoleoni tõttu olid tõusnud, rohkem seal, kus Napoleoni surve end tunda andis. Võimas rahvuslik liikumine algas Preisimaal. Minister Stein pani ette aastail 1807 ja 1808 rea uuendusi, mille läbiviimine pidi kõvendama Preisi riiki. Tal oli ette nähtud: talurahva vabastamine pärispõlvest, kuigi maata; seisuslikkude vahede kaotamine, lubades aadlikel äri ajada, ettevõtteid asutada, linnakodanikel jälle nii mõisa- kui talumaid omandada; üldse pidi üleminek ühest seisusest teise olema vaba; omavalitsuse andmine linnadele ja maakondadele; üldise väekohustuse maksmapanek, rahvahariduse tõstmine, ka rahva osavõtt seadusandlikust tööst oma esindajate kaudu. Kuid Stein ei saanud kuigi kaua tegev olla ministrina. Napoleon märkas tema kahjulikku tegevust enda isiku suhtes ja nõudis Preisi kuningalt Steini tagandamist ning väljasaatmist maalt.

1810. aastast jätkas Stein'i uuendustöid kantsler H a r d e n - b e r g . Tal oli kõigepealt tarvis muretseda raha prantslastele kontributsiooni maksmiseks ja sellepärast viis ta läbi rahareformi. Ta sekulariseeris kirikumaid, tegi katsed üldise sissetulekumaksuga, nõudis uusi kaudseid makse (näiteks hobuste, tõldade, teenijate pealt), seadis sisse tööndusmaksu, mille äramaksmisel valitsus lubas asutada tööndusettevõtteid väljaspool tsunftikorda. Steini 1807. a. agraarreformi täiendades võimaldas Hardenbergi reform talupoegadel teoorjusest ja muist kohustusist vabaneda kas $\frac{1}{2}$ või $\frac{1}{3}$ osa oma maa loovutamiseга mõisnikule; talupojale üle jäänud maa oli siis tema pärisomandus. Tegelikult ei päästnud see agraarreform talupoegi mõisnikkude majanduslikust survest. Talupoegadele jäi maad liiga napilt kätte, nad olid sunnitud kõrvalteenistust otsima mõisadest. Paljud müüsid oma maalapid mõisnikkudele, hakates ise mõisatööliseks. Et Preisis tööndus oli arenenud veel vähe, puudus maainimestel võimalus suuremal arvul teenistust leida linnadest. Nii oli mõisnikkudel palju töötahtjaid ja nad surusid väga alla mõisatööliste palgad. Hardenbergi ajal viidi veel läbi tähtis sõjaväekorraldus: kindral Scharnhorst'i ettepanekul pandi maksma kõigile ühtlane väekohustus.

Kuigi Stein-Hardenbergi reformid olid tagasihoidlikud, mõjusid nad suuresti kaasa preisi rahva uuestisünnile, äratades usku ja lootust tulevikku, süvendades rahvustunnet. Veel XVIII saj. oldi Saksamaal rahvusküsimuste vastu väga ükskõikne. Isegi sellised suurvaimud nagu Schiller ja Goethe olid arvamusel, et sakslased ei suuda moodustada poliitiliselt ühtlast rahvast, et iga sakslane püüdku endast arendada vaid inimest. Kuid Napoleoni iket kandes, rahvuslikku alandust kannatades muutusid sakslased juba XIX saj. alul marurahvuslasteks. Oma kõnedes, peetud 1807./8. a. kestel Berliinis, propageeris F i c h t e usku Saksamaa paremasse tulevikku, kutsus ühinema kõiki sakslasi üheks rahvaks, et saavutada kaotatud vabadust ja teha Saksamaa kuulsaks. Ainult sakslastel olla õige kultuur ja ainult sakslased võida oma kõrgete vaimuannete tõttu arendada üldinimlikku kultuuri täiuseni.

„Laskem oma silmade eest mööduda olukordadel, milliste hulgast teil tuleb valida. Kui te nii edasi lähete nüriduses ja tähelepanematuses, ootavad teid kõigepealt kõik orjapõlve pahed: loobumised, alandused, võitjate ülbus ja ülemeelikus. Teid tõugatakse nurki mööda, sest kuski ei ole teie õige koht ja olete igal pool ees, kuni teie oma rahvuse ja keele ohverdamise hinnaga endile ostate mõne kõrvalisema paiga ja kuni nii lõpeb teie kui rahvuse olemasolu. Kui teil aga jätkub mehisust koondamiseks, kindlustate endale auväärse kestvuse ja näete oma ümber õitsemas sugu, kes teile ja sakslastele töötab kuulsusrikka mälestuse. Näete vaimus selle soo varal saksa nime tõusvat helkivamaks kõigi rahvaste hulgas, näete oma rahvast maailma vastsünnitajana.

Oleneb teist, kas tahate lõppu ja olla viimsed järeletulijate poolt kindlasti üle kõige põlatud soost, kelle lõppu lugedes järeletulijad rõõmustuvad, et see on kustunud, ja kiidavad saatuse õiglust, või tahate olla algus ja uue, teie kujutlusi ületavalt uhke aja lähteks, nendeks, kelle põlvest järeletulijad loevad oma heaolu aastaid. Mõtelge, et teie olete viimased, kelle võimuses seisab selle suure muutuse teostamine. Teie veel olete kuulnud sakslasi nimetatavat üheks rahvaks, teil on veel tõendus tema ühtlusest, tema riigist, teie hulgast on aeg-ajalt kostnud hääli, mis on olnud vaimustatud sellisest suurimast isamaa-armastusest. Kes teie järele tuleb, peab harjuma teissuguste kujutlustega, peab omandama võõrad vormid ja teissuguse elukäigu, ja kui kaua kestab veel, et elus on keegi, kes oleks näinud sakslasi või neist kuulnud?

Mis teilt nõutakse, seda pole palju. Te peate end vaid lühemaks ajaks kokku võtma ja mõtlema, mis teil ilmselt ja otsekohe ees seisab. Sellest peate looma endale kindla arvamise, sellele jääma truuks ja seda väljendama ja tutvustama oma lähemas ümbruses. Eeldagem, oleme kindlalt veendunud isegi, et niisuguse mõtlemise vili teie kõigi juures annab ühesugused tulemused ja et teie, kui te aga tõesti mõtlete ja mitte edasi ei ela senises hoolimatuses, jõuate ühistele järeldustele ja et üksmeel ja leplikkus tulevad iseenesest, kui te endile võtate natukegi vaimu ega püsi taime elus. Olete aga kord jõudnud niikaugemale, tuleb kõik muu, mis meile tarviline, iseenesest.

Tõesti aga nõuame niisugust mõtlemist igapäheilt teie hulgast, kes veel üldse suudab mõelda ja avasilmi näha seda, mis seisab silmade ees. Teil on aega selleks, silmapilk ei taha teid uimastada ega üllatada. Aktid teie peetud läbirääkimistega on teie ees. Ärge pange neid käest, kuni te olete selgusele jõudnud iseenestest. Oo, ärgem laskem end hooletusse lootuses teistele või millelegi, mis seisab väljaspool meid, ega ka mõistamatust ajatarkusest, et iga ajajärk end loob ise ilma inimese kaasabit, mingi tundmatu jõu varal. Need kõned pole väsinud teile kinnitamast, et teid miski ei saa aidata peale teie eneste, ja nad kordavad seda teile viimse silmapilguni. Küll võivad meile tundmatud ja mittemeevaldsed jõud teha vihma ja kastet, tuua viljarikkaid või ikaldusaastaid; inimeste elu ajajärgu aga, inimliku kooselu olud loovad endile inimesed ise ja mitte mingisugused välised jõud. Ainult kui inimesed kõik kokku on pimedad ja ühevõrra teadmatud, langevad nad varjatud jõudude mängukanniks. Aga on nende eneste teha, kas tahavad nad olla pimedad ja teadmatuses. Küll võib osalt oleneda meile tundmatust jõust meie hea käekäigu suurem või vähem määr, osalt aga on see teha võimudel, kelle all meie seisame. Kas meie käsi kunagi jälle hästi käib, oleneb ainuüksi meist ja kindlasti pole meil loota mingit head, kui me seda ei loo ise enestele, eriti, kui igaüks meie seast ei loo ega tööta nii, otsekui oleneks temast üksi tulevaste põlvede käekäik.

See ongi, mis teil on teha; et te teeksite seda viivitamata, selleks ergutavad teid need kõned.“

(Üks Fichte kõnedest, peetud 1807./08. a. talvel Berliinis.)

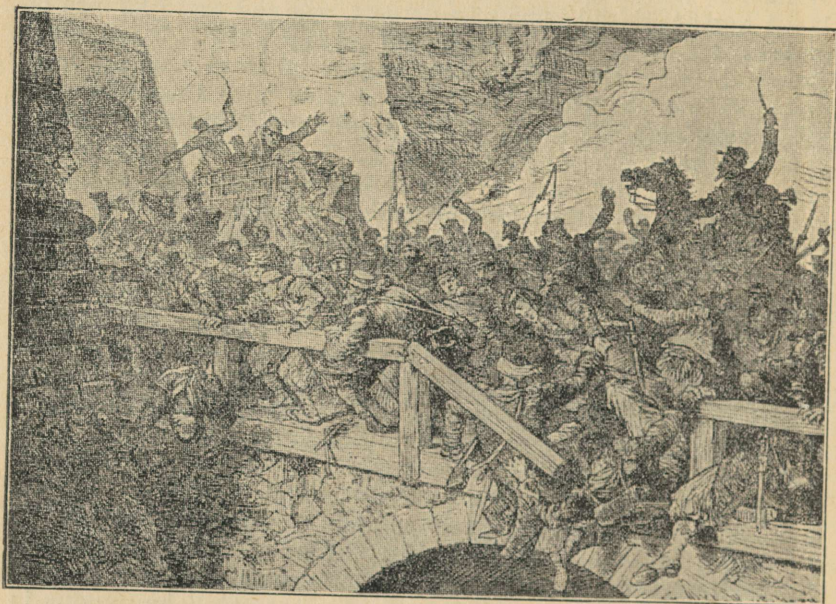
Fichte kõnedel, mis trükis avaldati pealkirja all „Kõned saksa rahvale“, oli määratusuur mõju. Samas sihis mõjustasid saksa noorsugu Berliini ülikooli õpetlased Humboldt ja Schleiermacher. Kihutustöö tulemusena tekkisid Saksamaal salaühingud (Tugendbund'id), mille esmärgiks oli pinda valmistada prantslastele vastuhakkamiseks.

Napoleoni langemine. Napoleoni täht hakkas tõsiselt vee-
rema alles Venemaa sõjakäigul. Aleksander I ei saanud kaua
pidada sõprust Napoleoniga, ta nägi pea ära, et Napoleonil ei
ole teisi väljavaateid temagi suhtes, et suur võitja tema sõprust
tarvitab vaid jõudude kogumiseks. Pealegi tõi kontinentaal-
blokaad määratusuurt kahju Venemaale. Aleksander hakkas
tasahilju valmistuma sõja vastu. Sedasama tegi Napoleon. Ke-
vadel 1812 tõi Napoleon Venemaa piirile ligi poolemiljonilise
sõjaväe, mis koosnes kõigi Prantsuse võimualuste riikide väe-
osadest. Venemaad mõtles ta ruttu ära võita ja siis tungida
Indiasse. Kuid seekord eksis Napoleon oma kavatsustes. Vene-
lased taganesid küll tema vägede eest, aga nad tegid ka maa la-
gedaks, nii et vaenlasele ei jäänud midagi võtta. Moskva eel,
B o r o d i n o väljal, tungis Vene vägede juhataja Kutusov vaen-
lasele kallale, et mitte lahinguta loovutada püha linna (seks pi-
dasid venelased Moskvat). Ägedas võitluses taganesid vähehaa-
val Vene väed, maha jättes surnukehi hunnikutena. Ka prants-
laste kaotused olid suured. Kui asuti koristama laipu, ei jõutud
neid lugeda; arvatakse üldiselt hukkunud olevat 100 000 vene-
last ja prantslast. See oli veriseim lahing Napoleoni lahingute
seerias. Moskvasse jõudnud, Kremliasse asunud, ootas Napoleon
Aleksandrit rahu paluma, aga see ei ilmunud. Aleksandrist
kõneldakse, et ta ütelnud, kui ta ka viimset särki oma talupo-
jaga jagama peaks, ei läheks ta siiski rahu paluma. Moskva leidis
Napoleon tühja olevat; inimesed olid välja põgenenud ja varan-
dused kaasa viinud. Pealegi algasid Moskvast kohe prantslaste
sissemarsimise järele pöörased tulikahjud, mis vaenlaste seal-
viibimise õudseks tegid. Tule kustutamise võimalusi ei olnud,
sest venelased olid veepritsid välja vedanud. Viis päeva möllas
tuli, ahastust äratades pealtvaatajais. Siis kustutas kestav
vihmasadu põleva linna. Moskva õudsed sündmused mõjusid
demoraliseerivalt prantslastesse. Napoleoni sõjaväes algasid
korratused, taheti koju minna. Toiduainetest oli ka puudus ja
Venemaa kare külm tegi kergesti rõivastatud Napoleoni sõduri-
tele elamise võimatuks. Napoleon andiski kojutaganemise käsu.
Hirmus saatus sai osaks taganejaile. Nad ei leidnud kustki toitu
ega peavarju. Hulkadena hukkus neid Vene legendikel nälja ja
külma surma. Kui nad Dnjepri harule Beresina'le lähenesid, leid-
sid nad sillad murtud olevat. Suure rutuga üles tehtud sildadest
üleminekul tungisid neile venelased kallale. Sillad murdusid
õnnetuid jökke paisates, ja venelased kihutasid ülesaanuid taga,
neid armutult tappes. Suure väe riismeist jõudis Preisimaa pii-
resse ainult mõnikümmend tuhat meest.

„Loodus ise pani aluse meie kirjeldamatutele kannatustele. 6. no-
vembril muutus ilm, taevas tõmbus raskesse pilve, vihm muutus lume-
tuisuks. Vareste parved lendlesid kraaksudes meie kohal tormis. Ka

nemad näisid olevat vihased ülekohtu pärast, mis me vene rahvale teinud. Nad ootasid juhust tulla laipade kallale. Varasel hommikul jõudsimme haigevankrites Dorogobuši külla, kus endiste läbiminejate laibad juba olid jõudnud kattuda lumega. Hädasilla abil ületasime Dnjepri, vastu õhtut sõitsime Pneva külla. Vaevalt suudan ma aga kirjeldada õnnetute haavatute seisukorda. Surnutena lamasid nad vankritel, paljud neist, täiesti surnud, heideti lihtsalt lumme, mis sai nende hauaks. Juba esimesel lumesaju päeval langesid sajad väsimuse käes maha ega tõusnud enam; kustudes saatis nende abipaluv pilk möödaminejaid. Alul märkis lumeküngas kohta, kus lamas laip, varsti aga oli igasugune jälg kadunud mõõtmatu lumekõrves...

15. novembril. Jõudis kätte, mida me kartsimme kogu aeg. „Kasakad! Kasakad!“ hüüd äratas meid asetelt. Läksin küünist vaatama,

Prantslaste taganemine.

kas kära on põhjendatud. Kui ma tagasi tulin, olid kõik põgenenud. Üks prantsuse kindral sõitis minust mööda, haarasin kinni kerge sõiduki vedrudest, mis sai minule pääsemiseks. Jõudsimme maanteele, kus vankrid kiiresti kokku kuhjati varjuks, mille tagant rünnakule vastu hakati.

25. novembril. Jäine külm tuul tungis läbi viletsate rõivaste, halvav ja pani tarduma liikmed, tee katus jääga, iga samm tähendas pingutust. Väike komistus sai paljudele hukatuseks, hulk neid, kes väsinult maha langesid, ei suutnud enam tõusta. Ainult vähesed kandsid oma saatust mehiselt, enamik märatses vihast, vannuti ära kõik inimlik ja jumalik. Meeleheitlikult ulgudes ajasid teised hobuseid, kes sadadena maha langesid ja hoolimata tooremaist piitsahoopidest enam ei suutnud tõusta. Kõik läksid külmalt mööda mahalangenuist, keegi ei hoolinud teisest, kaastunne oli nürinenud...

26. novembril. Beresina ärde kogunenud vägi oli umbes 70 000-de pealine, vaevalt 42 000 neist aga veel võitluskõlvulisi. Tugevamast vaenlasest olime siin ümber piiratud ja meil ei jäänud muud kui meeleheitlik läbimurdmise katse. Ülemineku kohal oli Beresina 324 jalga lai ja umbes kuus jalga sügav. Studjanka küla palkidest oli tehtud sild, ülemine osa jala- ja ratsaväele, alumine kahuritele ja vankritele. Nüüdses seisukorras aga ei saadud enam kinni pidada määratud korrast.

27. novembril. Vaenlase eksitamiseks laskis Napoleon ette võtta näilisi üleminekuid, mis päästiski väe täielisest hukkumisest. Kaardivägi keisriga oli esimesi, kes üle läks ja end seadis vastaskaldal kõrgustikule, et kaitsta järgnevat ületulekut. Hommikul nägime lugematut hulka inimesi, hobuseid ja vankreid tunglevat silla kitsaste käikude juures. . . võtsin kogu jõu kokku, et pääseda alumisele sillale, hirmsalt surutuna ja tõugatuna sain vaevalt jalgadega puutuda maad. Mass voolas üle mahalangevate inimeste ja hobuste, purustatud vankrite. Paljud komistasid ja olid lähemal minutil puruks tallatud. Olin parajasti keskel inimeste kiilus ja nägin, kuidas servadel inimesi üle ääre suruti, nad kadusid igaveseks jääpankade vahele. . . Varsti langes sild uuesti kokku ja teda ei saadud enam parandada. . .

Päeva tõusuga algas kohutav võitlus mõlemal kaldal. Sealpool Wittgenstein 40 000 venelasega, teisel pool Tšitsagov 27 000 mehega heitisid kuule segadusesattunud prantslaste hulka. Hirm valdas neid, kes veel polnud üle jõudnud. Kogu inimjõgi suundus nüüd ülemisele sillale. Naised ja lapsed, kes olid seni seisvatel vankritel, kisti rahvavoolust kaasa. Enamus neist hukkus sealjuures. Kuulid ja granaadid lendasid tunglevate inimeste massi, õnnetute hädakisa lämmatas kahurimürina ja tung sillale läks ikka metsikumaks. Suur osa tormas jökke, et ärakanatud saada ajujääst. Nii jõudis viimaks kätte öö, mis lõpetas selle kirjeldamatu koleduse.

29. novembril. Edasirändamisel panin tähele, et meie vägi oli nüüd hoopis teissugune väliselt kui enne ületulekut Beresinast. Harva oli näha kahurit, vankrit, saani ja hobust. Peaaegu kõik kõrgemad ohvitserid ja kindralid olid ilma jäänud oma hobustest ja nagu teistel, polnud neilgi muud kui see, mis ihu peal. Vaevalt 40 000 relvastatud sõdurit oli meile veel jäänud. . .

30. novembril. Kül m kõvenes, mis tähendas meile suuremaid kannatusi kui vaenlane iganes võis teha. Kõige hirmsamad vaenlased olid pikad ööd, mille jooksul veri tardus kehas. Tule ääres sulamalöönud liikmed tõmbusid kokku ja pakane teisel pool oli seda valusam. Mahalangevad söed põletasid meie niigi närused riided veelgi auklikumaks. Karjana kehal olevad söödikud asusid tulesoojuse mõjul tegevusse ja piinasid meid meeleheiteni. Viimaks, kui väsimus jõudis äärmuseni, tuli uni. Silmad langesid kinni, tuli unustus, ja paljud ei ärganud enam. Veel õnnetumad aga olid teised, kel veri veel südames tüksus. Külmunud käte ja jalgadega ei suutnud nad enam liikuda. Surmaga võideldes, valu meeleheidet peegeldaval näol, nägid nad kaaslasid asuvat teele.

Villased sokid, mida ma kasutasin kinnastena, võimaldasid mul päeviku jätkamist. Oli palju neid, kelle mõistus oli läinud segamini hirmsas hädas. Üheks niisuguseks võidi pidada ka mind, kui ma tule ääres kärgas pliiaatsi ja paberi välja võfins, et märkida päevasündmusi.

2. detsembril. Kül m kõvenes täna hirmsa määrani. Tõeline vene talv puhus oma jäise karmusega üle elava elu. Väsimus, näl ja kül m halvavad nii, et vaevalt veel suutsime liikuda. Vaevu vedasime end edasi üle lumeväljade ja läbi metsade. Kõik tunded, seltsimehelikkus, inimlikkus ja kaastunne olid kadunud. Igal pool, kuhu pilk langes, ei näinud muud kui viletsust ja surma. Igasugune aukraadide vahe oli pühitud,

parema rõiva pärast tõmmati kõrgemad ohvitserid alasti veel enne kui nad jõudsid surra. Kätelt jäi nahk püsside külge rauda puutudes... Ka kaardivägi oli relvadeta, närudes ja nälginud. Napoleon, ilma oma viimasest toest, andis täna Smorgonis ülemjuhatused edasi Napoli kuningale ja sõitis edasi Pariisi, maha jättes oma hukkuva väe... Üllatav ja võimalikult salajas peetav teade jättis sügava ning valusa mulje mahaajajatele...“

(C. v. Martens, kes leitnandina kaasa tegi 1812. a. sõjakäigu.)

Napoleoni väe riismeid taga ajades ilmusid Vene väed Preisimaa piirile, kus neid kohalik rahvas tervitas kui vabastajaid. Aleksander I tegi nüüd endale ülesandeks mitte enne maha panna sõjariistu, kui Napoleon on võidetud. Preisi kuningas kahtles alguses ühineda temaga, aga otsustas seda pea, samuti astus lepingusse Aleksander I-ga Austria keiser. Liitlaste väejuhiks hakkasid Blücher, Bülov, Wittgenstein, Wellington. Ka Napoleon kogus hoolega sõjaväge, et Kesk-Euroopat sundida sõna kuulma. Aga Leipzigi lahingus (1813) said tema väed lüüa ja ta pidi taganema Reini taha. A. 1814 tungisid Vene, Austria, Preisi ja Inglise väed Prantsusmaale, nad läksid Pariisi ja sundisid Napoleoni lahti ütlema Prantsuse ja Itaalia troonist. Napoleoni sunniti alla kirjutama ka sellele, et tema pojalt ja abikaasalt ei ole mingisuguseid õigusi Prantsuse trooni suhtes. Napoleon saadeti Elba saarele Vahemeres. Ka lahutati ta pojast ja abikaasast, neile kohta määrates Parma'sse. Prantsusmaale kutsusid liitlased tagasi Bourbonid tingimusega, et nad riigis maksma paneksid konstitutsioonilise korra. Prantsusmaa piirideks loeti ennesõjaaegsed (1792. a.) piirid (I Pariisi rahu).

Selle järele kutsusid liitlased Viini kokku kongressi (1814), et korda seada Napoleonist rikutud Euroopa kaardi ja ära otsustada kõik tarvilised poliitilised küsimused. Kuid saagi jagamisel läksid võitjad tülli, sellepärast venis kongressi töö. Prantsusmaale tagasi kutsutud Bourbonid ei olnud revolutsiooni ajal „midagi unustanud ega midagi juurde õppinud“. Nad hakkasid võimule saades maksma panema vana korda Prantsusmaal, millega revolutsioonikoolist läbi käinud Prantsuse rahvas ometi leppida ei saanud. Bourbon Louis XVIII-ndaga ühes tulid tagasi Euroopat mööda laiali valgunud emigrandid ja hakkasid tagasi nõudma oma revolutsiooni ajal riigistatud varandusi. Sõjaväes tagandati ametist Napoleoni ohvitserid ja nende asemele nimetati tundmatud aadlimehed. Need asjaolud pahandasid rahvast ja sõjaväge.

Loomulikult ei tahtnud ka Napoleon leppida oma seisukorraga. „Maailmavalitsejale“ oli tema 45-ndal eluaastal Elba saar elamiseks muidugi kitsas. Teades, et Prantsusmaal rahvas tagasitulnud Bourbonidega rahul ei ole ja et tema, Napoleon, poolehoidu arvestada võib, kuulda saades veel, et Viini kongres-

sil liitlased paljudes küsimustes ei leia ühist keelt, otsustas Elba keiser jälle katsuda õnne. Ta põgenes Elba saarelt ja ilmus Lõuna-Prantsusmaale umbes 1000 mehe saatel. Lyon'i juures tuli talle vastu Bourbonide saadetud väesalk. Kuid Napoleonil ei olnud isegi tarvis paljastada mõõka. Ta sammus vastu kuninga väesalgale ja hüüdis: „Kui teie keskel on sõdur, kes oma keisrit tahab hukata, siis tehku ta seda.“ Vaimustatud „vive l'empereur!“ (elagu keiser!) oli talle vastuseks ja kuninga vägi läks tema poole üle.

Huvitav on, kuidas ajakirjandus Napoleoni vastu võttis:

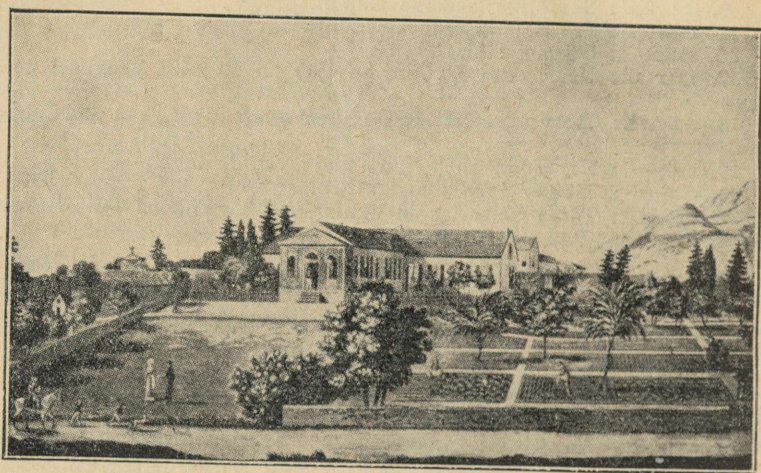
28. veebruaril: Inimes sööja on oma koopast lahkunud.
7. märtsil: Korsika õgija on Golf Juan'is maandunud.
9. märtsil: See tiiger saabus Gap'pi.
11. märtsil: See koletis asub Grenoble'is.
16. märtsil: Tüürann läbis Lyon'i.
17. märtsil: Usurpaator (trooniröövija) on 60 miili kaugusel pealinnast.
18. märtsil: Bonaparte läheneb suurte sammudega, aga Pariisi ta ei saa.
19. märtsil: Napoleon on homme meie vallide taga.
20. märtsil: Keiser jõudis Fontainebleau'sse.
21. märtsil: Tema keiserlik ja kuninglik kõrgus asus Tuilerie'sse, saadetud oma truudest alamatest.

Pariisist oli Louis XVIII oma kojaga põgenenud ja Napoleon astus jälle troonile, valitsedes veel 100 päeva. Oma manifestis rahvale lubas ta maksma panna rahvaesindusliku korra ja austada kodaniku vabadusi. Ta tahtis kiires korras oma poega kroonida troonipärijaks, kuid vanaisa, Austria keiser, oli tütrepoja oma juurde võtnud ja ei andnud teda välja isale.

Kui teade Napoleoni põgenemisest saabus Viini, oli ärevus seal suur. Kongress katkestas oma töö ja truud liitlased, venelased, preislased ja inglased töötasid enne mõõka mitte maha panna, kui Napoleon võidetud. Liitlaste väed viibisidki Belgias, nende juurde ruttas Blücher ja uute abivägedega pidi tulema Wellington. Leipzigi juures oli Napoleon lahingusse astumisega viivitanud, seda pidas ta pärast ise kaotuse põhjuseks, nüüd ei tahtnud ta ootama jääda vaenlaste kallaletungimist, vaid läks ise vaenlasele vastu. Waterloo lahing otsustas aga asja liitlaste kasuks, sest liitlaste pool oli suur jõudude ülekaal. Rõhutatud meeolus lahkus Napoleon kiires korras lahinguväljalt, ta ilmus Pariisi, seal aga nõuti temalt troonilt äraastumist. Prantsuse rahvas oli tüdinud sõdadest ja igatses rahu, Napoleoni toetades ei oleks lõppenud sõjad. Napoleon, nähes oma lootusetat seisukorda, taganes troonilt poja kasuks 22. juunil 1815. Siis katsus ta põgeneda, kuid sattus inglaste kätte. Nüüd saatsid liitlased Napoleoni vangina Püha Helena saarele, kus ta a. 1821 suri.

Prantsuse troonile sai uuesti Bourbon Louis XVIII, aga liitlased karistasid prantslasi Napoleoni vastuvõtmise pärast. II Pariisi rahu järgi pidid prantslased maksma 700 miljonit franki kontributsiooni ja liitlaste vägedele andma 5 aasta jook-sul ülalpidamist.

Napoleoni tähtsus ajaloos. Kahtlemata on Napoleon suurim valitseja, keda ajalugu tunneb. Tõsi, ei oleks olnud Prantsuse revolutsiooni, ei oleks Korsika advokaadi poeg tõusnud selleks Napoleoniks, keda tunneb ajalugu. Olud on need, mis võimaldavad inimesele korda saata suuri tegusid. Napoleon ise kirjutas oma memuaarides Püha Helena saarel: „Inimene on ainult inimene. Tema ei suuda midagi korda saata, kui teda ei

Napoleoni elukoht Longwood'is Püha Helena saarel.

toeta olud ja avalik arvamine.“ Enda isiku kohta tähendab ta sealsamas: „Kui mind ei oleks tulnud, oleks keegi teine minu asemel teinud sedasama.“ Prantsusmaa ja tolle aja Euroopa olud võimaldasid Napoleonil tõusta Euroopa käskijaks. Kuid keegi valitsejaist ei ole olusid kasutades olnud nii osav, nii ettevõtlik, nii hakkaja, nii andekas kui Napoleon. Kuid Napoleon ei olnud Prantsuse patrioot, tema püüid ei olnud Prantsuse rahva hea käekäik. Prantsusmaa vägevus ja kuulsus oli Napoleonile tähtis ainult niipalju, kuipalju see tõstis tema isikut. Sellepärast ei saanud Napoleon hakkama rahutegemisega siis, kui see tarvilik ja kasulik oleks olnud Prantsusmaale. Kui Napoleon Elba saarelt lahkus ja Vaterloo juures õne katsus, oli temal kaalul vaid oma isik. Napoleon ei arvestanud inimeste hädasid ega rahvaste kannatusi; saada maailma käskijaks — oli tema ainuke püüd.

Kuid õnnelik ei olnud see maailmakangelane kunagi, ka mitte oma hiilguse tipul. Ikka vaevasid teda mured, kavatsused, uued ettevõtted. Keisri suurte võitude järele pidutseti Pariisis suurepärasemalt kui kunagi enne. Kuid piduperemees Napoleon ei võtnud osa nendest lõbustustest; pidustuste puhul nähti teda ainult üks kord kiirel sammul läbi peoruumide minevat, siis kadus ta jälle kabinetti ja andus oma muredele ning kavatsustele. Napoleonis puudus meeldivus ja suursugusus. Oma saatust Püha Helena saarel ei suutnud ta kangelasena kanda. Napoleon elas seal veel 6 aastat, ta suri a. 1821, kuid kogu seal viibimise aja virises ja hädaldas ta nagu iga harilik surelik, keda tabab õnnetus. Tõepoolest oli saatus karm Napoleoni vastu, et ta tal peale langemist veel elada laskis 6 aastat tähtsuseta saarel keset maailmamerd. Need 6 aastat väiklast, õnnetut elu tahtsid kustutada kaasaeglaste silmis Napoleoni endise sära. Kuid ajalugu ei tea panna kedagi selle valitseja kõrvale. Tähtsa ja silmapaistva ajastuna esineb ajaloos Napoleoni aeg. Prantsuse riigi tegi Napoleon rahvuslikuks riigiks. Vabariigilt võimu võttes ja ainuvalitsust maksmata pannes kitsendas Napoleon küll kodanikkude vabadusi, kuid vabaduse ideed ei lämbunud Prantsusmaal. Heitlus ainuvalitsuse ja vabariigi vahel kestis seal veel mõnda aega, kuni rahvaesinduslik kord viimaks ikkagi võitis. Ka Euroopa, mida Napoleon küll verrega üle ujutas, võlgneb sellele kangelasele siiski tähelepanu. Hirmus oli Napoleoni sõdade hävitustöö, kuid rusudest tärkas uus elu. Napoleon viis Euroopa riigid uude edenemisjärku. Napoleoni sõjavägedega kaasas liikusid revolutsioonilised ideed, leides igal pool pinda; oli ju Euroopas igal pool maksev vana kord. Igal pool, kuhu ulatus Prantsuse mõju, kas otsekohe või kaudselt, langesid vanad vihatud seisuslikud eesõigused, vabanesid talupojad feodaalkohustustest, kadusid tsunftid, hävisid kõik kitsendused, mis seni takistasid elu igakülgset arenemist. Napoleoni sõjad algatasid Euroopas veel rahvusliku liikumise. Rasket prantsuse iket kandes ühinesid riigid rahvaste enesemääramise hüüdsõnade all võitluseks ühise rõhuja Napoleoni vastu. Vürstid ja valitsejad hakkasid kõnelema rahvaste vabadusest ja iseseisvusest. Rahvaste rahvuslikud tunded ärkasid, tekkis pind, millele toetudes hiljemini ette võeti Saksamaa ja Itaalia ühendamised. Vabakssaamise katseid tegid mitmed orjastatud rahvad, nagu poolakad, iirlased ja t. Napoleon, kes ise ei olnud Prantsusmaa patrioot, kes ise oli rahvaste vabaduse ja iseseisvuse vastane, on jäädvustanud oma nime rahvusliku riigi kujundamisega Prantsusmaal ja vabaduse ning rahvusliku liikumise äratamisega Euroopas.

III. XIX sajand.

I. Üldeuroopaline reaktsioon.

1814—1815	—	Viini kongress.
1829	—	Kreekamaa saab iseseisvaks.
1817	—	Vartburgi pidustused.
1819	—	avaldatakse Karlsbadi otsused.
1815	—	pannakse maksma Inglismaal leivaseadused.
1819	—	Manchesteri miiting.
1824	—	kaotatakse Inglise koalitsioonide keeluseadus.
1829	—	tunnustatakse katoliiklased üheõiguslikeks anglikaanidega.
1814—1824	—	Louis XVIII Prantsusmaal.
1824—1830	—	Charles X Prantsusmaal.
1801—1825	—	Aleksander I Venemaal.

Suure prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni aja mõju XIX sajandisse. Harva leidub ajaloos liikumisi, mis nii universaalse tähtsusega, nagu seda on suur prantsuse revolutsioon. Juba esimesist sündmusist peale sai prantsuse revolutsioon kogu välismaa vabameelse seltskonna huvipunktiks. Oli ju vana kord maksev igal pool ja igatseti valgustusideede mõjul kõikjal vabanda sellest. Prantslastele andis revolutsiooni-õppetunni Põhja-Ameerika, prantslased ise andsid eeskuju Euroopa rahvastele.

Prantsuse revolutsioon kutsus ellu sõjad, mis kestsid kakskümmend kolm aastat (1792—1815). Prantslaste esimesed sõjad olid sõna tõsisel mõttes vabadussõjad, sest igal pool, kuhu ilmusid vabariigi väed, kuulutati kaotatuks seisuslikud eesõigused, vabastati talupojad feodaalkohustustest ja isiklikust ripuvusest, mõisteti hukka tsunftikorraldus, kaotati kõik kitsendused, mis takistasid inimese vaba algatust ja elu igakülgsel arenemist. Prantsuse vägede esimeste võitude järel tekkis rida vabariike Euroopa pinnal. Kuigi Napoleoni keisriks hakkamisega prantslaste sõjad muutusid röövsõdadeks ja vabariikide ase-

mele rajati kuningriigid, jäi mälestus vabariikidest alles. Me näeme edaspidi, kuidas Euroopa rahvad XIX saj. kestel iga võimalust kasutavad, et astuda võitlusse piiramata ainuvalitsusega ning muuta paremaks oma elutingimusi.

Prantsuse revolutsiooni ajal võtsid töölised esimest korda suurel hulgal osa poliitilistest sündmustest. Ühtlasi veendusid nad, et ka kodanlus politikat juhib ainult oma huvides, et sellepärast hädavajalik on tööliste endi osavõtt riigi juhtivast tööst. XIX saj. areneb töölistes klassiteadvus, me näeme neid korduvalt võitlusse astumas oma majanduslikkude huvide pärast; sajandi teisel poolel saab üldiseks teadmine, et tööliste huvid ainult siis kaitset leiavad valitsustes ja seadusandlikes asutis, kui nende omad esindajad sealt ei puudu. Direktooriumi päevil otsis Babeuf oma sõpradega teid, kuidas tasandada inimeste vahel varanduslikke vahesid. XIX saj. kerkib see probleem jälle üles. Nii võib pidada prantsuse revolutsiooni XIX saj. sotsiaalliikumiste lähtekohaks.

Suur revolutsioon ühendas prantslased üheks rahvaks, kel ühised püüded, ühine tulevik; ühiselt võideldi vaenlaste vastu, kes ähvardasid tulla Prantsusmaale hävitama revolutsiooni saavutisi. Rahvuslik ühtekuuluvuse tunne äratas sakslasi, hispaanlasi jt. vastu hakkama Napoleoni despotismile. Nii peituvad uuema aja rahvuslikkude liikumiste eod ka prantsuse revolutsioonis ja Napoleoni ajas.

Lõpuks võime XIX saj. alul lahti puhkenud reaktsiooni põhjusi leida sealtsamast. Need rahvakihid (aadel, vaimulikud), kelle huve revolutsioon otse riivas, hakkasid kohe revolutsiooni vastasteks Prantsusmaal, samuti mujal; kodanlus hakkas töötama revolutsiooni vastu, niipea kui olid rahuldatud tema huvid (rahvuskonvendist peale). Otse paanikasse ajas kodanluse Babeuf oma sotsiaalmajandusliku kavaga. Rahva laiemad hulgad olid revolutsioonist vaimustatud, kuid pettusid temast Robespierre'i hirmupäevil. Direktooriumi ja Napoleoni aegsed vintsutused panid paljusid kahtlema küsimuses, kas oligi kasu revolutsioonist. Väsimus ja tüdimus pani ihkama kindlat korda; nii avanes troon Napoleonile. Prantsuse revolutsioon ja temale järgnev Napoleoni aeg hoidsid ärevil Euroopa valitsejate kodusid; sellele kõigele igatseti lõppu, et siis end kindlustada kõigi selliste nähtude vastu. Pärast Napoleoni saatmist Püha-Helenale algaski üldeuroopaline reaktsioon.

Suur prantsuse revolutsioon ja temale järgnev Napoleoni aeg haaras Euroopa rahvaste elu igast küljest, viis Euroopa riigid jälle uude arenemisjärku. XIX sajandiga algab ajaloos kõige uuem aeg.

Reaktsioon ja selle teoreetikud. Reaktsioon algas Prantsusmaal. „Ehmunud sündmustest ja püüdes oma jalgealust kindlustada, arvavad inimesed, et vaja on jälle see kõik maksma panna, mis neid varem ümbritses või isegi rõhus. Kuhu sa ka ei vaata, igal pool ärkavad vanad eelarvamised, mis näisid juba ammu olevat hävitatud“, nii iseloomustab prantslaste meeoleolu politikakirjanik Constant juba direktooriumi päevil. Varsti leiti üldiselt, et demokraatlikud aated on läbiviimatud, sest nende prakti-

Chateaubriand.

line teostamine viinud Prantsusmaa terroriaja koledusteni, üldse kõik, mis oli halba prantsuse revolutsiooni käigus, kirjutati demokraatlikkude aadete, valgustusaja ideede arvele ja sellepärast alustati sõjakäik nende „hukatusttoova“ mõju vastu. Hakati hindama usku, eriti katoliku usku tema alalhoidlikkuse, konservatiivsuse pärast. XVIII saj. propageeritud deism ja ateism langesid üldise põlguse alla. Prantsuse aristokraat Chateaubriand [l. Šatobriá(ng)] avaldas teose „Ristiusu vaim“, milles ta

ristiusule (mõistab selle all katoliku usku) annab inimessoo kultuurilises arengus määratu suure tähtsuse, väites, et ristiusk on kasvatanud inimlikkust ja kõlblust ning arendanud teadust ja kunsti. Ristiusk hoiab alal vanu häid traditsioone, seob seega üksikuid inimpõlvi, on ühendavaks lüliks rahvaste vahel. Ühtlasi on ristiusk (katoliku usk) kõigist uskudest ilusaim ja mõjuvaim usk.

Samal ajal kui Chateaubriand selliselt kiitis katoliku usku, muutsid katoliku vaimulikud oma eluviisi. Nad andusid täie innuga kiriku tööle ja katoliku usu propageerimisele, ülistades sõnas ja kirjas katoliku usu väärtusi ning maha tehes valgustusaja usulisi maailmavaateid.

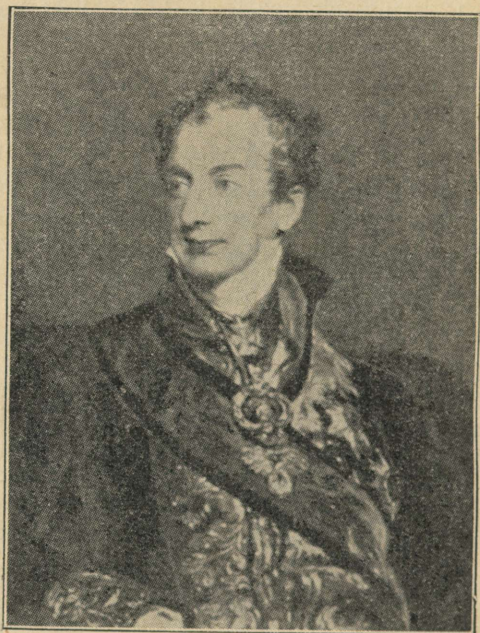
Kirjandusliku ja kiriku propaganda mõjul saab XIX saj. alul usk üldse hea kombe asjaks. Iga korralik inimene püüab näidata, et ta on usklik. Katoliku usk tõuseb eriti moodi; isegi haritlased, kirjanikud, õpetlased astuvad katoliku usku.

Katoliku usku ülistades hakati üldse kiitma keskaega, mil sel kirikul oli suur mõju, mil ühiskonna juhtijaiks olid paavst ja keiser. Idealiseeriti kloostrielu, ülistati rüütlivoorusi, oldi vaimustatud rahvaluulest, selle omapärasest ilust. Vaimustuti keskaja kunstist, eriti gooti stiilist, milles ehitatud keskaja ilusaimad kirikud.

Savoie aristokraat Joseph de Maistre (l. Mästr), võttes terava arvustuse alla valgustusaja ideed, hakkas kõigepealt XVIII saj. kosmopolitismi vastu, väites: XVIII saj. räägiti inimesest, kuid inimest üldse pole olemas. „Olen näinud prantslasi, itaallasi, venelasi, tean, et pärslased on olemas, kuid inimest pole kunagi näinud“. Valgustusaja suurvaimud pidasid teatud konstitutsioone kõigile vastuvõetavaiks. De Maistre aga väitis, et ei saa olla konstitutsiooni, mis sobiks igale rahvale. Õige konstitutsioon peab välja kasvama rahva eneseteadvusest, ainult siis on ta kõlvuline. Pole kunagi mõeldav rahvavalitsus, kinnitab edasi de Maistre, sest rahvavalitsus päästaks valla masside metsikud instinktid. Inimhulki suudab taltsutada ainult kõva käsi. Lõppes ju prantsuse revolutsioon Napoleoni despotismiga. Ainult ainuvalitsuslik vali kord suudab vaos hoida rahvast ja luua korda ühiskonnas. De Maistre pidas isegi vajalikuks inkviitsiooni ja nimetas timukat ühiskonna kasulikuks liikmeks. Kõigist kõrgemale seab ta Rooma paavsti; teda peavad tunnustama piiramata võimuga monarhid: nad kuulaku tema korraldavaid käske ja lepitavat sõna.

Helveetslane Ludvig Haller võttis oma teoses „Riigiteaduse restauratsioon“ samuti arvustusele valgustusaja ideed. Ka tema ei tunnusta teooriat, mille järgi riigivõimu aluseks on ühiskondlik leping, sest see teooria olla oma põhimõtteil vale.

Ainuke õige seadus, mille jumal maksma pannud, seista selles, et tugevam valitseb ja nõrgem kohustatud on alistuma. Haller ei tunnusta kodaniku vabadusi, need olla vabamõtlejate väljamõeldis. Haller võrdleb monarhi mõisnikuga ja ütleb, et alamad alluvad temale nagu pärisorjad mõisnikule. Sellepärast ollagi, väidab Haller, monarhi võim piiramatu. Ainult jumala tahtmine seisab kõrgemal temast. Usuline tunne, mis asub valitsejate hinges, takistab neid alamatele tegemast ülekohut. Valitseja pöördub seisuste esindajate poole vaid siis, kui talle raha tarvis

Metternich.

on; need võivad talle nõu anda, kuid mitte piirata tema võimu. Nimelt pidas Haller riigivormest kohasemaks seisuslikku monarhiat, mis maksis Euroopa riikides XIV sajandist XVII sajandini.

Sakslane filosoof Hegel hakkas materialismi vastu. Tõeliselt on olemas ainult vaim, absoluutne vaim, aga mitte mateeria, nagu väitsid entsüklopedistid. Kogu nähtav maailm, kõik sündmused, ka inimessoo ajalugu pole muud kui absoluutse vaimu eneseavaldus. Absoluutne vaim on varustatud mõistusega, sellepärast on „kõik, mis olemas, — mõistlik“. Absoluutne vaim areneb, muutub järjest täielikumaks. Tema eneseavalduse ülim

vorm on riik. Riik on jumal ise, sellepärast seisku kõik tema teenistuses. Inimesed loobugu isiklikest huvest ja ohverdagu end täielikult riigile. Oma ideaali nägi Hegel Preisi bürokraatias, see olla ajaloolise arenemise kõrgeim tipp. Selle ülistuse pärast aitas Preisi valitsus kaasa Hegeli filosoofia levimisele. Väärtuslik on Hegeli õpetuses evolutsiooni idee, seda kasutasid hiljem pahempoolsed ideoloogid revolutsiooniliste järelduste tegemiseks.

Viini kongress. Viini kongress, mis kokku astus Euroopa kaarti korda seadma 1814. a., aga oma koosolekud pidi katkestama Napoleoni Elba saarelt lahkumisega, viis lõpule oma töö a. 1815. Viini kongressist võtsid osa umbes saja riigi esindajad. Peaaegu kõik Euroopa valitsejad ja silmapaistvad riigimehed ning diplomaadid viibisid siis Austria pealinnas. Juhtiva osa mängijad olid kongressil: Vene keiser Aleksander I, Austria peaminister vürst Metternich ja Prantsuse diplomaat Talleyrand. Viini kongressil avaldus üldeuroopaline reaktsioon esimest korda täies ulatuses.

Viini kongressi peapüüd oli maksma panna Euroopas kindlat korda. Selle sihiga otsustati tagasi anda endistele valitsejatele nende troonid. See legitimismi printsiip polnud aga kokkõlas suuremate liitriikide nõuetega, sest nemad ootasid toodud raskete ohvrite eest tasu ja nõudsid Napoleoniga liidus seisnud valitsejate karistamist maade äravõtmisega. Nii andis juba esimene kongressi poolt püstitatud põhimõtte palju ainet vaidlusteks. Seda kongressi tülisattumist kasutaski Napoleon, lahkudes Elbalt ja asudes veel 100 päevaks Prantsuse troonile. Napoleoni ilmumine jälle sundis liitlasi kokku leppima. Kuid legitimismi printsiipi ei teostatud kaugeltki täies ulatuses. Nii hävitati endised vabariigid, Veneetsia, Genova ja Holland; Saksamaal ei kutsutud ellu Napoleoni poolt kaotatud riike jne.

Edasi otsustas kongress volitada endisi valitsejaid valitsema endise piiramatu võimuga. Kuid siingi tuli lubada erandeid. Prantsusmaale, Skandinaavia riikidele, Hollandile ja Venemaaga ühendatud Poolale lubati konstitutsiooniline riigikord, kartuses, et muidu neis riikides korduvad revolutsioonilised liikumised.

Tähtsamad muutused, mis Viini kongress ette võttis Euroopa kaarti korraldades, olid järgmised. Venemaa omaks tunnustati Soomemaa, Bessaraabia ja peaaegu kogu Poolamaa; ainult Posen anti Preisile ja Galiitsia Austriale. Poola endine pealinn Krakov kuulutati vabalinnaks (ühendati a. 1846 Austriaga). Preisimaa sai poole Saksimaast ja palju vaimulikkude vürstide maid Reini ääres. Austria sunniti loobuma Belgiast, aga ta sai tasuks Veneetsia vabariigi maad ja Lombardia Milaano lin-

naga Põhja-Itaalias. Belgia ühendati Hollandiga üheks Madalmaade kuningriigiks. Taani küljest lahutati Norra; viimane ühendati Rootsi maa ühe kuninga valitseda (a. 1905 lõi Norra end hoopis lahku Rootsist). Pürenee poolsaare riikidesse kutsuti tagasi endised valitsejad. Šveitsi vabariik jäeti; tema territoorium kuulutati neutraalseks, s. o. ükski riik ei tohtinud sõda alata Šveitsiga ega tohtinud viimane ise hakata sõdima kellegagi. Inglismaa omandas Kapimaa Lõuna-Aafrikas, suure osa Indostaanist Aasias ja hulga saari mitmes maailmajaos (Helgolandil Põhja meres, Malta Vahemeres, Tseiloni India ookeanis jne.). Prantsusmaa suruti vanusse, ennerevolutsiooni-aegsesse piiresse. Itaalias said endised monarhid tagasi oma maad, nagu Bourbonid Napoli riigi, paavst kirikumaa, kuna endised vabariigid hävitati. Nagu juba tähendatud, määrati Veneetsia vabariigi maad Austriale, kuna Genova vabariik ühendati Sardiiniaga.

Suuri raskusi tekitas Viini kongressile Saksamaa korraldamine. Napoleon oli lõpu teinud Saksa Rahva Pühale Rooma riigile; Napoleoni abil olid Saksamaa tugevamad riigid omandanud väiksemate riikide maad. Nüüd ei tahtnud ükski neist loobuda omandatud saagist. Viini kongress tuli nende soovile vastu, rikkudes seega oma põhimõtet: seaduslikud valitsejad saagu tagasi oma troonid. Väiksemate riikide kaotamisega vähenes iseseisvate riikide arv Saksamaal kümnekordselt. Endisest 360 riigist jäi järele 38; 1 keisririik (Austria), 5 kuningriiki (Preisi, Saksi, Baieri, Württembergi ja Hannoveri), 28 vürstiriiki ja 4 vabalinna (Hamburg, Bremen, Lübek ja Frankfurt M. ä.); kõik loendatud riigid moodustasid Saksa liidu. Liidu esindus käis koos Frankfurdis Maini ääres. Liidu ülesanne oli kaitsta Saksamaa riikide rippumatust naaberriikidest. Saksa liidus hakkasid kohe mõjuvat osa mängima Austria ja Preisi. Võisteldes üksteisega püüdsid nad tõmmata väiksemaid riike oma mõjupiirkonda.

Viini kongress ei täitnud oma ülesannet rahvaste nõuetele vastavalt. Juhtivad jõud ei arvestanud rahvaste tahtmist, nad hoolitsesid ainult valitsejate kasude eest, kusjuures väiksemad valitsejad vaikima sunniti ja küsimused otsustati suurriikide huvides (näit. Saksamaal, Itaalias). Viini kongress ei võtnud ka arvesse piiride määramisel rahvaste majanduslikke ja poliitilisi huve ning kultuurilisi vahekordi, nagu usku, keelt, kombeid jne. Nii ühendati Belgia ja hollandi rahvad, poolakad lahutati kolme riigi vahel, itaallased anti Austria ülemvõimu alla, soomlased Venemaa valitseda jne.

Tundsin vaevalt ära linna. Rahvaarv tundus kasvanud olevat kahekordseks, igal pool liikumine ja tung. Ja milline liikumine ja tung! Kõige kõrgemad, toredamad, nimekamad ja suursugused, jõukamate, haritumate ja lugupeetavamate klasside esindajad olid siin koos. Eu-

Viini kongress.

roopa oli siia saatnud kogu oma troonide ja kuningakodade hiilguse, oma riikide vägevuse, oma seltskondliku elu tipud, ilu, suursugususe, kunsti ja maitse uhkema õied. Võidu uhkuses ja õnnes, tiivustatud värsketest, üldistest kui ka isiklikkudest ootustest ja lootustest, voogas elu; uus ja võõras elu ühines vana keisrilinna eluga, mis oma laadiga siiski jäi võitjaks ja oma mõtlemisviisi, oma kalduvused ja isegi kõneviisi pehmelt, kuid siiski vastupanematult peale surus. Mul ei tarvitse mainida, et keisrikoda kõige külalislahkema vastuvõtu pakkus oma lugematule arvule kõrgetele külalistele, nende arvukatele saatjatele ja külluslikku kostitamist jätkas pikki kuid, kõnelemata erilistest pidustustest...

Diplomaatliku aluse Viini kongressile andis Pariisi rahuleping (30. mail 1814), ja kaheksa sellele allakirjutanud riiki seisid esimeste ridades. Peaosaga langes neljale suurriigile, kuivõrt nad omavahel suutsid üksmeelt pidada. Kõrgemad poliitilised küsimused lahendati diplomaatlikul teel nootide vahetamisega suurriikide vahel, vähemaid küsimusi pidid lahendama erilised komisjonid. Peale väga tähtsate Euroopa korraldamise küsimuste seisid päevakorras isegi niisugused, nagu neegritega kauplemise kaotamine ja Aafrika meriröövlite vastu võitlemine.

Nii oli toime tulnud tööde jagamisega, ei olnud aga kerge küsimuste lahendust läbi viia. Küll teadsid suurriigid suurtes jootes, mis nad tahtsid, tegelikul läbiviimisel aga tekkis terve rida ettenägematuid keerdulesandeid, milliste lahendamine tundus üle jõu käivat. Eriti oli väga keeruline Saksamaa seisukord, kes seisis lõhutuna ja vajas korraldamist. Võõraste valitsus oli siin kestnud väga kaua ja niivõrt kokku sulanud eluga, et seal ilma pikemata võimalik polnud jalule seada endist korda, kuigi kongress seda tahtis. Ka suurriigid pidid osaliselt loobuma vana jaluleseadmisest, kuna nende eneste huvid rääkisid selle vastu.

Kuni tõsine asjaajamine takistus, läks elu maailmasündmuste näitelaval omasoodu. Vägevaimate valitsejate, nii paljude kuninglikkude ja vürstlikkude isikute, kaunite ja suursuguste naiste kohalviibimine ühes lugematute saatjatega lõi sellise seltskondliku elevuse, et uhked pidustused ei lakanud. Pidu järgnes peole, tantsuhimu leidis täie rahulduse. Tabavalt ütles vana vürst Ligne: „Kongress tantsib hästi, aga ei käi“ (s. t. ei saa edasi). Õnnelik sõna lendas silmapilk läbi Viini ja kogu Euroopa lõbuks ka neile, keda ta tabas. Sest kui üldsus on haige, tunneb üksik vaevalt veel oma vastutust.

Hiilguse ja maitse poolest erines eriti üks vürst Metternichi korraldatud pidudest, kuhu oli koondatud kõik, mis ilu ja seisuse poolest selle väärioline. Pidul jäi kauemat aega kõigi toreduste tipuks ja igal pool kõneldi sellest kaua ja pikalt. Teine toredamaid pidustusi oli karusell ühes uhkesti ehitud ja valgustatud ratsutamistega, millel Austria ratsaväe ohvitserid näitasid oma hiilgust ja osavust, elustades mälestusi rüütlike ajast.

(Varnhagen von Ense, muljeid Viini kongressist.)

Tähtsaim kongressi positiivne tulemus oli see, et Euroopale kindlustati rahu pikemaks ajaks. Euroopa suurriigid — Venemaa, Austria, Preisimaa ja Inglismaa — said Viini kongressi otsuste põhjal niivõrt suured tasud, et nad siitpeale vaid huvitatud olid oma seisukordade kindlustamisest. Pealegi olid Napoleoni sõjad kõiki maid majanduslikult vapustanud, nüüd oli rahu vajalik juba seks, et välja põdeda haavu ja korraldada sisemist elu. Püsiva rahu kindlustamiseks asutati Püha liit.

Püha liit. Aleksander I, kellesse maailma kangelase Napoleoni langemine, eriti Prantsuse vägede saatus Venemaal, oli jätnud kustumatu mulje, viibis kogu kongressi aja müstilises meeolus. Saatuseks nimetas ta seda jõudu, mis Napoleoni oli kukutanud. Saatusele allub kõigi rahvaste elu, otsustas keiser. Rahvad ei tohiks isekeskis sõida ega valitsejad tülitseada. Valitsejad peaksid elama omavahel kui vennad ja alamad alati tõrkumatult täitma oma kohuseid. Selles meeolus valmistas keiser Aleksander Püha liidu kava, mis kutsus üles valitsejaid käima ristiusu põhimõtete järgi (sellep. „Püha“ liit), elama omavahel igaveses rahus, toetama üksteist tarviduse korral, valitsema oma alamate üle „kui isad oma laste üle“. Rahvad pidid moodustama ühe kristliku pere, kelle liikmete vahel puuduks vihavaen.

Püha liidu põhikiri.

Põhikiri kirjutati alla kolme valitseja poolt.

Püha ja jagamata kolmainuse nimel meie Majesteedid Austria keiser, Preisi kuningas ja Vene keiser suurte sündmuste mõjul, mis Euroopas on märkinud kolm viimast aastat, ja eriti heategude mõjul, mis taevane Ettenägemine on lasknud osaks saada riikidele, mille valitsused oma lootuse on pannud jumalale, on veendunud vajaduses oma vastastikusel läbikäimises tugeneda jumaliku Önnistegija õpetuse kõrgetele tõdedele. Nad kuulutavad pühalikult, kas käesoleva lepingu eesmärgiks on vaid kogu maailmale teatavaks teha, et nad oma tegevuse juhtnööriks niihästi seespool endi riike kui ka läbikäimises iga teise valitsusega tahavad võtta püha usu käsud, õigluse, armastuse ja rahu määrused, mis mitte ainult eraeluks pole määratud, vaid vastupidi, eriti peavad juhtima valitsejate samme ja mõjustama nende otsuseid. See on ainuke tee inimeste seadluste kindlustamiseks ja nende puuduste parandamiseks. Sellepärast on nimetatud majesteedid kokku leppinud järgmistes punktides:

1. Vastavalt pühakirja sõnale, mis ütleb, et kõik inimesed peavad olema vennad, jäävad nimetatud kolm valitsejat ühendusse tõelise ja kustumatu vennalikkuse sidemetega, koheldes üksteist kaasmaalastena ja üksteist toetades igal puhul ja igas paigas. Oma alamate ja vägede suhtes tahavad nad olla kui perekonnaisad, juhtida neid samas vennalikkuse vaimus, millist nad hinges kannavad. usu, rahu ja õigluse kaitseks.

2. Sellepärast olgu ainsaks põhimõtteks nimetatud valitsustele kui ka nende alamatele üksteise aitamine, vankumatu heatahtlikkusega üksteisele näidata sõprust, mis neid peab hingestama ja üksteist pidama ühe ja sama kristliku rahva liikmeiks, kusjuures kolm liitunud vürstiendid peavad vaid jumaliku tahte tööriistadeks, et valitseda ühe ning sama perekonna kolme haru, nimelt Austriat, Preisimaad ja Venemaad ja sellega tunnistada, et kristlikul rahval, kelle hulka kuuluvad nemad ja nende alamad, ei ole teist isandat kui see, kelle käes tõeliselt on võim, kelle päralt on kõik armastuse, teadmise ja lõpmata tarkuse varad, see on jumal, meie lunastaja Jeesus Kristus, Kõigekõrgema sõna, elu sõna. Nimetatud Majesteedid soovivad sellepärast oma rahvastele õrnemat muret kandes nende pärast päev-päevalt tugevamaks kasvada Önnistegija poolt inimestele õpetatud põhimõtetes ja kohuste täitmisel, mis on ainuke abinõu osasaamiseks heal südametunnistusel põhinevast ja kestvast rahust.

3. Kõik riigid, kes pühalikult töötavad pidada neid põhimõtteid, mis on aluseks sellele lepingule, ja tunnustavad, kui tähtis on pikemat aega vapustatud rahvastele nende tõdede aluseks võtmine nende edaspidise saatuse juhtimisel, võetakse heatahtlikult vastu Pühasse liitu.

Kolmekordselt kirjutatud ja allkirjadega kinnitatud Pariisis, 1815-ndal armuaastal, 14./26. septembril.

(Franz. Friedrich Wilhelm. Alexander.)

Asutajad kutsusid üles kõiki valitsejaid alla kirjutama sellele aktile. Ei läinud palju aega, kui Püha liidu akti tunnustasid kõik Euroopa valitsejad peale muhamediusulise Türgi sultani ja Inglise kuninga, keda kodumaa parlamentlik kord takistas alla kirjutamast.

Realse sisu andjaks Pühale liidule ja tema tegelikuks juhatajaks hakkas Austria purutagurline minister Metternich. Metternichi käes aga sai Pühast liidust reaktsiooni tööriist. Metternichi juhatusel hakkas Püha liit Euroopa sandarmiks, rutates vägesid saatma igale poole, kus puhkesid poliitilised rahutused. Liidu algataja Aleksander oli Metternichile ustavaks kaastööliseks.

Seisukord pärast Viini kongressi. Liberalism. Viini kongress aitas troonile vanad valitsejad ja andis neile endise absolutistliku võimu. Rahvad pidid unustama revolutsioonigaegsed võidud, leppima tekkinud olukorraga, olema „kui sõnakuulelikud lapsed“. Alati revolutsiooni eitanud kihid, aadel ja vaimulikud, omandasid jälle mõjuva seisukoha, said monarhide toetajaks reaktsiooni teostamisel.

Reaktsioon valdas kõiki maid ja rahvaid. Isegi maad, kus valitsejad Napoleoni sõdade ajal olid andnud lubadusi rahvastele (Saksamaa riigid, eriti Preisi), ei pääsenud tagurluse survest.

Kuid tagurluse ajastul ei raugenud siiski lõplikult valgustusaja ja prantsuse revolutsiooni aated. Kodanluse keskel tekkis niinimetatud **liberaalne vool**, mis mõistis hukka reaktsionääride tegevuse ja nõudis isikupuutumatus, usu-, sõna-, trüki- ja teiste kodanikuvabaduste maksmapanekut. Liberaalid nõudsid igale kodanikule vaba tegevusvõimalust nii kultuurilisel kui poliitilisel alal. Piiramata ainuvalitseja avaldab kodanikkude peale survet, takistab nende tegevust ja vaba arenemist, sellepärast ei ole võimalik pooldada absolutismi. Nad nõudsid konstitutsioonilist riigikorda seal, kus maksis piiramata ainuvalitsus, ja kaitsesid neis riikides, kus selline kord juba maksis, seadusandlike kogude õigusi reaktsiooni vastu.

Liberalism ei jaganud kõiki prantsuse revolutsiooni loosungeid; kodanikkude ühetaosuse ja üheõigusluse mõte oli liberaalidele vastuvõtmatu. Nende arvamise järgi võisid kuuluda poliitilised õigused ainult vaimselt arenenud ja majanduslikult iseseisvale kihile. Ainult kodanlus oskavat õieti tarvitada poli-

tilisi õigusi. Harimatu ja majanduslikult rippuva massi käes muutuvad need hädaohtlikuks üksiku kodaniku enesemääramisvabadusele. Nii eitas liberalism ühelt poolt absolutismi, teiselt poolt demokraatiat ja nägi oma ideaali Inglismaa riigikorras.

Liberaalid nõudsid ka sotsiaalelus kõigi takistuste kaotamist, mis piirasid isikuvabadust; nad eitasid pärispõlve, tsunfte, seisuslikke eesõigusi jne. Majanduslikus elus pidi samuti maksma piiramata vabadus; liberaalid ei pidanud õigeks riigi vahelesegamist varade valmistamise ja vahetamise suhetesse, samuti ettevõtjate ja tööliste vahekordadesse. Liberaalid olid ka rahvusliku idee kandjad. Nende seisukohalt oli poliitiline vabadus kõige lähemalt seotud rahvusliku rippumatusega. Liberalismi tähtsaim teoreetik oli Benjamin Constant [l. Ko(ng)stá(ng)].

Oma teoses „Konstitutsioonilise politika kursus“, esineb Constant vabaduse innuka kaitsjana. Ta nõuab vabadust kõiges — usus, mõtteteaduses, kirjanduses, majanduslikus elus, poliitikas. Riigi peaülesanne ollagi kaitsta isikuvabadust, luua isiku tegevusele kõige soodsamad tingimused, kindlustada kodanikele isiku- ja eraomanduse puutumatus, usu-, sõna-, trüki-, mõtte- ja koosolekute vabadus. Constant eitab absolutismi, ei poolda ka Rousseau õpetust rahva ülemvõimust. Kodaniku individuaalsed vabadused olla kõige paremini kaitstud konstitutsioonilises monarhias, kus võimud lahutatud. Constant eraldab kuninga võimu ministrite täidesaatvast võimust. Kuninga ülesanne olla kokkukõlastada täidesaatva, seadusandliku ja kohtuvõimu tegevust ja lahendada nende vahel tekkivaid konflikte. Seadusandliku võimu pidurdamiseks vajada kuningas absoluutse veto õigust ja seadusandlike kodade laialisaatmise õigust. Constant pooldab kahekojalist parlamenti; ülemkoda — pärandatava võimuga — olla vajalik kuninga ja alamkoja lepitamiseks. Esindajate valimise õigus alamkotta kuulugu ainult jõukatele, arwab Constant, sest ainult eraomandusega kindlustatud isik olla võimeline õieti tarvitama poliitilisi õigusi. Majanduslikult kindlustatud isikuil on võimalus omandada haridust, end täiendada teadmistes; seega on nemad ühtlasi oma arenemise seisukohalt kõlvulised seadusandjaiks. Rahva mass aga on harimata ja elab alatises rippuvuses, kadestab varandusega kodanikke, oleks kohe valmis varandusega isikuil nende varandust röövima, niipea kui ta pääseks võimule. Sellepärast lubab Constant poliitilisi õigusi ainult varandusega kodanikele, ilma jättes neist vaesed rahvakihid.

Rida ajaloolasi liberaalide leerist (Thiers, Mignet, Thierry jt.) näitasid ajalooliste andmete põhjal, et kodanluse püüded ja nõuded on ajalooliselt põhjendatud.

Keskajast peale näitab Lääne-Euroopa ajalooline arenemine tõusvat joont. Juba keskajal pidasid linnakodanikud võitlust feodaalisandatega ja nad võitsid endile vabaduse. Juba keskajal peeti võitlust isikuvabaduse ümber ja seisuste esindajad said õiguse kaasa rääkida riiklikes küsimusis.

Urvides rahvaesinduste kujunemist, eriti Inglise parlamendi ajalugu ja inglise suure revolutsiooni käiku XVII saj., veendusid need ajaloolased ikka rohkem kodanluse õiguses nõuda oma soovide rahuldamist. Mineviku võitluste vaatlemine äratas ühtlasi liberaalides usku oma asja kordaminekusse ja kihutas neid täie hooga võitlusse astuma keskajast põlvnevate ajalooliste jõudude vastu.

Revolutsioonilised liikumised 20-dates aastates. Kaua ei saanud tagurlised valitsejad eksitamata valitseda. Peagi toibusid rahvad esialgsest halvatuses, peletasid endast väsimuse ja tüdimuse ning astusid võitlusse reaktsiooniga. Juhtiv osa selles võitluses kuulub liberaalidele. Pürenee, Apenniini ja Balkani poolsaari puhkesid esimesed revolutsioonilised liikumised poliitilise vabaduse ja rahvusliku rippumatuse tähe all.

Viini kongressi otsusel Hispaaniasse tagasi kutsutud endine kuningas Fernando VII oli üks tagurlisemaist reaktsiooni-aja valitsejaist. Temaga algas Hispaanias jälle inkvisitsioonitegevust, pandi maksma vali tsensuur, tõrjuti valitsemisest eemale ausad töökad tegelased ja kutsuti nende asemele kuninga armuosalisid. Kaotati kõik uuendused, mis vahepeal olid läbi viidud 1812. a. konstitutsiooni põhjal. Tagurlist valitsust toetasid aadel, vaimulikud ja isegi harimata talupojad, kes seisis mõisnikkude ja vaimulikkude mõju all. Valitsusele vastu töötasid liberaalid kodanlistest ringkondadest ja sõjaväelaste keskel. Kuid neid kiusati taga, neid vangistati hulkadena usu ja valitsuse kaitsmise ettekäändel ning mõisteti siis kas surma, sunnitööle või asumisele.

Oma asumaades (Mehhiko, Argentiina, Peruu, Tšiili) kitsendas Hispaania valitsus kauplemist ja rõhus asumaalasi suurte maksudega. Asumaalased, kes endid juba Napoleoni sõdade ajal olid kuulutanud iseseisvaks, ei leppinud sellise olukorraga; a. 1817 kuulutasid nad endid jälle iseseisvaks. Kui kuningas asumaade mässu vaigistamiseks Hispaanias sõjaväge kogus, kuid rahapuudusel seda Cadix'ist teele ei saanud saata, puhkes Hispaania sõjaväes mäss. Vabameelsed ohvitserid, eesotsas energiline Raphael del Riego, lugesid sõduritele ette 1812. a. konstitutsiooni, lasksid sellele ustavust vanduda ja avaldasid manifesti, milles üles kutsusid kogu Hispaania rahvast vastu harkama valitsusele. Kui rahutused ka pealinnas puhkesid, ruttas ehmunud kuningas teatama, et ta 1812. a. konstitutsiooni jalule

seab (1820), põlatud ametnikud tagandab ja valitsusse kutsub liberaalide hulgast ministreid. 1820. a. suvel kokku astunud cortesid viisid läbi rea uuendusi: kaotati inkvisitsioonikohus, suleti mungaordusid, riigistati kloostrimaid. Kuid kuningas vaid mängis konstitutsioonilise monarhi osa, tõepoolest ta vihkas liberaale ja ihkas vana võimu peatselt kätte saada; seks hässitas ta viha-vaenu opositsiooni erakondade (peale liberaalide olid olemas käremeelsed radikaalid) vahel ja palus abi Pühalt liidult.

Ühel ajal Hispaania sündmustega arenesid revolutsioonilised liikumised Itaalias. Siin ei nõutud ainult poliitilist vabadust, vaid ka rahvuslikku rippumatust. Oli ju Viini kongress jaotanud Itaalia mitme võõra valitsejasoo vahel. Põhja-Itaalias, Lombardo-Veneetsia maakondades valitses Austria ainult austerlastest ametnikega; salapolitsei valvas kodanikkude poliitilise meelsuse järgi ja vali tsensuur takistas vaba mõtteavaldust; kohtud said oma tegevuse kohta instruksioone Austria valitsuselt.

Lõuna-Itaalias, Napol-Sitsiilia riigis valitsesid Bourbonid enamjaolt prantsuse rahvusest ametnikega. Ametnikud ekspluaateerisid rahvast ja röövisid riigivarandusi. Vaimulik tsensuur surus maha iga vaba mõtteavalduse. Talupojad elasid äärmises vaesuses ja allusid tagurliste vaimulikkude mõjule, nagu Hispaanias.

Kesk-Itaalias ruttas prantsuse vangipõlvest tagasi tulnud paavst oma kirikuriigis hävitama kõike, mis prantslaste ajast pärit; isegi rõugete panemine ja tänavate valgustamine kaotati kui kahjulikud prantslaste uuendused. Sardiinia riigis teatas kuningas otse avalikult, et ta midagi sellest ei tunnusta, mis tema äraolekul tema riigis on sündinud. Ta laskis hävitada isegi prantslaste asutatud botaanikaaia Torinos. Selliselt avaldas end reaktsioon pärast Viini kongressi igal pool Itaalia riikides. Kuid hoolimata kõigist surveabinõudest, ei suutnud keskmised kihid (haritlased, linnakodanlus, ohvitserid) leppida tekkinud olukorraga; nad organiseerisid salaühinguid, mis pidid rahvast õhutama maksva korra kukutamisele. Neist ühinguist olid tähtsamad karbonaaride (söepõletajate) seltsid, mis alul tekkisid Lõuna-Itaalias, kuid levisid varsti kogu poolsaarel; karbonaarid nõudsid konstitutsioonilist riigikorda ja ühiskondliku korra reformimist. Karbonaaride liikumine oli kõige suurem Napoli ümbruses; Napolis tekkiski kõige enne Hispaania sündmuste mõjul a. 1820 mäss; ehmunud kuningas kuulutas välja konstitutsiooni, mis oli kokku seatud Hispaania 1812. a. konstitutsiooni eeskujul. Järgmisel aastal puhkes mäss Sardiinias; nõuti austerlaste väljatõrjumist Põhja-Itaaliast ja Itaalia ühendamist Hispaania 1812. a. konstitutsiooni alusel.

Kui samal ajal ka Portugalis revolutsioon puhkes ja kokkuastunud rahvaesindus välja töötas põhiseaduse, ei saanud suurriikide valitsejad enam jääda rahulikeks pealtvaatajaiks. Revolutsioonilise liikumise levimine 20-te aastate alul üle kahe poolsaare tekitas tõsist ärevust Pühas liidus. Austria huvide puudutamine Itaalias ei andnud hingerahu Metternichile. Ühes keiser Aleksandriga kutsus ta kokku kongressi kongressi järele: Troppau's, Laibach'is, Verona's. Need kongressid jõudsid otsusele, et Hispaania ja Itaalia mässud on hädaohtlikud üldeuroopa rahule, et need peab maha suruma. Austriale tehti ülesandeks lüüa revolutsioonilised liikumised Itaalias, Prantsusmaal — Hispaanias. Nii see ka sündis. Jälle pääses maksumaale — Hispaanias. Revolutsioonilisi liikumisi ei toetanud laiased rahvahulgad, sellepärast kaotasid revolutsionäärid; nende korratud väesalgad võideti liitriikide korralikkude vägede poolt. Kui Püha liit veel vägesid saata kavatses Ameerikasse, et Hispaaniast lahkulöönud maid tagasi võita Hispaaniale, ei leppinud sellega Inglismaa, kes ei tahtnud, et ühelgi teisel riigil tema kõrval Ameerikas oleksid asumaad; Euroopa riikide ameerika asjadesse segamise vastu protestisid ka Põhja-Ameerika Ühendriigid. Hispaanial tuli leppida asumaade kaotamisega ja kogu Euroopa reaktionääridel sellega, et Ameerikas tekkisid Mehhiko, Argentiina, Peru ja Tšiili vabariigid. Varsti vabastas end ka portugallaste asumaa Brasiilia, mis moodustas endast konstitutsioonilise monarhia. Nii suutsid Euroopa tagurluse päevil üksnes Ameerikas läbi lüüa rahvaste demokraatlikud püüed.

Kreeka vabadussõda ja Püha liidu lagunemine. Huvitava arenes revolutsiooniline liikumine Balkani poolsaarel, Kreekamaal.

Balkani peremehed türklased valitsesid riiki, mis oli rahvaste ja uskude kirju segu. Türklased elasid suurearvuliselt ainult Väike-Aasias ja Konstantinoopoli ümbruses, riigi teistes osades ainult mõisnikena ja ametnikena. Türgi riigi ristiusurahvad slaavlased ja kreeklased ei sallinud türklasi nende usu ja valitsemisviisi pärast. Türgi sultanid rippusid sõjaväest, kes neid troonile pani ja troonilt lükkas. Türgi soost ametnikud valitsesid despootlikult, tarvitades ääretut omavoli rahva kallal. Kohtuis ja rahaasjus valitsesid alalised kuritarvitused. Selle sisemise korralageduse pärast oli riik iseendast langemisel. Mitmed Euroopa riigid ootasid õiget silmapilku, millal jagada „haige mehe“, nagu nimetati Türgimaad, vara. Lähemad naabrid Vene ja Austria olid sellest eriti huvitatud, nii oli neil juba Katarina II päevil valmis projekt, kuidas välja kihutada türklased Euroopast, kuid see kava ei teostunud.

Kreeklased olid Balkani harituim rahvas, nad olid ka majanduslikult jõukamad teistest Türgimaa elanikest. Kreeka kaupmeeste pojad õppisid Lääne ülikoolides ja tutvusid seal Euroopa vabadusliikumisega. Kodumaale asudes edendasid nad rahva keskel haridust, tõstsid rahva politilist arusaamist ja kutsusid üles oma suguvendi võitlusele Türki valitsusega rahvusliku rippumatuse tähe all. Kreekamaal tekkisid siis salaühingud, kes kutsusid üles rahvast vabadusvõitlusele. Liikumine algas a. 1821. Selle silmapaistvaks juhiks oli Kreeka ohvitser Alexander Ypsilanti, kes avaldas järgmise üleskutse:

Ypsilanti.

Üles! Üles! Usu ja isamaa nimel! Tund on tulnud, kreeklased! Pikemat aega võitlevad Euroopa rahvad kodu ja vabaduse eest, nende eeskuju hüüab teid järgimisele ja vabastatud püüavad kogu jõudu pingutada, et hoida kord võidetud vabadust, milles nad näevad oma suurimat vara. Euroopa vaatab halvakspanevalt meie pikka tegevusetust. Kogu Kreekamaa ühinegu ühes tahtes! Pasunate heli ja relvade tume kõlin kutsuvad teid võitlusele; Euroopa ootab teilt vaprust imesid; meie türannid värisevad ja valmistuvad põgenemisele. Euroopa haritud rahvad, kinnitades oma heakäekäiku, veendunud meie püüete õigluses ja tundes meie esivanemate vourusi, nõuavad Kreekamaa vabastamist. Kui me osutume oma esivanemate vahvuse vääriliseks, on meil põhjendatud lootusi, et ka teised meiega ühinevad vabaduse nimel.

Koguge end, sõbrad! Tugev võim kaitseb meie õigusi. Praegu

olete põlatud, pilgatud, teile pööratakse selg, teid peetakse vabadust mitteväärivaks. Niipea kui te aga ühinete ühes tahtes, kes suudab vastu panna teie mehisele jõule, leidugugi nõrku, jõuetuid, tahtetuid teie hulgas. Milline kreeklane võiks jääda tegevusetaks, kui isamaa teda kutsub? Caesari sõber näitas tapetud valitseja verist kuube, ja kogu Rooma rahvas tõusis mõrtsuka vastu. Teile näitab isamaa oma haavu, ta hüüab oigea oma laste abi. Mis tahate teha, kreeklased? Sõbrad ja patrioodid! Taevas ise, liigutatud meie sügavast langusest, soodustab meie ettevõtet. Häda meile, kui me oma õnne, oma vabaduse eest ei julge kaalule panna kõike! Siis muutuks türann veelgi metsikumaks, meie õnnetus kasvaks suuremaks, veel raskemini langeks meie peadele surve.

Heitkem endist kõik, mis pole kreekaline, lehvitage lippe, löögem risti ette ja me võidame igal pool, päästes isamaa ja usu häbist! Rahvas kogugu ja saagu võitlejaks meie ülevas võitluses! Kõigepealt aga peab meil olema üksmeelt. Rikkad meie hulgast peavad ohverdama osa oma varandusest, preestrid ergutama õpetustega ja eeskujuga sisendama rahvale julgust. Väljaspool kuningakodades teenivad era- ja sõjaväelised isikud peavad lahkuma oma teenistuskohadelt, ükskõik, millises riigis nad ka ei oleks. Nad kõik peavad taotlema suurt eesmärki ja aitama lepitada süüdi isamaa ees. Nagu õilsate meeste kohus, peavad nad ajaviitmata relvastuma, ja ma töotan teile võitu ja temaga koos õnne kõige lühema aja jooksul. Tooge neile hellitatud orjadele ja palgasõduritele vastu tugev rahvas ja näidake endid muinasaja kangelaste tõeliste järeletulijatena!

Kodanikkude ühinemine jumala ja seaduste nimel, nende koondumine ühise väejuhataja käsutusse nõuab küll kindlat meelt ja püsivust, kuid võit on kindlasti meie ja kroonib meie kangelaslikke võitlejaid kuulsuse loorberitega. Ta näitab kaunimas valguses meie isamaalsust ja raiub meie nimed surematuse aastaraamatu lehekülgedele tulevaste põlvede eeskujuks. Isamaa tasub neile, kes tema eest võitlevad, ja kroonib oma lapsi au ning kuulsusega. Kes aga ei tule, seda ta karistab, heidab endast, ja nende nimed on äraandjatena neetud pärastiste põlvedeni.

Nüüd hüüan ma teid uuesti, mehed! Kallisüdamelised kreeklased! Vabastagem oma lõhutud isamaa! Makedoonia ja Thermopüülide vahel lööme üles oma laagri. Meie sõdime oma esiisade haudade vahel, seal, kus nemad langesid oma vabaduse eest.

Aleksander Ypsilanti.

Tema üleskutse pani käärima kogu kreeka rahva. Nad tapsid maha vihatud türgi ametnikud ja mõisnikud ning tarvitasid metsikut vägivalda isegi türgi soost süütute elanikkude kallal. Türklased vastasid veel koledama metsikusega, puues Konstantinopolis kreeka patriarhi kiriku uksepiida külge ja hävitades ametult kreeklasi kõigis Türgi linnades.

Ypsilanti, seistes ise Vene teenistuses, kogus omale esimesed väesalgad Odessas ja ilmus nendega Türgimaale, lootes rumeenlastelt toetust. Kuid need jäid ükskõikseks ja Ypsilanti vabatahtlikud võideti Türgi vägede poolt. Kangelane ise põgenes Austriasse, kus Metternich ta laskis vangistada. Seda ägedamalt jätkasid nüüd kreeklased mässu.

Kreeklaste vastuhakkamine türgi hirmuvalitsusele äratas aga Euroopas suurt tähelepanu. Sellele liikumisele tunti kaasa. Mit-

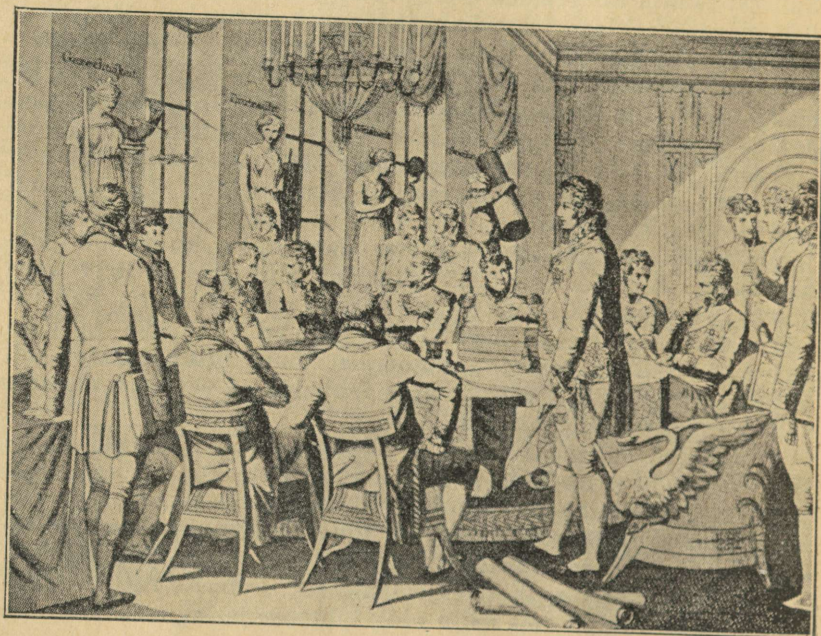
mel maal tekkisid abiandmise komiteed, kes läkitasid kreeklastele rahalist abi, sõjavarustust, arstiabi jne. Mitmel pool kogunesid vabatahtlikud ja sõitsid Kreekasse türklaste vastu võitlema. Isegi Püha liidu juhtivate jõudude keskel tekkisid lahk-
arvamised küsimuses, kuidas reageerida kreeka mässule. Metternich, olles oma vaadetele ustav, nõudis mässajate rahustamist, nagu see oli sündinud Hispaanias ja Itaalias; inglased ja prantslased olid vahelesegamise vastu; keiser Aleksander ei tahtnud Türgimaad aidata, sest Venemaa püüd oli olnud juba Peeter Suurest saadik nõrgestada Türgi riiki; Preisimaa nõudis seltsis Austriaga kreeklaste vastuhakkamise mahasurumist. Vahelesegamise asi viibis mõne aasta. A. 1825 suri keiser Aleksander, tema järeletulija, vend Nikolai, otsustas a. 1827 ühes Inglismaaga ja Prantsusmaaga nõuda Türgi valitsuselt, et Kreekamaa muudetakse Türgi ülemvalitsuse all seisvaks autonoomseks provintsi. Et Türgimaa seda tegemast keeldus, saatsid inglased, venelased ja prantslased laevastiku Vahemerre. Navarino juures, Kreeka läänerannal, kaotasid türklased lahingu. Selle järele hakkasid türklased sõdima venelastega, kuid jäid jälle kaotajaks. Adrianoopolis tehtud rahu järgi a. 1829 tunnustas Türgimaa Kreeka iseseisvuse ja andis Balkani põhja provintsidele — Serbiiale, Moldaaviale ja Valahhiiale — sisemise autonoomia Vene protektoraadi all. Venemaa sai Türgilt Musta mere idakalda ja veel kauplemise vabaduse Türgi riigi piirides.

Liitlased määrasid kindlaks Kreeka piirid (Morea, Kesk-Kreekamaa ja saared) ja andsid kreeklastele kuningaks Baieri prints. See kuningas (Otto I) valitses alguses tagurlusaja vaimus; alles a. 1844, kui kreeklased jälle ähvardasid mässama hakata, andis ta Kreekamaale võrdlemisi vabameelse põhiseaduse.

Kreeka küsimus oli toonud lahkkelid Pühasse liitu; see leping kaotaski nüüd oma mõju ning tähtsuse ja lagunes.

Reaktsioon Saksamaal. Kuigi Viini kongress hulga vähendas Saksamaa riikide arvu (kuni 38-ni), ei teinud ta midagi seks, et lähendada Saksa riike üksteisele. Saksa liit oma liidupäevaga oli äärmiselt jõuetu; tal polnud sõjaväge, polnud raha. Liidupäeva liikmed, olles valitsuste esindajad, ei tohtinud midagi otsustada ilma oma valitsuse nõusolekuta. Pealegi pidi liidupäev tavaliselt tegema oma otsused ühel häälel. Ka majanduslikult ei saanud areneda Saksamaa. Iga riik oma rahasüsteemi ja tollipiiriga takistas kaubanduslikku läbikäimist nii Saksa sisemaaga kui ka välismaaga. Sellepärast polnud ka tööndus kuigi palju arenenud: suurettevõtted olid alles tekkimisel, domineerisid tsunftikäsitöö ja kodukäsitöö. Talupoeg elas veel keskaegseis oludes, valmistades kodus peaaegu kõik tarvismineva oma majapidami-

ses. Rahva rõhuv enamus elas maal, elatades end põllupidamisest. Linnu oli Saksamaal palju, kuid nad olid väikesed. Linnaelanikkude enamuse moodustasid väikekaupmehed ja käsitöölised, kaunis ükskõikne, ilma vaimsete huvideta rahvakiht. Et suurettevõtted veel puudusid, puudus reaktsiooni ajastul ka klassiteadlik proletariaat Saksamaal. Üldse olid siin erihuvid sotsiaalalal veel välja arenemata. Sellepärast oligi valitsejail kerge anduda reaktsioonile pärast Napoleoni sõda. Sõdade ajal, mil prantslaste surve tõttu Saksa kodanlised ringkonnad, peamiselt

Saksa liidupäeva koosolek Frankfurtis M. ä.

haritlaste kiht, üle elas teatud määral rahvuslikku ärkamist ja vaimset tõusu, nõudsid need valitsejailt uuendusi ühiskondlikus elus. Valitsejad, huvitatud Napoleoni ikke alt vabanemisest, tulid vastu liberaalsetele soovidele, lasksid riigimeestel valmistada reformikavu (näit. Preisis), viisid läbi isegi mõned uuendused ja töötasid lähemas tulevikus maksuma panna konstitutsioonilist riigikorda. Mitmel korral lubas seda teha Preisi kuningas. Kuid niipea kui Napoleon oli kukutatud, ei mõelnudki Saksa valitsejad täita oma liberaalseid lubadusi. Neile meeldis väga jälle jalule seada vana kord vastavalt Viini kongressi põhimõttele. Reaktsioon oli eriti vali Põhja-Saksamaal: Hannoveris, Hessen-

Kasselis, Saksimaal ja Meklenburgis. Saksamaa tagurlisim riik aga oli Austria, mida juhtis reaktsiooni ajastul Metternich.

Ainult Lõuna-Saksa riikides — Baieris, Badenis, Württembergis, Hessen-Darmstadtis ja Saksa-Weimaris kuulutasid valitsejad välja konstitutsioonid; kuid needki olid väga mõõdukad, ei rahuldanud oma tsensusliku valimisõigusega laiemaid rahvakihte.

Austrias pani Metternich maksma äärmise reaktsiooni. Austria kodanikele keelati välismaile õppima sõita, takistati raamatute sissevedu välisriikidest, koolid anti kiriku järelevalve alla. Äärmiselt vali tsensuur lämmatas iga vaba mõtteavalduse. Pärissorjus püsis, mille tõttu rahvamassid elasid tooruses ja harimatuses. Kaubandus-tööndus oli vähe arenenud, seepärast polnud valitsusele vastuhakkajat ka linnakodanlusest. Nii võis Metternich takistamatult, vastavalt oma põhimõttele, mängida reaktsioonija tagurlisimat valitsejat.

Metternichi põhilased.

Minu valitud märksõna „jõud õiguseks“ on minu veendumuse väljendus ja määrab minu mõtlemise kui ka teotsemise.

Sõnadele ma pole kunagi omistanud muud väärtust kui õigete mõistete väljendusvahendeile; teooriaid pole ma hinnanud üle tegude ja ettekatvetud süsteeme olen jaadelnud vaid tühja ajaviitena.

Olen valitsuste kohusena ja valitsetavate õnnistusena ära tundnud mitte edu tagaajamist, vaid sammumist tõeliste varade poole. Need on vabadus, mis on korra tulemus, ühesarnasus ühise seaduse ees, jõukus, mida ei saa mõelda ilma kõlbla ja majandusliku rahu aluseta, krediit, mis võib tugeneda ainult usaldusele.

Minu temperament on a l o o l i n e, lage igasugusest romantikast. Minu talitusviis on p r o o s a l i n e, mitte luuleline. Olen õiguse ja seaduse mees ja põlgan välist paistet seal, kus see erineb tõest.

Sõna „vabadus“ ei anna minule mitte lähtekoha, vaid paigalejõudmise väärtuse. Lähtekohaks on sõna: k o r d. Ainult korra mõistel võib asuda vabaduse mõiste. Ilma korra aluseta pole vabaduse püüd midagi muud kui mõne partei tunglemine kuski hõljuva eesmärgi poole. Oma tegelikul tarvitamisel muutub vabaduse hüüd sagedasti türanniaks. Kuna ma kõigil aegadel ja igas olukorras olen olnud korra pooldaja, oli mu sihiks tõeline, aga mitte petlik vabadus.

Elu kujunemine, millel on põhiseaduste tõeline väärtus, võib riikides areneda ainult iseendast. Vabaduskirjad pole veel põhiseadused, nende väärtus ei ulatu nii kaugele kui sellest arenev korraldatud elu riiklikus majapidamises. Et põhiseadusel on vastuvaidlematult mõju rahva mõtlemisviisi arengule, on tõsi. Selle tõe teine külg aga on see, et põhiseadus, mis tahab püsida, peab olema rahva mõtlemise saadus ja mitte mõne erutatud ja sellepärast kaduva vaimu sünnitis.

Kaalutus, mille vabameelne mõtlemisviis tavaliselt jätab tähele panemata ja mis oma tagajärgede poolest ometi kuulub tähtsamate hulka, on erinevus, mis tegelikult riikides kui ka üksikisikute elus tekib sündmuste korrapärase käigus või jälle nende hüppelise arenemise vahel. Esimese kestel arenevad asjad loogilises, looduspärase järjekorras, kuna teisel puhul see side käriseb. Kogu loodus läheb arenemiskäiku. Niisuguse käigu juures on mõeldav halva aine kadumine ja hea välja-

kujunemine. Hüppelised üleminekud eeldavad uue loomist — ja luua inimesed ei saa.

Olen alati veaks pidanud siirdumist alalt, kus need põhimõtted maksavad, vankuvate teooriate valda. Olen valeks pidanud kõigi aegade kestel mitte paikapidavaks osutunud arvamist, nagu suudaks valitsus või partei õigel silmapilgul peatada libisemist kallakult, kuhu nad on sõandanud asuda.

Kõigele otsekohe silma vaadata, mitte poolikult, mitte vahet teha lubaduse andmise ja lubaduse täitmise vahel, see on olnud põhjuseks, miks ma pole saanud pooldada edu näokatte taha varjatud korrakukutamisi ega uuendusi, mis on läbiviidavad ainult murrangute abil. Niisuguse tunnistuse on minule andnud revolutsioon ise.

(Metternich — Mein politisches Testament.)

Metternichile ei olnud sest küllalt, et ta Austriat purutaguriliselt valitses, ta juhtis Püha liidu kaudu reaktsiooni igal pool, eriti ruttas ta lämmatama kõiki uuenduspüüdeid Saksa riikides. Kuigi Saksamaal need ühiskondlikud jõud puudusid, mis oleksid revolutsiooni läbi viinud, leidis siin siiski revolutsioonilise meeoleu tekitajaid, need olid haritlased, peamiselt üliõpilased ja ülikooli õppejõud. Nägime, et juba Napoleoni despotismi ajal Saksamaal haritlaste keskel rahvuslik tunne oli ärganud sedavõrt, et nad ei unistanud ainult prantslaste ikke alt vabanemisest, vaid ka reformidest ja kogu Saksa rahva ühinemisest. Haritlased tundsidki kõige suuremat pettumust Viini kongressist. Nad süüdistasid valitsejaid ja unistasid ajast, mil korda läheb luua paremaid arenemistingimusi Saksa rahvale. Nagu öeldud, olid üliõpilased ja professorid aktiivsemaid tegelasi. Eriti palju uuendusmeelset elementi kogunes Saksi-Veimaris asuvasse Jeena ülikooli. Selle riigikese valitseja, hertsog Karl August oli andnud oma rahvale konstitutsiooni (1816) ja kindlustanud sellega sõna- ja trükivabaduse. Selle tõttu said siin vabalt areneda üliõpilaste rahvuslikud ja kultuurilised püüded. Siin tekkis 1815. a. üliõpilasühing „Burschenschaft“, mis endale ülesandeks võttis rahvusliku idee propageerimise. Kuigi sel üliõpilasliikumisel puudus kindel poliitiline ilme, peeti rahvuslikke kõnesid, kanti rahvariideid, aimati järele vanu kombeid, ülistati puhasgermaani inimideaali, — tegi see liikumine Metternichile palju muret, ja reaktsioonijuht otsis võimalust vahelesegamiseks, milleks leidisgi varsti juht.

18. okt. 1817 korraldasid üliõpilased ja professorid V a r t - b u r g i s, Saksi-Veimari pinnal, pidustused Saksa reformat-siooni 300 aasta juubeli ja Leipzigi lahingu 4-nda aastapäeva pühitsemiseks. Osa võtma olid kutsutud kõigi Saksa ülikoolide ja üliõpilaskonna esindajad. Pidupäeval peeti kõnesid, milles ülistati Saksamaa minevikku ning lauldi kiriku- ja isamaalisi laule. Kuid lõpuks, kui vaimustus oli tõusnud haripunktini, saadi hakkama asjaga, mis kantsler Metternichi hoopis ära pa-

handas. Järele aimates Lutheri poolt paavsti bulla põletamist, ehtasid üliõpilased mäetipule tuleriida ja viskasid reaktsiooni sümbolina leekidesse Austria kaprali kepi, Preisi ulaani pihiku ja reaktsiooni-kirjanikkude töid, neid enne sõnnikuhargi otsas koosolijaile näidates. Selle sündmuse üle tunti Austria ja Preisi valitsusringkondades suurt pahameelt. Kantsler Metternich tõlgitses Vartburgi sündmust poliitilise kuriteona ja seletas valitsejaile, et Saksamaal on tulemas revolutsioon, mida ette valmistavad üliõpilaste organisatsioonid, et on tarvis olla valvel.

Vartburgi pidustused 18. okt. 1817.

Tema pealekäimisel pidi Saksi-Veimari hertsog piirama oma riigis trüki- ja sõnavabadust. Kui veel paari aasta pärast fanaatiline Jeena üliõpilane Karl Sand surmas tagurlise kirjaniku ja publitsisti Kotzebue, kutsus Metternich kokku reaktsioonilistest Saksa riikide ministrite nõupidamise Karlsbadi (a. 1819), kus töötati välja kuulsad Karlsbadi otsused, milliste elluviimine pidi lõpetama kõik valitsusvastased püüded. Nende otsuste põhjal seati iga ülikooli juurde ametisse valitsuse poolt nimetatud isik või ametnik, kes pidi valvama üliõpilaste ja professorite meelsuse järgi; vabameelsed professorid tagandati ametist ja poliitiliselt kahtlased üliõpilased heideti välja ülikoolist; üliõpilaste organisatsioonid suleti. Kõigis Saksa riikides pandi maksma

tsensuur ajalehtede, ajakirjade ja brošüüride kohta. Kutsuti ellu üldriiklik asutis, keskuurimiskomisjon, rippumatu liidupäevast, ülesandega jälgida revolutsioonilist liikumist kogu Saksa territooriumil. Selle asutise kaudu sai Metternich võimaluse segamiseks Saksa riikide siseasjusse. Karlsbadi otsused pandi ette liidupäevale heakskiitmiseks. Metternichi survele ei julgenud Lõuna-Saksa riikide esindajad protestida ja andsid oma nõusoleku nende suhtes. Preisimaa ja Austria olid kõige agaramad nende otsuste elluviijad. Preisimaa suleti isegi võimlemisühingud ja nende asutaja (võimlemisühingute eesmärk oli kasvatada füüsiliselt tugevat noorsugu) Ludvig Jahn vangistati; keelati ära Fichte „Kirjad Saksa rahvale“, kõik vabameelsed professorid ja kirjanikud pidid emigreeruma. Stein-Hardenbergi alatud uuendused olid ammu seisma pandud, kuningas Friedrich-Wilhelm III jagas täielikult Metternichi vaadet, et piiramata ainuvalitseja valitseb kõige paremini.

Karlsbadi otsuseid 20. septembril 1819.

A. Ülikoolide kohta.

Iga ülikooli juurde tuleb ametisse seada eriliste ja laialdaste volitustega, ülikooli asukohas elutsev, osariigi valitsuse täie usalduse osaline ja oma ülesanneteks küllalt tubli leitud isik senise kuraatori või mõne muu ametniku näol. Selle usaldusmehe ülesandeks jääb hoolsalt valvata kõigi maksvate seaduste ning määruste täitmist ja oma erilisele tähelepanekule võtta vaim, millest on kantud akadeemiliste õppejõudude esinemised avalikel kui ka kinnistel loengutel, ja seda vaimu tervendavalt juhtida õppiva noorsoo tulevasele tegevusele kasulik suunas, kõiges, mis puutub nimelt kõlbluse, maksva korra ja välise kombuse edendamist, ilma et ta siiski end segaks otsekohe teadusliku töö käiku või õppemeetoditesse.

2. Osariikide valitsused kohustuvad vastastikku oma ülikoolide ja teiste õppeasutiste õppetoolidelt tagandama õpetajaid, kelle kohta on tõestatud, et nad on üle astunud oma kohuste piiridest ja oma mõju õppivale noorsoole on kasutanud kahjulikkude, avalikkust häirivate ja maksva korra aluseid kõigutavate õpetuste levitamise näol, sellega näidates sobimatust oma kätte usaldatud tähtsale ametile, ilma et siiski neile mingeid takistusi tehtaks, seni kui lõplikud korraldused maksma pannakse kõnesoleva punkti kohta. Tagandamise otsus peab tehtama mitte teisiti kui ülikooli juurde seatud usaldusmehe motiveeritud ettekande ja temale esitatud aruande järgi. Niisugusel teel tagandatud õppejõude ei tohi ametisse kutsuda ükski osariik.

3. Üliõpilasvaheliste salajaste ja ülemalt poolt mitte sallitud ühenduste kohta pikemat aega maksvate seaduste ja määruste täitmist tuleb valvata suurima rõhuga, erilise tähelepanu alla võttes mõne aasta eest asutatud, üliõpilaskonna üldühenduse nime all tuttavaks saanud organisatsiooni, missugune lubamatult sidemeid peab kõigi osariikide ülikoolide vahel. Selle suhtes tuleb valitsuse usaldusmehele soovitada hoolsaimat valvsust. Osariikide valitsuste omavahelise kokkuleppe kohaselt ei tohi ühelegi avalikule ametile pääseda isikud, kes peale käesolevate määruste jõusseastumist on jäänud lubamatutesse organisatsioonidesse või neisse astunud.

4. Ükski üliõpilane, kes usaldusmehe esitise peale ja ülikooli nõukogu või senati otsusega on välja heidetud ülikoolist või sellest ise lahkunud väljaheitmise ootusel, ei tohi vastuvõttu leida teistes ülikoolides. Ka tuleb üliõpilastel teise ülikooli üleminekul kindlasti nõuda tunnistust tema senise rahuldava käitumise kohta ülikoolis.

B. Ajakirjanduse kohta.

§ 1. Käesoleva määruse jõuspüsimise kestvusel ei tohi ajakirju, mis ilmuvad igapäevaste lehtede või vihkude näol, ka kõiki kirjatöid, mis pole üle kahekümne trükipoogna suured, trükkida üheski Saksa osariigis ilma ametivõimude sellekohase loata või teadmisetä. Kirjatööde kohta, mis ei kuulu siinnimetatute liiki, maksavad igas osariigis eraldi antud ja veel antavad seadused. Kui sellised kirjatööd osariigi valitsusele põhjust annavad kaebeks, tuleb osariigis maksva korra järele vastutusele võtta autor ehk kirjastaja.

§ 4. Iga osariik on vastutav oma valve all ilmuvate § 1 loendatud kirjatööde liiki kuuluvate trükitoodete sisu kohta mitte ainult otsekohe puudutatute, vaid kogu liidu ees, kui neis tooteis riivatakse teise osariigi au või püütakse kõigutada tema julgeolekut.

§ 9. Kõik Saksamaal ilmuvad trükitooted, kuulugu nad käesoleva määruse alla või mitte, peavad kandma kirjastaja nime, ajalehed ja ajakirjad ka toimetaja nime. Üheski osariigis ei tohi levitada trükitooteid, mis käesolevast määrusest puudutamata jäävad, valitsusvõimude teadmata, ka mitte neid, mis kohe ilmumisel on ära korjatud või nende kirjas-tajad ja levitajad mõistetud kandma vastavat rahatrahvi või muud karistust.

§ 10. Käesolev ajutine määrus jääb jõusse viie aasta kestel, arvatud tänasest päevast. . .

C. Revolutsiooniliste septsuste kohta.

1. Neljateistkümne päeva jooksul, arvates käesoleva määruse avaldamisest, astub kokku Mainzi linnas ja kindluses seitsmest liikmest koosnev erakorraline liidu volitusi kandev keskuurimiskomisjon.

2. Nimetatud komisjoni eesmärgiks on ühiselt uurida ja põhjalikult ning laiaulatuslikult kindlaks teha maksva korra vastu üldse ja kogu liidu kui ka üksikute osariikide siserahu vastu juhitud revolutsiooniliste septsuste päritolu, ulatus ning laad, kuivõrt lähemaid või kaugemaid tõendusid nende kohta on olemas ja neid uurimise kestel veelgi võiks selguda.

6. Kõik osalised, kelle võimupiirkondades niisugused uurimised juba on käigus, kohustuvad keskuurimiskomisjonile kohe peale selle asutamist teatama kohalikkudest komisjonidest, milliste hooleks nad on usaldanud uurimise. Osalised, kelle riikides seesuguseid uurimisi veel mitte pole toimetatud, need aga tarvilikuks peaksid osutama, peavad neid otsekohe algama keskkomisjoni vastavate juhiste kohaselt ja keskkomisjonile teatama asutisest, kelle hooleks uurimistöö usaldatud.

10. . . Liidu esindus üksikutes osariikides toimetatud uurimiste kui ka kogu uurimistöö lõpptulemuste najal teeb edaspidised korraldused kohtuliku vastutuselevõtu alustamiseks.

Inglismaa reaktsiooni ajastul. Isegi Inglismaa, see Euroopa vanim parlamentaarse korraga riik, ei jäänud puutumata reaktsioonist tagurluse ajastul. Ka Inglise parlamendis olid mõjul vanameelsed, toryd, kes hoidsid kogu riigi poliitilise ja majandusliku elu juhtimist oma kätes ning toimetasi seda mõisnikkude ja vaimulikkude huvides. Kui prantsuse revolutsiooni mõjul Inglismaal levisid demokraatlikud ideed, asus valitsus ja

parlament nende suhtes eitavale seisukohale. Valitsus ja parlament ei keeldunud nüüd ainult reforme ette võtmast, tarvitati surveabinõusid, mis pidid takistama Prantsuse mõju levimist. Isegi whigid, need parlamendi õiguste kaitsjad, pooldasid oma enamuses repressioone, sest ka nemad kartsid revolutsiooni. Nende silmapaistvaim kõnemees Burke (1. Böökö) väidab oma teoses „Mõtlused prantsuse revolutsiooni üle“, et prantsuse revolutsiooni ideed on eluvõõrad, ei arvesta ajaloolist arenemist, tahavad üle-öö ette võtta põhjalikke muutusi, mille tulemus aga on korralagedus, anarhia. Ajalugu ei tunnusta hüppeid: „Kõik sugupõlvad on solidaarsed, esivanemate pärandajatena ei tohi meie nende pärandit hoolimatult pillata“. Burke oli demokraatia vastane, ta pidas poliitilist üheõiguslust mõttetuseks, tema arvamise järgi peavad poliitilised õigused kuuluma vaid varandusega kodanikele. Burke asus ka eitaval seisukohal prantsuse kodaniku õiguste deklaratsioonis väljakuulutatud individuaalsete vabaduste suhtes, need ei olla üldse ühendatavad riigikorraga, sest nende tunnustamine halvaks riigivõimu tegevust.

Eriti hirmule ajasid Inglise alalhoidlikud ringkonnad jakobiinide märatsemised. Kardeti revolutsiooni puhkemist ja sellepärast võttis valitsus tarvitusele karmid abinõud. Pandi seisma habeas-corpus-act, seega võimaldati politseil vabalt vangistada inimesi. Takistati miitingute pidamist, politseile anti õigus laiali ajada kokkutulnud rahvast; piirati trükivabadust, avaldati koalitsioonide keeluseadus, millega pühendati sulgemisele kõik tööliste organisatsioonid. Määrati suured karistused kuritegude eest, isegi politseile vastuhakkajaid ähvardati surmanuhtlusega. Kuid kus survet, seal vastuhakkamist. Siin ja seal põletasid nälgivad maatöölised mõisnikkude vara, tööndusraioonides lõhkusid töötute hulgas oma vihavaenlasi masinaid. Kuid käärimised tekkisid vaid kohati, sellepärast läks valitsusel korda neid summutada.

Töölishulkade rahulolematust püüdsid kasutada kapitalistid keskseisusest, kes juba kauemat aega otsisid abinõusid, kuidas murda maa-aristokraatia poliitilist võimu, et ise asuda riigitüüri juurde. Nad asutasid radikaalide erakonna ja astusid poliitilisse võitlusse. Radikaalid nõudsid kõigepealt valimisõigusi uutele töönduslinnadele. Poolehoiu võitmiseks laiemates rahvahulkades nõudsid nad üldist ja ühetaost valimisõigust ning üldse põhjalikumaid reforme riigielus.

Napoleoni sõjad, eriti kontinentaal-blokaad, mõjusid raskelt inglise tööndusse. Napoleoni äraajamisega kadusid küll blokaad ja teised sõjaaja takistused, kuid inglise tööndus jäi veel mõneks ajaks kiratsema, sest Euroopa rahvaste ostujõud oli läbielatud vintsutuste tõttu vähenenud. Tekkisid majanduslikud kriisid,

mis eriti rängalt mõjusid tööliste ellu. Kihelkonnad, selle asemel et töötute eest hoolitseda, saatsid neid ettevõtetesse tööle, kus neid armutult eksploateeriti. Valitsus, selle asemel et raskustesse sattunud vaeseid rahvakihte aidata, määrab oma sõja-aegsete võlgade katteks uusi kaudseid makse, mis kogu raskusega langevad neile rahvakihtidele, kes niikuinii kannatajate seisukorras. Nii tekib äge valitsusvastane meeleolu, mida kasutama ruttavad radikaalid, võites ikka enam poolehoidu oma erakonnale rahva hulgas.

Eriti ärevil hoidsid rahva meeleolu nn. viljaseadused, mis tagurlise parlamendi poolt vastu võeti 1815. a. ja mis kõrgendasid tolli sisseveetavale viljale. Sõja ajal olid viljahinnad Inglismaal isegi kõrged; sõda lõppenud, hakati Vene- ja Saksa-maalt Inglismaale saatma vilja, mille tagajärjel langesid viljahinnad. Mõisnikkude huvides avaldas parlament viljaseadused, mis takistasid kõrgete tollidega välisvilja sissetoomist, seetõttu tõusid sisemaal viljahinnad: rahvas pidi oma vaesuse juures sööma kallist leiba. Viljaseadused tekitasid meelepaha ka kaubandus-tööstuslikes ringkonnas, sest nad takistasid viljaga kauplemist ja tõstsid elukallidust. Radikaalid seletasid miitinguil, et viletsuste peapõhjus seista selles, et kaupmeestel, töösturitel ja töölistel puuduvad poliitilised õigused, et sellepärast tuleb nõuda parlamendi reformi. 1819. a. korraldasid radikaalid Manchesteris suure rahvakoosoleku, kus kõnelejad ägedasti arvustasid vana, iganenud valimisseadust ja nõudsid selle reformimist. Koosolekul lehvitsid lipud pealkirjadega: „Maha viljaseadused“ ja „Vabadus või surm“. Koosoleku ajal ilmus sõjariistus miilits ratsasõdurite saatel laiali ajama rahvast, kusjuures rahva hulgast mitmed said surma ja hulgad haavata. Kõnelejad vangistati ja anti kohtu korraldusse, süüdistades neid üleskutsumises maksva korra kukutamisele.

Manchesteri verine vahejuhtumine ärritas veel rohkem meeli ja andis radikaalidele uut materjali agitatsiooniks. Peeti protestmiitinguid, kus kiruti valitsust, nõuti reforme. Aga parlament reageeris seega, et avaldas „6 akti“, mida seltskonnas pilgates nimetati „suu sulgemise seadusteks“. Nendega keelati suurtes tööstuslinnades ära miitingud, mujal tehti miitingute korraldamiseks takistusi, kitsendati trüki-, sõna- ja koosolekute vabadust, rahukohtunikele anti luba korraldada öisi läbiotsimisi sõjariistade otsimiseks. Kuid varsti taipasid konservaatorid, et üksi repressioonidega kaua rahvast vaos ei saa hoida, ja toryd kaovad ise vähehaaval valitsusest, andes aset uuendusmeelsetele tegelastele. See sünnib 20-ndail aastail. Ühtlasi sünnib Inglismaa lähenemine Ameerika uutele vabariikidele, kus Inglise vabrikutooted leiavad uued turud. Majanduslik olukord pa-

raneb, mille tõttu ka töölised leiavad kergemini tööd ja jäävad rahulikumaks. 20-te aastate alul pöördusid Londoni kaupmehed parlamendi poole palvega kaotada tolle. Valitsus võttiski revideerimisele tollitariifid ja selle tulemuseks oli viljatollide alandamine. See viljaseaduste pehmendamine mõjus omakorda rahustavalt rahvahulkadesse. 1824. a. kaotati koalitsioonide keeluseadus, seega võimaldati töölistele jälle endid organiseerida. Algas ametiühingute ehk trade-union'ide asutamine. Kõikjal ühinesid töölised oma kutsealade järgi ühingutesse, et ühiselt reguleerida vahekordi tööandjatega, et haiguse, tööpuuduse ja streikide puhul toetada oma liikmeid. Koalitsioonide seaduse kaotamisega algas Inglise proletariaadi elus uus ajastu. Siitpeale algas Inglismaal klassiteadlik tööliikumine.

Äärmiselt hoolimatu oli Inglise valitsus kogu aeg olnud iirlaste vastu. Juba XVII saj. tegid iirlased mitmel korral katset vabaneda Inglise ülemvõimu alt, kuid ikka õnnetult. Iirimaale hakkas asuma inglise mõisnikke, omandades seal suuri maakohti. XVIII saj. kuulus kogu saare pind 300 suuremale ja 2000 keskmisele inglise landlordile, kuna iirlased nende juures asusid väikerentnikena. Inglise agraarreform ei puudutanud Iirimaad, kuid Iiri rentnikkude seisukord oli siiski kindluseta. Rendi-tähtjad polnud kindlaks määratud, landlord võis igal ajal rentnikku minema ajada, ilma et tal oleks tarvitsenud rentnikule tasu maksta tema poolt püstitatud ehitiste või ettevõtetud maaparandustööde eest. XVIII saj. lõpuni säilis Iirimaal iseseisev parlament, kuid selle liikmeks olid ainult anglikaanid. Kui katoliiklased oma enamuses ei tohtinud iirlased test-akti põhjal end valida lasta parlamenti ega üldse pidada mingit avalikku ametit. Ka ei tohtinud nad maid eraomanduseks osta. Aga iirlased pidid ustavalt kandma kõik kohustused, isegi kümnest maksma anglikaani vaimulikele Iirimaal. Iirlased elatasid endid peamiselt kartuli- ja karjakasvatusest ning elasid üldiselt suures puuduses. Prantsuse revolutsiooni ajastul tõstsid iirlased jälle mitmel korral mässu, kuid nende mässud suruti veriselt maha ja veel kaotati nende iseseisev parlament (1800). Iirimaal võis siitpeale saadikuid saata Inglise parlamenti, kuid nendeks võisid olla ainult anglikaanid. Nii ei tehtud iirlaste kasuks midagi, ka Inglise valitsuse püüe Iiri parlamendi kaotamisega Iirimaad lähendada Inglismaale luhtus. Iiri liikumine ei raugenud, vaid võttis veel hoogu, kui 20-ndail aastail selle liikumise eesotsa astus Dublini advokaat O'Connell, temperamendilt, kõnevõimelt ja organisaatori andeilt kui Danton. 1823. a. asutas tema võimsa katoliikliku assotsiatsiooni, keskjuhatusega Dublinis, rohkearvuliste osakondadega üle kogu maa. See organisatsioon kujunes vähehaaval tugevaks poliitiliseks jõuks. 1828. a. olid

uued valimised Inglise alamkotta ja O'Connel laskis end saada-kuks valida, kuigi temal kui katoliiklasel seks õigus puudus. Ta nõudis enda vastuvõtmist parlamenti, ähvardades vastasel korral välja kutsuda kodusõda Iirimaal. O'Conneli ähvardust võttis Inglise valitsuse juht Wellington tõsiselt. Ta esitas parlamendile katoliiklaste emantsipatsiooni billi, mis tunnustas katoliiklased üheõiguslikeks anglikaanidega. Bill leidis vastuvõtmist mõlemate kodade poolt ja kinnitati kuninga poolt 1829. a. Nüüd võisid katoliiklased nii parlamenti kui ka teistesse avalikesse ametitesse pääseda. Kuid valitsus tõstis Iirimaal valijate varanduslikku tsensust, nii et vaesemad iiri rentnikud ilma jäid poliitilistest õigustest. Seega ei toonud emantsipatsiooni akt veel rahuldust. Käärimine iiri rahva keskel kestis edasi. 1830. a. tekkis O'Conneli eestvõttel Iirimaal uus poliitiline organisatsioon, mis hakkas Iirile nõudma oma valitsust, oma parlamenti, s. o. iseseisvust.

Prantsusmaa reaktsiooni ajastul. Prantsusmaa seisukord ei olnud kadestamisväärne pärast Napoleoni teiskordset kukutamist. II Pariisi rahu alandavad tingimused, hiigla sõjakontributsioon, liitlaste sõjavägede Prantsusmaale jätmine kohustusena neid ülal pidada, Bourbonide tagasitulek koos emigrantidega, need olid asjad, mis kurvaks tegid meele igal tõsisel prantslasel. Kuigi Viini kongress kohustas Louis XVIII-ndat (1814—1824) Prantsusmaale andma konstitutsiooni, nii et meil reaktsiooni ajastul tegemist on Prantsusmaa kui konstitutsioonilise riigiga, ei pääsenud seegi maa reaktsioonist. Kõigepealt ei rahuldanud Louis XVIII-nda kingitud nn. „oktroeeritud“ konstitutsioon laiemaid rahvakihte. See 1814. a. konstitutsioon kindlustas küll prantsuse kodanikele ühetaosuse seaduste ees ja kuulutas maksvaks isikupuutumatus, usu-, sõna- ja trükivabaduse, seadis jälle jalule vandekohtu, kuid jättis rahva rõhuva enamuse ilma valimisõigustest. Aktiivne valimisõigus parlamenti kuulus ainult kodanikele, kes olid vähemalt 30 a. vanad ja maksid riigimaksu vähemalt 300 frangi suuruses; passiivse valimisõiguse tingimused olid veel raskemad: vähemalt 40-aastane vanus ja riigimaks 1000 frangi suuruses. Esimest liiki kodanikke oli riigis vaevalt 90 000, teisi — 15 000. Valimisõigustest ilma jäid isegi haritlased, kesk- ja väikekodanlus, kõnelemata talupoegadest ja töelistest. Kuningale üksi kuulus seadusandlik initsiatiiv ja seaduste sanktsioneerimine.

Bourbonide tagasitulekuga ilmusid Prantsusmaale suure revolutsiooni ajal Euroopa maid mööda laiali valgunud prantsuse emigrandid. Nende arvates pidi Bourbonide tagasitulek märgitsema vana korra maksmapanu täies ulatuses. Nad hakkasidki nõudma kättemaksu revolutsionääridele, oma konfiskeeri-

tud ja müüdnud varanduste tagasiandmist. seisuslikkude eesõiguste ning vana korra aegsete kirikuolude jaluleseadmist jne. Nad tahtsid olematuks teha 25 aastat prantsuse rahva ajalugu. See pidi ometi osutama võimatuks. Suurmaapidamisele oli revolutsioon andnud Prantsusmaal ränga hoobi, selle asemel tõusid talupojad jõukuselt ja arvult; tööndus ja kaubandus tegi Napoleoni ajal kiireid edusamme: suurettevõtete arv kasvas ja nendes võeti inglise eeskujul tarvitusele masinad; kaubandus-töõnduslik aristokraatia mängis ka poliitilises elus juhtivat osa, alates konstitutsioonidest, mis valijailt nõudsid varanduslikku tsensust; töönduse arenedes tekkis vabrikutöölise klass, kes juba üsna teadlikult suhtus politikasse ja oma kutsehuvidesse. Kõik need ühiskonnakihid ei lasknud end eitada. Valitsejal pidi olema palju oskust ja osavust, et lepitada nii vastupidiste püüete ja huvidega ühiskonna osi.

Mis puutub Louis XVIII-sse, siis oli ta juba 60-aastane vanamees, kui ta sai troonile. Oma loomult pehme, rahuarmastaja, tervise poolest jõuetu; ta suutis oma üleliigse tüseduse tõttu vaevalt käia. Tema oleks näinud hea meelega, et kõik elaksid rahu, ja isiklikult oleks tema vaevalt andunud äärmisele reaktsioonile. Kuid reaktsioon puhkes kurjalt ja varsti peale Napoleoni langemist. Emigrantidest ja neile kaasatundjaist vaimulikest ja maa-aadlist moodustus ultraroyalistide erakond; neid nimetati nii, sest nad tahtsid reaktsioonis minna kaugemale kui kuningas ise. See erakond esines juba 1815. a. parlamendi valimistel nii suure jõuga, et ultraroyalistid said täieliku enamuse. Alul tundis Louis XVIII head meelt valimiste sellistest tulemustest, kuningas ise nimetas alamkoda võraturaks, kuid varsti osutus selle parlamendiga koostöötamine temale raskeks.

Louis XVIII oli teist korda tagasi tulles lubanud kõigile „100 päeva“ tegelastele amnestia. Kuid uus parlament ruttas kaotama isikupuutumast, andis politseile loa vangistada kõiki valitsusvastaseid. Maakondades kutsuti ellu uued kohud, mis vandekohtust mööda minnes võisid politikasüüdlasi surma mõista ning surmaotsuse 24 tunni jooksul täide saata. Lühikese aja jooksul mõistsid need kohtud tuhandeid inimesi surma. Eriti halastamatu oldi Napoleoni kindralite vastu, üldse kõigi nende vastu, kes varem ehk „100 päeva“ ajal Napoleonile lähedal seisis. Ultraroyalistide tagakiusamise alla sattusid ka need isikud, kes revolutsiooni ajal riigistatud maid olid omandanud, samuti kõik need, keda nad kahtlustasid revolutsioonääradena. See oli verine kättemaksu aeg, niinimetatud valge terror. Ultraroyalistid toimetasid nii omavoliliselt, et kuningas neid viimaks ise kartma hakkas. Vene

ja Inglise valitsuste ja oma peaministri Richelieu' nõuandel saatis ta 1816. a. võrratu parlamendi laiali ja kuulutas välja uued valimised; need andsid enamuse mõõdukamaile, 1814. a. konstitutsiooni pooldajaile. Nüüd ranustuvad vähehaaval meeled. Prantsusmaa toibub kiirelt, tasub edukalt sõjakont-ributsiooni ja vabaneb liitlaste vägedest.

1820. a. sündis lugu, mis jälle ultraroyalistid mõjule aitas. Käsitöeline Louvel, endine Napoleoni sõdur, surmas trooni-pärija, Louis XVIII-nda venna, Artois' krahvi poja, Berry hertsogi, kes ainsa meesjärglasena pidi jätkama Bourbonide dünastiat. See oli poliitiline roim; mortsukas seletanud, et ta tahtnud Prantsusmaad päästa Bourbonide häbistavast valitsusest. Nüüd süüdistasid ultrad Richelieu' valitsust pehmuses ja nõudsid karmide abinõude tarvituselevõtmist. Louis XVIII alistub nende nõudmistele. Muudetakse valimisseadust, mille tulemusena ultrad jälle saavad parlamendis enamuse. Tagan- datakse mõõdukas Richelieu ja peaministriks saab Villèle (l. Villeel), ultraroyalist. Jällegi viiakse läbi terve rida puru- tagurlisi määrusi. Seatakse sisse eeltsensuur ajalehtede kohta, vaitsusele antakse õigus sulgeda ajalehti, koolide järelevalve antakse vaimulikkude kätte, liberaalseid professoreid tagan- datakse ametist, valgustusaja kirjanduse müümine ja väljalae- namine keelatakse, ollakse päri minema Püha liidu ettepanekul Hispaania revolutsiooni maha suruma. Üldse töötasid reakt- sioonilised võimud väga aktiivselt. See asjaolu kutsub ka pahempoolseid tegevusse. Ka nemad organiseeruvad, asuta- vad salaühinguid, Hispaania ja Itaalia salaseltside eeskujul, alustavad valitsusvastast propagandat sõjaväes ja rahva kes- kel. 1824. a. sureb Louis XVIII, troonile saab ta vend, Artois' krahv Charles X (1824—1830), ka juba vana mees, kuid energiline ja veel elujõuline. See „emigrantide kuningas“ oli kogu aeg ultraroyalistidega sõbrustanud; tuges nendele, asus ta esimesist valitsuspäevist reaktsiooni teele. Ta pidas võitlust kõige vastu, mis tundus pärit olevat revolutsiooni ajast. Konstitutsioonilist korda tema ei tunnustanud. „En- nem olen puuraujaks kui valitsejaks Inglise kuninga tingi- mustes“, lausunud tema korduvalt.

Charles X-nda valitsus asus kõigepealt rahuldama emigrante. Kuid varanduse tagasiandmist, nagu soovisid emigrandid, ei julgenud Charles X-ndagi valitsus ette võtta. Otsustati varan- duse endistele omanikele tasu maksta ligi miljardi frangi suuruses. Seda raha loodeti kokku saada riigi laenupaberite protsente alandades viielt kolmele. Kuid see valitsuse samm riivas väga tunduvalt kodanluse huve ja tekitas sellepärast

suurt meelepaha kodanlistes ringkondades. Mitte vähem ei ärritanud seltskonda Charles X-nda kirikupolitika. Ta laskis end tugevasti mõjustada jesuiitidest ja üldse katoliku vaimulikest; teda peeti ennast jesuiidiks. Igatahes laskis ta jesuiitidel vabalt teotseda, toetas nende ühingut, kongregatsiooni, mille ülesandeks oli levitada katoliiklikku meelsust noorsoos. Haridusministriks kutsus Charles X piiskopi, vaimulikele kuulus järelevalve koolide ja õpetajaskonna üle; riigiametnikelt nõuti usukommete täitmist. Meelepaha valitsuse tegevuse vastu sai nii üldiseks, et isegi rahvuskaardis seda märgata lasti. Kui paraadidel hüüti „Elagu kuningas!“, kuulus sekka ka hüüdeid: „Maha Villèle!“ „Elagu charta!“ (konstitutsioon). Charles X saatis pahameeles rahvuskaardi laiali. Kui 1827. a. lõpul aset leidsid uued parlamendi valimised, ei saanud enam roialistid enamust, enamuse sai opositsioon. Nüüd oli vanameelne kuningas sunnitud tagandama Villèle'i ja valitsuse eesotsa kutsuma mõõdukate vaadetega Martignac'i (1828), kes Prantsusmaale kindlustada püüdis konstitutsioonilist riigikorda. Kuid reaktsiooniline kuningas ei jõudnud end kaua ümbritseda lasta liberaalest, juba järgmisel aastal andis ta valitsuse jälle purutagurlise emigrandi, vürst Polignac'i kätte, kuid see tõi revolutsiooni.

Venemaa üldisel reaktsiooni ajastul. Venemaal puhkes äge reaktsioon Katarina II järeletulija, tema poja Pavel I ajal (1796—1801). Katarina II ei sallinud oma poega, ei tahtnud temas üldse näha oma järglast, hoidis teda eemal valitsuse tegevusest. Selle tõttu ei omandanud Pavel troonipärijana valitsejale tarvilikke kogemusi. Valitsejana oli Pavel I tasa-kaaluta, tujukas, tormiline. Eriti kannatada said tema tujude all sõjaväelased; keiser korraldas väga tihti paraade, ja kui talle paraad ei meeldinud, saatis ta teinekord terve väeosa Siberisse. Karmid karistused, sageli tühiste asjade eest, olid alatised nähud. Kogenud Katarina aegsed tegelased kihutas Pavel minema ja otsustas siis kõik tähtsad valitsuse küsimused isiklikus kantseleis oma tujude kohaselt. Aadli vastu, kellele Katarina jagas eesõigusi, oli ta vaenuline, ta tühistaski nende eesõigused. Äärmiselt valju tsensuuri pani ta maksma, keelas raamatute sisseveo välismaalt, ei lubanud vene noorsool välismaale õppima sõita. Talupoegade vastu oli ta näiliselt heatahtlik, ta keelas teoorjuse pühapäevadel ja avaldas soovi, et mõisnikud teopäevi üle 3 päeva nädalas ei nõuaks. Aga talupoegade rahunemine surus ta äärmise valjusega maha ja kinkis oma armuosalistele rahvastatud maid rohkem kui tema eelkäijad. Pavel I langes oma tigiduse ohvriks. Peterburi

sõjaväelaste keskel tekkis vandeselts kuberner Pahleniga eesotsas, ja Pavel surmati märtsis 1801. a.

Pavel I-se järelle sai Vene troonile tema poeg Aleksander. Aleksander oli vanaema, Katarina II-se kasvatada; vanemad, keda Katarina ei sallinud, võisid vaid harva kokku saada pojaga. Nii sattus suurvürst Aleksander väikesest peale ebaloomulikke olukorda, ta pidi mõistma meeldida vanaemale ja isale; see tekitas temas silmakirjalikkust ja kavalust, need omadused saidki hiljem Aleksandri iseloomu joonteks.

Aleksander I.

Katarina hoolitses küll Aleksandri kasvatuses, kuid korralikku kasvatust ei saanud tema pojapoeg siiski. Kõigist kasvatajaist oli ainult helveetslasel La Harpe'il suurem mõju Aleksandrisse, kuid Katarina eemaldas selle kasvataja, enne kui Aleksandris sai välja areneda iseloom ja maailmavaade. La Harpe oli vabariiklane ja valgustussajandi ideede austaja, ta tutvustas ka oma kasvandikku demokraatliku maailmavaate ja XVIII saj. kirjandusega. Poisikesena töötanudki Aleksander keisriks saades kuulutada Venemaa vabariigiks ja ise elada Reini ääres vaikset perekondlikku elu. Igatahes tuleb Aleksandri kalduvust vabameelsusele tema valitsuse esimesel poolal kirjutada La Harpe'i mõju arvele.

Troonile astunud, kaotas Aleksander (1801—1825) kõik Pavel I-se välja antud kitsendavad määrused, andis armu neile, kes Pavli poolt olid välja saadetud või vangis istusid, andis aadlile nende õigused tagasi jne. Oma lähematest sõpradest (Novosiltsev, Stroganov, Tšartorõiski, Kotšubei) moodustas ta niinimetatud intiimkomitee ja tahtis sellega käsikäes välja töötada laialdast reformide kava. Kuid need sõbrad olid sama vilumata seadusandlikus töös kui keiser ise, sellepärast olid komitee tööde tulemused väga väikesed. Seal arutati pärisorjuse kaotamise küsimust, kuid ei jõutud üksmeelsele otsusele. Lõpuks avaldati niinimetatud vabade põllupidajate seadus, millega anti mõisnikele õigus vabastada oma talupoegi ühes maaga nende vahel saavutatud vaba kokkuleppe alusel. Suurt tegelikku tähtsust sel seadusel ei olnud, sest seadus ei kohustanud mõisnikke talupoegi vabastama ja talupoegadel puudus raha enda vabaksostmiseks. Keelati veel ära pärisorje laatadel müüa ja nende müügist ajalehtedes kuulutada. Riigikorra reformimisel ei saadud keskasutiste, kolleegiumide ministereeriumideks muutmisest kaugemale. Komitee kava järgi asutati 8 ministereeriumi, kuhu oli koondatud riigi kõrgem administratsioon. Iga ministereeriumi eesotsas seisis minister, kes otsustas ja vastutas, kuna endises kolleegiumis otsustamine sündis häälteenamusega. Ministrid pidid alluma senatile. Tegelikult jäi see alluvus paberile ja ministereeriumid muutusid vastutamatuiks bürokraatlikeks keskasutisiks. Rahva ellu ei toonud see reform mingit muutust.

Varsti märkas Aleksander ise, et intiimkomitee midagi suuremat korda saata ei suuda. Tahtes jätkata reforme, kutsus ta ühe oma arukamaist ametnikest, Speranski, kellel ühtlasi suured teadmised ja kogemused administratiivalal ei puudunud, omale kaastööliseks. Keisri ülesandel valmistas Speranski põhiseaduse kava, mille järgi Venemaa pidi saama riigivolikogu seadusandliku võimuga ja riiginõukogu, mille ülesandeks pidi olema valitsuse seaduseelnõude läbivaatamine; kõrgem kohtuvõim pidi kuuluma senatile. Aleksander kiitis küll Speranski eelnõu heaks, kuid ellu kutsuti Speranski poolt ettenähtud reformidest ainult riiginõukogu. Aleksandriga juhtus sedasama, mis Katarina II-ga. Vaevalt peale hakanud uuendustöödega, sattus keiser, nagu omal ajal vanaema, tagurliste mõisnikkude mõju alla ja tagandas nende pealekäämisel tubli riigimehe, saates teda Ida-Venemaale asumisele.

Vahepeal olid Aleksandril alanud sõjad Napoleoniga. Nüüd tal ei jätkunud enam aega riigi siseelu kohendamiseks. Ta huvitus välispolitikast niivõrt, et ta ei tahtnudki enam

sisepolitika alal teetseda. Ta usaldas siseriikliku politika juhtimise toore ning harimata kindrali Araktšejevi kätte. Algas äärmine reaktsioon. Pandi maksma vali tsen-suur ja seati sisse vaimulikkude järelevalve koolide üle. Aleksandri valitsuse esimestel aastatel oli asutatud rida üli-koole (Tartu, Kaasani, Harkovi jm.) ja keskkoole. Nüüd võeti need koolid kõva valve alla, takistades seega nende vaba arenemist. Ülikoolidesse nimetati kuraatorid, kes jälgisid üli-õpilaste ja professorite meelsust; vabameelsed õppejõud üldse tagandati haridustöölt; ülikooli õppetegevus pidi sündima pühakirja alusel, isegi matemaatika professor pidi algama oma õpetust pühade sõnadega, näit. „Jumala armust kolmnurga nur-kade summa võrdub kahe täisnurgaga“ jne.

Araktšejev sai eriti kurikuulsaks sõjakoloniide asutami-sega. Sõdade tõttu oli keisril suur rahapuudus. Seal tuli Araktšejev oma ettepanekuga: luua talupoegadest 18—45 elu-aastani sõjakoloniid. Selline sõjakolonist vabastati muudest riiklikest kohustusist, rõivastati mundrisse, käsutati aeg-ajalt sõjaharjutustele ja vabal ajal haris ta põldu. Iga põllupidaja-kolonisti juurde määrati sulastena paar-kolm poissmeest sõdu-rit, kes pidid samuti käima harjutustel ja tegema põllutööd. Araktšejevil oli mõte sellise uuendusega vabastada riigikassat sõdurite ülalpidamise kuludest, võimaldades seejuures sõduril sõduri elu kõrval maitsta kodust põllupidaja elu. Koloniides pandi maksma äärmiselt vali distsipliin, iga tegevus pidi sün-dima ettekirjutuse järgi, kõrvalekaldumisi karistati kurjalt. Isegi meheleminek ja naisevõtmine sündis käsu järgi. Veel teatakse kõnelda neist kurikuulsaist sõjakoloniidest, et seal abielunaistele ette kirjutatud, palju nad pidid lapsi sünnitama. Pole siis ka ime, kui Araktšejev oma sõjakoloniidega ainult põlgust ja vihavaenu külvas ja pärast teda tema katsetamised likvideerida tulid. Põllupidajast ei saanud sõdurit, sõdurist ei saanud põllupidajat; tuua tavalisse eluargipäeva valjut ka-sarmudistsiipliini osutus ka võimatuks.

Samal ajal kui Venemaa ägas Araktšejevi tooreste võtete all, mängis keiser Aleksander Lääne-Euroopas diplomaati, siir-dudes kongressilt kongressile, ühest pealinnast teise, olles see-juures vürst Metternichi paremaks käeks reaktsiooni politi-kas. Diplomaadi osavust sel keisril kahtlemata oli, oskas ta ju Venemaale välja tingida lõunas Bessaraabia, põhjas Soomemaa ja idas Gruusia ning osa Turkestanist.

Vene keisriga ühel ajal viibisid välismaal ka Vene sõja-väed, alul Napoleoni vastu sõdides, pärast olles okupatsiooni väena Prantsusmaal. Keiser muutus välismaal viibides reakt-sionääriks, tema sõjaväes aga levisid liberalismi ideed. Noo-

red ohvitserid eriti olid vastuvõtlikud XVIII saj. ja prantsuse revolutsiooni ideile, nad lugesid suure innuga valgustusaja kirjandust ja liberalismi teoreetikuid, nad tõid koju tulles kaasa mitte ainult uusi ideid, vaid ka kindla tahte mahajäänud Venemaad reformida. Nagu mujal Lääne-Euroopas, nii hakkavad nüüd ka Venemaal tekkima salaühingud eesmärgiga levitada rahva keskel haridust ja arusaamist uuenduste tarvidusest. Salaühingute juhtidest olid ohvitser Pestel ja luuletaja Rõlejev tähtsamaid; esimene juhtis liikumist Lõuna-Venemaa väeosades, teine Peterburis. Pestel tahtis sõjaväelise diktatuuri abil kukutada valitseva dünastia, lämmastada revolutsioonivastased katsed, kaotada pärisorjuse ja siis maksma panna Venemaal demokraatliku vabariigi. Revolutsionäärid ei olnud tulevase Vene riigikorra suhtes ühel arvamisel. Kuna Pestel propageeris rahvavalitsust, oldi Peterburis osa revolutsionääride keskel valmis leppima piiratud monarhiaga. Nad ei jõudnudki ühisele otsusele, kui juba tuli välja astuda.

1825. a. suri Aleksander Taganrogis, Lõuna-Venemaal üsna äkki. Aleksandril polnud poega, nii kuulus troon tema vanemale vennale Konstantinile, kes oli vägede ülemjuhatajaks Varssavis, aga kes loobus troonist. Järgmiseks troonikandidaadiks oli vend Nikolai, kaardiväe ülem. Nikolail polnud midagi trooni vastu, kuid ta tahtis, et tema troonipärimisõigust ei avaldata, sest tal polnud head vahekorda kaardiväega, üldse ei armastatud teda Peterburis tema iseloomu tõttu. Kui saabus sõnum Aleksandri surmast, jäi Nikolai Peterburis ootama korraldusi Konstantinilt. Konstantin jälle vandus Varssavis ustavust Nikolaile. Kirjade vahetus tolelaegsete liiklemisolude tõttu võttis aega. Seda valitsuse vaheaega tõttasidki kasutama Peterburis revolutsionäärid, eesotsas Rõlejev. Häsitati üles sõjaväge Nikolai vastu öeldes, et ta vennalt trooni röövib. Agitatsioonil oli mõju. Kui 14. (26.) detsembril pidi vannutama ustavust Nikolaile, tõrkus osa sõjaväge seda tegemast ja kogunes Senati platsile. Kuid masside arusaamatuse tõttu ja osavate revolutsioonijuhtide puudusel luhtus ettevõte. Nikolai kahuripaugud kihutasid mässajad laiali. Mässujuhid vangistati, aktiivsemad tegelased, nende hulgas Pestel ja Rõlejev, mõisteti poomissurma, teised asumisele.

Troonile astunud, alustas Nikolai I (1825—1855) kõige pimedamat reaktsiooni. Dekabristide (nii nimetatakse detsembrikuu mässu järgi vene esimesi revolutsionääre) mäss näitas temale, et kogu vene rahvas ei ole enam troonitruu. Nikolai aga oli absolutist läbi ja läbi, siit tema ülesanne: halastamatult taga kiusata revolutsionääre ja maksma panna vali büro-

kraatlik kord. Selle teostamisele asus keiser Nikolai esimesist valitsuspäevist.

Töölisküsimus reaktsiooni ajastul. Masinate tarvituselevõtt tõi endaga kaasa massilise saaduste valmistamise. Alul oli olemasolevate teede ja veovahendite juures väga tülikas toimetada suuremal arvul kaupu kohtadele, kuid aurulaeva käimapanemise ning raudtee- ja vedurileiutusega võideti need raskused. Aurulaeva leiutamise teene kuulub ameeriklasele Fultonile (1807. a.), raudtee ja veduri leiutas inglane George Stephenson (I. Stiivensen), pannes oma isikli-

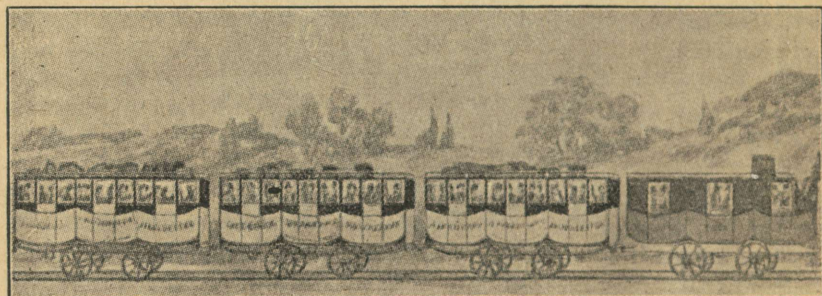
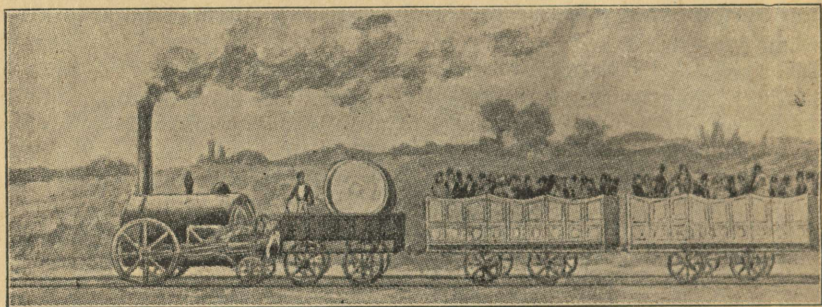
George Stephenson.

kul juhtimisel esimese rongi liikuma a. 1825. Raudteed ja aurulaevad viisid tööduse ja kaubanduse õitsevale järjele, võimaldades kiiret läbikäimist kaugete maade vahel. Rikkused kasvasid nüüd järjest, kuid nad koondusid üksi ettevõtjate kätesse.

Inglismaal, kus kõige enne võeti tarvitusele tööduses masinad, kus maapõues leidsid rikkad kivisöe- ja raualademed, kus võrreldes teiste maadega sellepärast varem edenes töödus ja kaubandus, arenesid ka kõige varem teravad vastuolud ettevõtjate ja tööliste vahel.

Vabrikutööliste elu kujunes raskeks vabrikutööduse algusest peale. Tööpäev oli pikk, töötasu väike ning töötingimu-

sed halvad. Vabrikud asutati harilikult sinna, kus leidus kas veejõud, söekaevandus, mõne tooraine allikas või head liiklemisvõimalused; ideaalseks vabriku asukohaks peeti kohta, kus koos leidsid mitmed soodsad tingimused. Sellepärast olid vabrikutöölised sunnitud elama sageli muust maailmast lahus, nad kaotasid sidemed sõpradega, isegi sugulastega, üldse endise eluga. Ka omavahelised sõprussuhted arenesid visalt, sest töötamisel tuli sageli tööd haarata üksteise eest. Ainukeks töötingimuste dikteerijaks oli vabrikant. Ta võis lapsi

Esimene sõidurong.

võtta tööle igas vanuses ja naisi sundida töötama igasugustes tingimustes nii päeval kui öösi. Ta võis rahapalga asemel tasuda töölisele tarbe- ja toiduainetega, kui see talle rohkem sobis.

Kui alul vabrikute raioonid veel olid väikesed, sai tööline vähemalt pühapäeval linnast lahkudes hingata puhast värsket õhku, kuid aeg-ajalt muutusid väikesed töönduskohad suurteks vabrikulinnadeks, kus elanikke leinaloorina ümbritses lämmastav tolm ja tahm.

Vabrikuis endais oli õhk täis tolmu, põrand kaetud õliga, millele seltsisid tolm ja mustus õhust. Vabriku ruumid olid nii

kitsad, et masinate ja töömaterjalide vahel vaevalt saadi liidkuda. Puudus korralik valgustus, polnud õhupuhastajaid.

Ettevõtja asetab töölised elama korteritesse, mis olid kitsad, niisked, külmad. Ettevõtjad ruttasid küll kasutama töölislapsi vabrikutes töö juures, kuid nende hariduse eest nad ei hoolitsenud. Vanemate meeli rõhus laste saatus, kelle tuleviku suhtes neil ei saanud olla mingisuguseid paremaid välja-vaateid.

Eriti raske oli tööliste elu majanduslikel kriisiaegadel. Kuid ettevõtjad ega valitsused ei näinud tööliste viletsust.

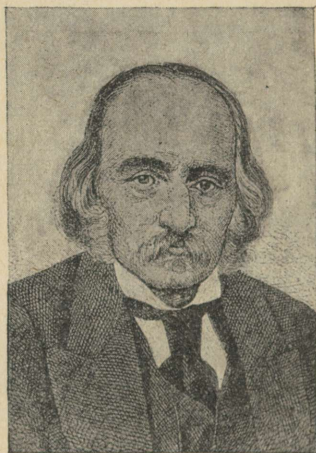
Plahvatus kaevanduses.

Isegi liberaalne seltskond suhtus tööliste saatusse ükskõikselt; leiti, et nõrgema ekspluateerimine tugevama poolt on loomulik ja paratamatu. Nägematuks aga ei jäänud töörahva viletsused tööliste sõpradele.

Genflane Sismondi avaldas a. 1819 raamatu „Politikamajanduse uued põhimõtted“, milles võttis arvustuse alla kapitalistliku korra. Ta näitab seal, kuidas masinatööndus rikastab ainult rikkaid, kuna vaesed veel vaesemaks jäävad, kuidas suurtööndus väikeettevõtted hävitab ja nende omanikke oma töölisteks teeb, kuidas kapital maale tungides talupoegade elu purustab. Sismondi leiab, et riik ei tohi olla sellise sotsiaalse ülekohtu rahulik pealtvaataja, et valitsused peavad tin-

gimata end ettevõtjate ja tööliste vaherkorda segama ja võtma nõrgemad ühiskonnaliikmed oma kaitse alla; valitsused pangu korrast sotsialistlikule.

Ühel ajal Sismondiga esinesid oma õpetustega sotsialistid-utopistid: Owen, Fourier ja Saint Simon. Nad on sotsialistid, sest nad eitavad täielikult kapitalistlikku majanduskorda, nad nõuavad majanduskorda, milles valmistusvahendid, maa ja kapital, ei kuuluks üksikutele, vaid kogu ühiskonnale ja milles varade valmistamist ei juhiks eraettevõtjad, vaid ühiskonna poolt tunnustatud võim. Nad on utopistid, sest nende sotsiaalsed kavad olid eluvõõrad. Nad ku-

Robert Owen.

jutasid omale liiga lihtsalt ette üleminekut kapitalistlikust korrast sotsialistlikule.

Robert Owen oli käsitöölise poeg, mehe eas sai temast suurtööstur. Omas puuvillavabrikus New Lanark'is (Šotimaal) ehitas ta töölistele korralikud korterid, asutas neile kaupluse, kust nad odavate hindadega said tarbeaineid, korraldas ühissöögimaja, lühendas tööpäeva, andis tööliste perekondadele maksuta arstiabi ja maksis vanaduse korral paiukit. Owen'il läks korda parandada tööliste majanduslikku seisukorda, ilma et ettevõtte kasud selle all oleksid palju kannatanud. Sellepärast pöördus ta üleskutsetega teiste töösturite poole, et need samuti katsuksid parandada oma tööliste olukorda. Riigimeestele püüdis Owen seletada, et valitsus erapooletuks ei tohi jääda tööliste küsimustes, et ta peab end

tööandjate ja tööliste vahelkorda segama ning maksuma panema lühendatud tööpäeva, piirama naiste ja laste tööd, korraldama palgamaksu jne. vastavate töökaitseseadustega. Kuid Owen'i üleskutsed jäid hüüdjaks hääleks kõrves. See asjaolu kurvas-
tas ustavat tööliste sõpra ja ta muutus ägedaks oleva korra vastaseks. Owen seletas oma kirjatöid, et kõige pahe juur inim-
seltskonnas on omakasupüüed, et tuleks luua selline ühiskond-
lik kord, kus inimene midagi ei saa nimetada omaks. Owen
nõudis eraomanduse kaotamist ja majandusliku ühetaosuse
maksmapanu. Ainult sellise ühiskondliku korra juures kao-
tab omakasupüüed igasuguse mõtte ja inimesed muutuvad pare-
maks hingeliselt. Ainult majandusliku ühetaosuse maksuma-
panekuga kaob võistlus, vihavaen, tüli ja hakkab maksuma sot-
siaalne rahu ning üldine heaolek.

Teine tagurlusaja silmapaistev sotsialistliku voolu esin-
daja oli prantslane Fourier. Hukka mõistes ühes Owen'iga
olevat ühiskondlikku korda soovitas Fourier töötavaile hulka-
dele ühineda koondisteks, nn. falanksideks. Kõik fa-
lanksi liikmed pidid tegema tööd ja saama selle eest tasu, mis
seda suurem, mida raskem töö. Falanksi liikmetel üksikult
võttes ei olnud eraomandust, sest falanksi varanduse omani-
kuks oli kogu falanks. Falanksi tegevust juhib tema juhatus;
see ei tohi töövalikus kellegi peale avaldada survet, sest igaüks
peab vabalt saama valida omale tööala, vastavalt huvidele; ju-
hatus ei tohi rohkem nõuda päevas tööd kui 2—3 tundi. Tar-
beaineid, mida falanks ise ei produtseeri, muretseb juhatus kas-
ostu või vahetuse teel teistelt falanksidelt; nii on igale falanksi
liikmele garanteeritud kõigi tarvilikkude ainete saamine.

Aja ja jõu kokkuhoidmise otstarbel pidid falanksi liikmed
elama ühiselumajas, sööma ühisköögis. Elumaja pidi olema
meeldiv, ümbritsetud aia ja pargiga; ühiselumajas pidid lei-
duma lugemistoad ja raamatukogud.

Sellise sotsiaalse korraga lootis Fourier saavutada ühist
heaolu, muuta mõnusaks inimeste elu. Aegamööda pidi ka-
duma tarve riikliku võimu järgi ja ainukesteks organisatsioo-
nideks inimestele oleksid jäänud falanksid.

Fourier' õpetus avaldas mõju. Nii Prantsusmaal kui ka välis-
mail asutati falankse, kuid neil ei olnud pikka iga. Nad la-
gunesid saamatu korralduse ja sisemiste tülide tagajärjel, na-
gu seda juhtus ka Owen'i kommunaga Ameerikas.

Saint-Simon'i suhtes on kaheldud, kas teda võib pi-
dada sotsialistiks: ta ei tunnustanud demokraatiat, klassivõit-
lust, ei eitanud otsekohe eraomandust, kuid tema sotsiaalsed
reformid oleksid kahtlemata viinud sotsialismini.

Saint-Simon andis ühiskonna elus suurima tähtsuse tööle. Kõige kasulikumad ühiskonna liikmed on seega need, kes midagi produtseerivad, niinimetatud industriaalid: töösturid, tehnikud, intelligentne tööjõud, töölised ja talupojad. Nende kätte peab ka minema ühiskonna juhtimine, s. o. riiklik võim. Industriaalid moodustavad rõhuva enamuse rahvastikust, nende huvid langevad ühte rahva huvidega, sellepärast valitsegu nemad. Kuid Saint-Simon ei usaldanud harimata massi, valitsusse peavad kuuluma vaid kõige targemad ja kogemusrikkamad kodanikud. Need on teadusmehed ja töösturid. Valitsedes teaduse põhimõtete järgi viivad nemad õitsele tööduse, kaubanduse ja põllunduse ning kindlustavad kõigile majanduslikud hüved. Kuid varsti pidi S.-Simon jõudma arusaamisele, et vastuolud töö ja kapitali vahel on suured, et töösturist pole tööliste huvide rahuldajat. Siis asus ta seisukohale, et uuele sotsiaalsele korrale peab appi tulema kristlik moraal, mis käsib armastada ligimest. Kõik ühiskondlikud asutised seisku kõrge usulise sihi teenistuses, kõik ühiskonnakihid teadku, et nende õilsaim püüd olgu toetada, aidata vaest. Saint-Simon nimetas oma õpetust uueks religiooniks, „uueks ristiusuks“.

Saint-Simon'i andekaim õpilane Bazard arendas oma õpetaja süsteemi sotsialismi suunas. Ta nõudis valmistusvahendite riigi kätte võtmist, parandamisõiguse kaotamist, tööliste soovitas ühineda koondisteks ja võtta oma koondiste kätte varade valmistamise ning tarvitamise reguleerimise, koondised omakorda võivad ühineda üheks sotsiaalseks organismiks.

2. Juuli revolutsioon ja juuli monarhia.

28. ja 29. juulil 1830	— juuli revolutsioon.
1830	— Belgia saab iseseisvaks.
1831	— Poolas kaotatakse konstitutsioon.
1830—1848	— juuli monarhia.
1832	— I parlamendi reform Inglismaal.
1833	— vabastatakse neegrid Englise asumaaes.
1846	— kaotatakse viljaseadused.
1838—1850	— chartistlik liikumine.
1825—1855	— Nikolai I Venemaal.

Juuli revolutsioon. Charles X-nda ajal puhkes Prantsusmaal jällegi revolutsioon, mis kihama pani Euroopa. Valitsuse juhtimise usaldanud Polignac'i kätte, valmistab kunin-

gas ise ette mässu. See purutagurline, andetu ja hoolimatu riigimees arvas õige aja käes olevat vana korra maksmapanuks. Ta toetus ainult aadlile ja vaimulikele, mitte sugugi arvestades uute ühiskonnakihtide, kodanluse ja tööliste soove. Sellepärast kasvas ärevus iga päevaga. Liberaalid ja vabariiklased asutasid salaihinguid, õhutades nende kaudu rahva keskel valituse vastast meeleolu. Vabameelne ajakirjandus tegi sedasama, niipalju kui lubas tsensuur. Ühed igatsesid 1688. a.

Juuli revolutsioon. (Delacroix' maal.)

inglise mõnusa revolutsiooni taolist pööret Bourbonide kõrvaldamiseks, teised olid valmis astuma püsivasse võitlusse poliitilise vabaduse kättevoitmiseks.

1830. a. kevadel tekkisid Polignac'il teravad vastuolud parlamendiga. Kuningas toetas oma valitsusjuhti parlamendi laialisaatmisega, lootes ühtlasi, et uued valimised annavad valitsusele ustavama parlamendi. Valimisel võeti tarvitusele surveabinõud, kuid uute valimiste tulemused olid kasuks liberaalidele; opositsioon sai enamuse. Aga valitsus oli järeleandmatu. Charles X tõttas nüüd kasutama temale põhiseadusega

kindlustatud õigust: riigi huvides võis kuningas avaldada määrusi, mööda minnes parlamendist. 26. juulil ilmusidki tema kuulsad ordonnantsid, millega kaotati trüki- ja sõnavabadus, uus parlament, mis ei olnudki veel kokku astunud, kuulutati laialisaadetuks; muudeti valimisõigust, nii et üks kolmandik valijaist valimisõigustest ilma jäi ja ühtlasi parlamendi koosseis arvult vähenes. Seega vähenes tööndus-kaubanduslike kihtide esindus parlamendis, järele jäid sinna peaaegu ainult tagurlised suurmaapidajad.

Ordonnantsid tekitasid seltskonnas äärmist pahameelt. Peeti nõu, kuidas reageerida valitsuse sammudele. Kuna kodanlus esialgu asus äraootavale seisukohale, valmistasid vabameelsed ajakirjanikud, eesotsas Thiers, protesti ja kutsusid üles rahvast vastuhakkamisele. Protest mõjus: üliõpilased, endised Napoleoni sõdurid, suletud trükikodade töölised ilmusid tänavatele ja hakkasid ehitama barrikaade. 27. juulil tõusis elevus, rahvahulgad täitsid tänavaid, siin ja seal visati politseid kividega, politsei jälle vastas püssitulega; langesid esimesed ohvrid. Kuid õhtuks rahunesid meeled ja Pariisi väeülem võis teatada Charles X-le, kes St. Cloud's viibis, et pealinn on rahulik. Kuid 28. juulil puhkes tõsine revolutsioon. Igal pool tekkisid barrikaadid kokkukuhjatud laudadest, toolidest, tõldadest, vankritest, mille tagant revolutsionäärid pidasid ägedat võitlust valitsuse vägedega. Tänavavõitlus kestis poolteist päeva, üksteise järele langesid rahva kätte valitsusasutised. Vallutanud seesuguse maja, pandi tema katusele lehvima kolmevärviline vabaduse lipp. 29. juulil langes revolutsionääride kätte Tuileries' (1. Tüilerii) loss ja valitsuse sõjaväed hakkasid lahkuma linnast. 29. juuli õhtupoolel otsustanud Charles X tühistada ordonnantsid, tagandada ministreid. Kuid kõik oli juba hilja. Samal päeval enne lõunat olid revolutsionäärid moodustanud ajutise valitsuse „munitsipaalkomisjoni“ nime all ja ellu kutsunud rahvuskaardi, kindral Lafayette, 1789. a. kangelane, komandandi kohal. Thiers ühes teiste juhtivate liberaalidega asus läbi viima Prantsuse kuninga troonile kodanlaste kandidaati hertsog Louis Philippe'i.

Louis Philippe oli prantsuse revolutsiooni ajal rahva poole üle läinud Orléans'i hertsogi Philippe'i poeg. Ta oli isegi olnud jakobiinide klubi liige ja üks revolutsiooniliste vägede ohvitseridest. Hiljem välismaal viibides ei ole ta seltsinud emigrantidega, elatanud end tundide andmisest. Bourbonide restauratsiooni ajal tagasi tulnud, sai ta tagasi oma varandused ja elas nüüd muretut elu, sõbrustades töösturite ja pankuritega ning otsides poolehoidu liberaalse opositsiooni juhtide juurest.

Prantsuse kodanlus, keda Bourbonid oma tagurlise valit-

semisega lõplikult olid ära pahandanud, kellele vabariiklaste demokraatlik programm oli vastuvõtmatu, nägi revolutsionääri minevikuga hertsogis oma sobivamat kandidaati.

Orleanistidena alustasid liberaalid kohe agitatsiooni Louis Philippe'i kasuks. 30. juuli hommikul lugesid Pariisi kodanikud müüridelt järgmist plakati:

Charles X ei tohi tagasi tulla Pariisi: tema on lasknud valada oma rahva verd.

Vabariik tähendaks meile ägedaid torme; ta viiks meid tülli Euroopaga.

Orléans'i hertsog on revolutsioonile andunud prints.

Orléans'i hertsog pole kunagi võidelnud meie vastu.

Orléans'i hertsog oli meiega Jemappes'i all.

Orléans'i hertsog on kodanline kuningas.

Orléans'i hertsog on kolme värvi kandnud sõjatules; Orléans'i hertsog üksi võib neid veel kanda. Meie ei taha kedagi teist.

Orléans'i hertsog ei kõnele ise. Ta ootab meie soove. Avaldagem temale oma soovid ja ta võtab vastu meie charta, nagu me seda oleme mõistnud ja soovinud. Tema saab oma krooni prantsuse rahvalt.

Kuigi vabariiklastel ka oma kindel kava oli: vabariigi väljakuulutamine ja rahvuskogu kokkukutsumine, puudusid neil osavad juhid. Kuna nemad alles nõu pidasid, mis ette võtta, otsustasid Pariisis viibivad liberaalide parlamendi saadikud otsekohe täidesaatva võimu üle anda Louis Philippe'ile. Selle tagamõttega toodi 31. juulil hertsog Pariisi ja juhiti raekotta. Rahvas oli seda nähes alul väga tagasihoidlik, kuid kui Louis Philippe'il oli korda läinud võita Lafayette'i südant ja ta selle saatel, käes kolmevärviline vabaduslipp, raekoja palkonile ilmus, puhkes vaimustuse torm. Rahva valik oli langenud Louis Philippe'i kasuks.

Samal ajal ilmus Louis Philippe'ilt üleskutse.

Pariisi elanikud! Praegu Pariisis koosolevad rahvasaadikud on avaldanud soovi, et ma Pariisi tuleksin, et seal enda kanda võtta riigi hooldaja kohused. Ma ei kõhelnud kaua, rutates jagama teiega hädaohti, tulla selle kangelasliku rahva hulka ja võtta kokku oma jõud teie hoidmiseks kodusõja ja anarhia eest. Tagasitulekul Pariisi kandsin ma uhkusega kuulsusrikkaid värve, mis te endile uuesti olete valinud ja mida ma ise pikemat aega olen kandnud.

Kojad astuvad otsekohe kokku, et kaaluda abinõusid, kuidas kindlustada seaduste võimu ja rahva õigusi.

Teie vabadused saavad nüüdsest teoks.

Louis Philippe Orléans'ist.

Seisukorraga leppida ei tahtnud Charles X. Ta ruttas päästma, mis päästa andis; ta loobus troonist oma lapselapse kasuks (Berry' hertsogi poeg Henri), Orléans'i hertsogit regendiks nimetades. Kuid teda ei võetud enam kuulda, ta lahkus Inglismaale.

Louis Philippe'i ametlik troonile kutsumine sündis parlamendi poolt alles 7. augustil. Rahvahääletust ette ei võetud. Enne uue kuninga troonile kutsumist muudeti aga parlamendi poolt Louis XVIII-nda oktroeeritud konstitutsiooni. Sissejuhatuses öeldi, et Louis Philippe rahva kutsel troonile astub, et tema võimu alus on leping parlamendiga. Seadusandlikele kodadele kindlustati seaduste algatamisõigus. Saadikute vanus vähendati 40—30 aastani, valijate vanus 30—25-ni. Aga varanduslikku tsensust alandati vähe. Valijate arv suurenes küll nüüd, kuid poliitiliste õiguste osaliseks said ainult jõukamad kihid, kaubandus-töenduslikud ringkonnad. Nii oli lõppude lõpuks kasu saanud juulikuu 1830. a. riigipöördest jälle kodanlus, aga revolutsiooni läbiviijaiks olid töölised ja haritlased. Ka see revolutsioon tõi rahva laiematele kihtidele pettumust, ei rahuldanud masse, nagu kuuleme edaspidi. Juuli revolutsioonil oli oma suur mõju Euroopasse, millest varsti ka kuuleme, kuid see revolutsioon ei kutsunud esile sõda, ei saanud ähvardavaks troonidele, selle tõttu leidis Prantsuse 1830. a. riigipööre varsti tunnustamist Euroopa riikide poolt; ainult Metternich olla kaalunud küsimust kolm kuud.

Juuli monarhia. Louis Philippe'i valitsemisaega (1830—1848) nimetatakse juuli monarhiaks. Louis Philippe ei suutnud rahuldada oma valitsemisega prantsuse rahvast. Uus kuningas püüdis küll olla välispidiselt rahvamees; ta rõivastus lihtsalt tänavale minnes, käis jala, vihnavari kaenlas, teretas rahvuskartlasi kättpidi, jõi töölistega ühest pudelist veini jne. Kuid sellest oli veel vähe rahva poolehoiu võitmiseks. Uus kuningas ei mõtelnudki ette võtta reforme rahva huvides, ta oli pankurite, töösturite, üldse suurkapitalistide kuningas, ainult nende huvide kaitsja. Kõrge varanduslik tsensus valimistel takistas isegi keskkodanlust poliitilisi õigusi kasutamast. Kui valitsuse liikmete tähelepanu sellele juhiti, et tarvis on tsensus kaotada, vastati sealtpoolt: „Saage rikkaks, siis on teil õigused“. Kuid rikkaks saada harilikul surelikul polnud lihtis asi. Varanduste kogumise iha näis juhtivat küll juuli monarhia ajal paljusid, peamiselt kuningat ennast, valitsuse liikmeid ja üldse võimuliseisjaid. Nagu Bourbon'ide ajal maaaristokraatia, nii juhtis nüüd kaubandus-töenduslik aristokraatia valitsuse eesotsas kõik võimalikud sissetulekud oma taskusse. Töölisi püüti rahuldada vaid seega, et revolutsiooni ohvrite perekondadele maksti toetust ja revolutsiooni ohvrite (neid oli 1000 ümber) mälestuseks püstitati Bastille' platsile mälestussammas.

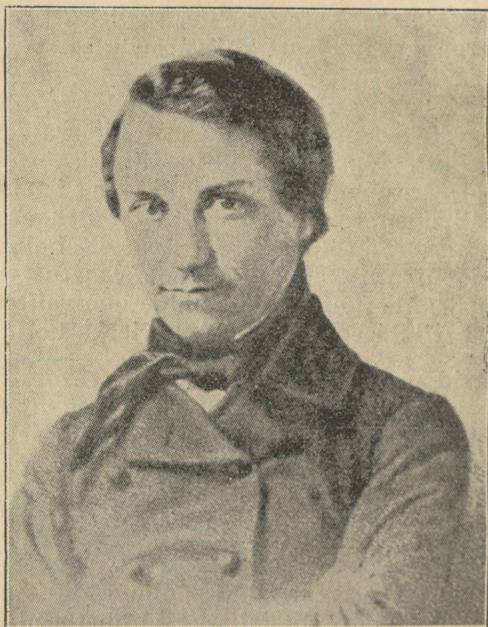
Võidu saanud kodanlus lahkus ise kahte erakonda. Üks neist, „liikumise partei“, nõudis riigikorra demokratiseerimist

ja vabadusvõitluse toetamist välismaal; teine, „vastupanu partei“, pidas revolutsiooni lõppenuks, nõudis seniste saavutiste kindlustamist, valitsusvastaste liikumiste mahasurumist ja ei lubanud mingil tingimusel toetust välismaa revolutsionääridele. Alul kutsus Louis Philippe liikumise partei juhi pankur Lafitte'i peaministriks, kuid takistas peaministril liikumise partei programmi teostamist. Kuningas sümpatiseeris vastupanu parteile ja, kuulda võttes selle partei häält, tagandas ta juba aasta pärast Lafitte'i. Samasugune saatus sai osaks „kahe maailma vabastajale“ Lafayette'ile, kellele Louis Philippe võlgnes küll trooni, kuid keda kui vabariiklast tema nii tähtsal kohal, kui seda oli rahvuskaardi juhi koht, näha ei tahtnud. Et asi vanahärra suhtes vähem piinlik oleks, kaotati või koondati rahvuskaardi komandandi koht. Nii kõrvaldati Lafayette poliitiliselt areenilt. Valitsuse juhiks kutsus Louis Philippe Lafitte'i järele vastupanu partei juhi Kasimir Périer'. Nüüd algas reaktsioon, sest uus peaminister oli igasuguste uuenduspuüete vastane. Ta seletas, et juulipäevil ei olnud Prantsusmaal revolutsiooni, oli vaid riigipeade vahetus, tahtes seega ütelda, et Bourbonide politika jätkamine uue valitsuse poolt on seaduslik. Vabariiklased nimetasid Périer'd Polignac'iks.

Nüüd tõstsid protesti kõik, kes juuli revolutsioonist olid pettunud. Eeskätt töölised, kesk- ja väikekodanlus. Ka kesk- ja väikekodanluse ideaaliks sai nüüd vabariik, sellepärast ühinesid nad vabariikliku ehk radikaalide erakonnaga. Vabariiklased organiseerisid üle maa salaühinguid ja tegid igal pool ägedat kihutustööd valitsuse vastu. Veel 1831. a. puhkes tõsine mäss Lyon'i tööliste keskel.

Neis rahvakihtides, kes rahul polnud valitseva korraga, leidsid elavat poolehoidu sotsialistlikud õpetused. Buonarotti avaldas raamatu Babeuf'i vandeseltsi üle, loeti Fourier'd, Saint-Simon'i ja tema õpilaste töid. Asutati falankse, valmistamis- ja tarvitamiskooperatiive, kuigi need lagunesid vilumatu juhatusel tõttu. Juuli monarhia ajal tekkisid ka hoopis uued voolud sotsialistlikes õpetusis. Ajaloolane ja publitsist Louis Blanc, lähenedes sotsiaalküsimustele ka kristliku moraali, vendluse aate seisukohalt, väitis kõigepealt, et riik peab loobuma toetamast kapitalistlikke rahvaklasse, peab kindlustama kõigile kodanikele õiguse töö peale ja organiseerima varade valmistamist hoopis uutal alustel. Louis Blanc pani aluse niinimetatud riiklikule sotsialismile. Eraettevõtete asemele peaksid tekkima „ühiskondlikud töökojad“, kus töölised töötaksid riigivalitsuse juhatusel, hiljem ise organiseerides töid. Sellise töökorralduse juures kaoksid tööndus-

kriisid ja tööpuudused, kogu majanduselu püsiks tasakaalus. Kuid selline põhjalik reform on läbiviidav ainult demokraatlikus vabariigis, sellepärast, veenis Louis Blanc, peavad töötavad kihid oma jõu esiteks kokku võtma seks, et läbi viia poliitiline riigipööre. Poliitilisele reformile järgneks lõppsihina sotsiaalne reform. Oma vaateid avaldas Louis Blanc kirjandis „Töö organiseerimine“, mis oli ühtlasi tööliskonna loetavaim raamat.

Louis Blanc.

Louis Blanc'i kaasaeglane, advokaat Cabet, avaldas kommunistlikke vaateid. Tema romaani „Reis Ikaariasse“, milles avalduvadki tema vaated, loeti samuti suure huviga nii tööliskonnas kui ka haritlaste ringes. Cabet õieti arendab Owen'i ja teiste utopistide ideid. Ta eitab eraomandust, ta eitab ka individuaalset vabadust. Iga üksik isik peab ohverdama end üldsuse huvidele. Sotsiaalses elus peab maksma kindel kord, mis seab üldsuse huvid kõrgemale erahuvidest. „Ikaarias“, tema ideaal-riigis, ei ole eraomandust, kõik varad kuuluvad ühiskonnale. Uute varade loomist juhib ja nende tarvitamist reguleerib ise ühiskond. Kõik inimesed alluvad töösundusele, kõik

töötavad ühesugustes tingimustes ja saavad ühevõrra tasu, mitte palga, vaid produktide näol. Kõik on „Ikaarias“ üheõiguslikud, valitsev võim kuulub kodanikkude valitud esindusele. Valitsemine sünnib seaduste ja maksmapandud määruste järgi, millele igauks peab alistuma tõrkumatult. On olemas määru- sed, kuidas rõivastuda, mis ja millises järjekorras süüa, mil- lesse uskuda. Usul on oma tähtis ülesanne: ta peab õpetama inimesi armastama üksteist, armastama kodumaad, alistuma üldisele tahtmisele. Hoolimata individuaalse vabaduse puu- dumisest valitseb „Ikaarias“ üldine heaolek. Sest kõigile on kindlustatud varad küllaldaselt arvul, töötingimused on mõnu- sad, töö ei kesta üle seitsme tunni päevas, raskemad tööd te- hakse masinatega jne.

Sotsialistlik kirjandus arendas Prantsuse töölistes klassi- teadvust, häda ise sundis neid võitlema paremate elutingi- muste eest. Sotsialistlike teooriate mõju oli seda süga- vam, et töölised Prantsusmaal elasid väga raskeis tingimuses. Nad said väga madalat palka ja pidid töötama 14—15 tundi päevas. Nagu öeldud, tekkis a. 1831 suur mäss Lyon'i tööliste keskel.

Lyon oli Prantsuse siiditööstuse keskus. Üleprodukt- siooni ja välisvõistluse tõttu ei saanud Lyon'i töösturid 20-ndate aastate lõpul oma saadustest lahti. Nad koondasid oma ette- võtteid ja vähendasid tööliste töötasu. Nii muutus siinsete kangrute seisukord väljakannatamata raskeks. Nad otsusta- sid nõuda ettevõtjailt palga miinimumi kindlaksmääramist; et ettevõtjaile avaldada survet, korraldasid nad hiigla mee- leavalduse. Ettevõtjad olid alul nõus, kuid varsti kahetsesid nad oma järeleandmist ja seletasid avalikult, et töölised ihka- vad ülearu mugavat elu liialdatud palganõudmistega jne. Nüüd läks asi mässuks. Tööliste linnaosa kattus barrikaadidega ja töölised asusid kesklinna vallutamisele. Musta lippu kandes pealkirjaga „elada töötades või surra võideldes“ läheb neil korda taganema sundida linna kaitseks määratud väeosad. Nad saavad ka Lyon'i peremeesteks, valivad enda keskelt täide- saatva komitee, usaldavad selle kätte linna juhtimise. Ääretu pahameel valdas nüüd kaubandus-tööstuslikke ringkondi, ja parlamendis otsustatakse, et liikumisele tuleb kõige tõsisemalt vastu astuda. Périer saadabki suured väeosad Lyon'i; töölised, mõistes, et nad vastu panna ei suuda, alistuvad otsekohe.

Kuigi Lyon'i 1831. a. töölisliikumine oli puhtsotsiaalne lii- kumine, andis see liikumine töölistele poliitilise õppetunni; nad veendusid, et maksva poliitilise korra juures neil lootust pole oma seisukorda parandada, et vabariikliku riigipöörde lä- biviimine on nende esimene ülesanne.

Noored vabariiklased nii tööliste kui ka kesk- ja väikekodanluse ringidest anduvadki kõigest jõust poliitilisele agitatsioonile vabariigi kasuks. Selle tulemuseks on rida poliitilisi mäsukatseid. Pariisis korraldatakse mäss 1832. a. vabameelse kindrali Lamarque'i matuste puhul; see mäss ei olnud sugugi vähem verine kui juuli revolutsioon ise, ainult see vahe: ta suruti valitsuse poolt maha. 1834. a. on väga tõsine mäss jälle Lyon'is, tehakse katset Grenoble'is ja veel samal aastal on suur mäss Pariisis. Igal pool aga surutakse mässud maha valitsuse vägede poolt. Revolutsionääride jõudu nõrgestas kahtlemata see asjaolu, et vabariiklaste keskel mõtete lahkumineku tekisid. Kaasvõitlejad kodanlistest ringkondadest ihkasid ainult poliitilist revolutsiooni ja lootsid oma eesmärgi saavutada rahuliku propaganda teel; töölised jälle soovisid põhjalikke sotsiaaluudusi, poliitilise vabaduse kättevõitmine pidi moodustama ainult esimese astme üldises võitluses. Korduv mäsude nurjumine ja valjud abinõud valitsuse poolt samuti halvatasid tahet uuteks väljaastumisteks. Järgnevatel aastatel jäädavki suuremad mässukatseid ära, aga revolutsionääride poolt võetakse ette rida terroristlike akte: kuus korda tungitakse kuninga elu kallale, kuid tagajärjeta. Juba 1835. a. katse järele kuningat surmata avaldas parlament nn. septembrikuu seadused, mis individuaalseid vabadusi märksa kitsendasid. Kuninga isiku või tema perekonna laimamise, maksva riigikorralduse, eraomanduse põhimõtte eitamise eest ajakirjanduses määrati kõrgeid trahvide, piirati sõnavabadust, vandekohutuses pandi maksma avaliku hääletamise asemel salajane jne. Kuid sellised abinõud aina süvendasid rahva keskel rahulolematust, juuli monarhia ei olnud autoriteeti, ainult väevõimuga suutis ta vagusi hoida rahvast.

Vabariiklaste kõrval sünnitasid juuli monarhia ajal segadusi ka parempoolsed liikumised. Legitimistid, nii nimetati seadusliku dünastia pooldajaid, nad kuulusid peamiselt aadli hulka, püüdsid troonile viia vanade Bourbonide võsu, Berry hertsogi poega Henri't. Liikumine algas Vendée's, kus loodeti ka talupoegade toetusele; meeolelu tõstmiseks kutsuti kohale troonikandidaadi ema, kuid ettevõtte luhtus siiski. Teine parempoolne erakond, bonapartistid, tahtis trooni võita Napoleoni venna Louis pojale Louis Napoleonile. Selle liikumise juhiks oli troonikandidaat ise. Kaks korda tegi ta katset sõjavägesid enda poole meelitada, kuid vangistati mõlemal korral, teisel juhul mõisteti ta eluajaks kinni (1840).

Majanduslikul alal tegi Prantsusmaa juuli monarhia ajal suuri edusamme. Püsiv rahu (1815. a. alates polnud kestvaid

sõjaretki), valitsuse heatahtlik suhtumine ning seadusandlike kude kodade vastutulelikkus kaubandus-töõnduslikule aristokraatialle, löid soodsad tingimused majanduslikuks arenemiseks. Masinate tarvituselevõtt Inglismaa eeskujul levis ikka rohkem ja rohkem, 30-ndail aastail ehitati raudteid, mis hõlbustas varade kohtadele toimetamist, kõrged kaitsetollid takistasid välismaa kaupade sissepääsu, nii olid tingimused kõige kohasemad kapitalide kogumiseks. Kaubandus-töõnduslikesse ettevõtteisse mahutatud kapitalid kasvasidki 1830.—1848. a. 30 miljardist 45 miljardi frangini. Kuid kõik need rikkused olid vaid kitsa rahvakihi kasutada; rahva rõhuv enamus elas puuduses. Kõneldakse, et kuningas kord töölissaatkonnale, kes talle töötavate hulkade viletsust kirjeldas ja nende seisukorra parandust nõudis, vastanud, et ta midagi muud nende heaks ei saavat teha kui ainult kaastundlikult ohata.

Euroopa juuli revolutsiooni mõju all. „Suure nädala“, nagu Euroopas nimetati prantsuse juuli revolutsiooni päevi, mõju oli suur. Võitlus poliitilise vabaduse ja rahvusliku ripumatuse eest puhkes jälle. „Noor Euroopa“ on sündimas, tähendas seda aega iseloomustades Itaalia revolutsionäär Giuseppe Mazzini. Noor Moltke, pärastine kuulus Preisi väejuht, kirjutas Berliinist: „Uus elu on inimesi haaranud. Politiseeritakse salongides, teatrites, kõrtsides.“

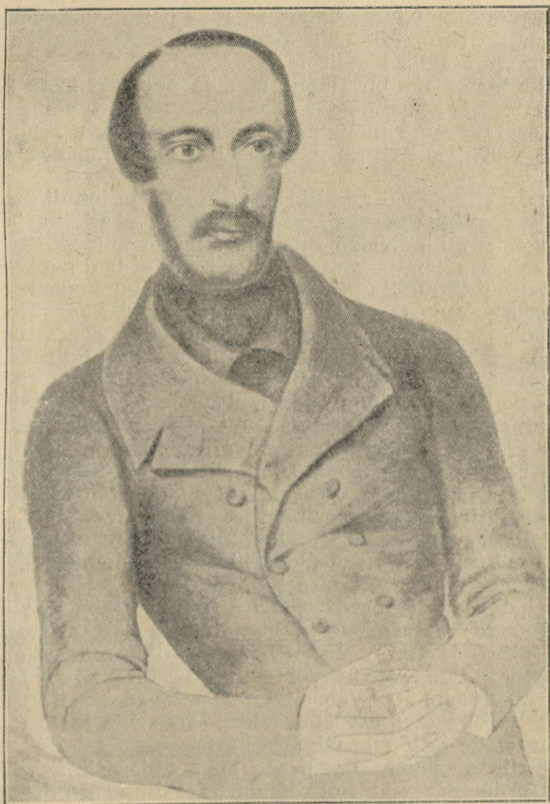
Kõige enne tekkis mäss Belgias. Teatavasti ühendati see maa Hollandiga Viini kongressil. Kuid belglastele ei meeldinud, kuidas neid valitseti Haagist. Madalmaade kuningas oli andnud küll oma riigile konstitutsiooni, kuid hollandlased olid eesõigustatud seisukorras. Belglasi oli kolm miljonit, hollandlasi kaks, kuid alamkojas olid mõlemad rahvad esindatud võrdselt ja ülemkojas oli hollandlasi isegi rohkem. Esimeses valitsuses oli ainult üks belglane, kõrgemad riigiametid olid peaaegu kõik okupeeritud hollandlastest. Kõik tähtsamad riigiasutised asusid Hollandis, hollandi keel oli ametlik keel, kõik riiklikud ja majanduslikud küsimused otsustati hollandi rahva huvides. Loomulikult ei võinud belglased leppida sellise olukorraga. Juuli revolutsiooni mõjul otsustasid belglased tõsta mässu ja lahku lüüa Hollandist. Mäss puhkes 25. augustil, otse kuninga sünnipäeva järele Brüsselis ja kestis alul kaks päeva. Sellele järgnesid läbirääkimised belglaste esinduse ja valitsuse vahel, kuid ei andnud rahuldavaid tulemusi. Septembris puhkes mäss uuesti; neli päeva kestnud võitlus arenes lõpuks belglaste kasuks, valitsuse väed kihutati välja Brüsselist. Võitjad moodustasid ajutise valitsuse, võtsid üle kindlused ja sõjavarustuslaod Belgia piirides. Ajutine valitsus kuulutas juba 4. oktoob-

ril välja Belgia iseseisvuse; novembril kokkuastunud Belgia rahvuskogu katkestas lõplikult sidemed Madalmaade kuningriigiga, kuulutades Belgia iseseisvaks konstitutsiooniliseks riigiks, millele varsti oma sanktsiooni andsid ka Euroopa riigid.

Hoopis teisi tagajärgi saavutas prantsuse juuli revolutsiooni mõjul tekkinud liikumine Poolas. Poolakad ei suutnud unustada oma iseseisvust ja leppida Vene survepolitikaga. Kuigi Aleksander I oli andnud Poolale konstitutsiooni, ei tähendanud see tegelikus elus ometi midagi. Vene valitsus laskis seimil harva koos käia, tegelikult juhtis Poolamaad Vene võimu esindaja Poolas, suurvürst Konstantin, kes isiklikult Poola riiklikesse asutistesse suhtus väga halvaks panevalt. Nagu igal pool, nii tekkisid ka Poolas salauhingud, kes võtsid omale eesmärgiks ette valmistada poola rahvast lahkulöömiseks Venest. Kui 1830. a. sügisel Nikolai I valmistus appi minema Madalmaade kuningale Belgia mässu likvideerima ja seks otstarbeks tahtis kasutada Poola väeosi, algas Varssavis mäss. Sõjakooli junkrud tormasid asevalitseja lossi kallale. Konstantinil tuli lahkuda, kuna tema väed üle läksid mässajate poole. Poola seim, otsides alul kokkulepet Venemaaga, kuid seda mitte saavutades, kuulutas jaanuaris 1831 Romanovite dünastia tagandatuks Poola troonilt. Kuid Poola revolutsiooniline liikumine ei olnud elujõuline. Liiga suured sotsiaalsed vahed (talupojad elasid veel pärispõlves) ei lasknud rahval sellest osa võtta üksmeelselt, ka oli Vene valitsuse vastupanujõud suur. Poolakad otsisid küll abi Prantsusmaalt. Prantsuse vabameelne seltskond (liikumise partei) oli abisaatmise poolt, kuid selle vastu oli Louis Philippe. Ainult üksikud vabatahtlikud ilmusid Prantsusmaalt appi Poola iseseisvuse eest võitlejaile. Tagurlised Preisimaa ja Austria takistasid isegi sõjariistade ja muu tarviliku varustuse transporti Poolasse. Nii pidid poolakad vabadussõja raskusi kandma üksi, ja see käis neil üle jõu. Nad võitlesid küll meeleheitlikult, kuid pidid lõpuks alistuma Vene vägedele. Vene keiser Nikolai I tühistas nüüd Poola konstitutsiooni, kaotas Poola seimi ja sõjaväe (1831). Uue „statuudi“ põhjal said poolakad piiratud autonoomia, tegelikult aga hakkas Poolas maksma Vene asevalitseja diktatuur. Kõik vabameelsed poolakad emigreerusid vangistuse kartusel ja maa sai tunda Vene survepolitikat veel rohkem kui enne.

Prantsuse juuli revolutsioon kajastus edasi Itaalias. Peale revolutsiooniliste liikumiste mahasurumist 20-ndate aastate alul emigreerusid paljud Itaalia revolutsionääridest Prantsusmaale, koondudes peamiselt Pariisi ja Marseille'sse. Siin olid nad kogu aeg kõige lähemas kontaktis prantsuse revolut-

sionääridega. Loomulikult ei jätnud Pariisi juuli sündmused nende peale mõju avaldamata. Nad ruttasid oma kodumaale ja õhutasid salaühingute kaudu jälle rahvast vabastama Itaaliat, heliitades ühtlasi lootust Prantsuse abile. 30-ndail aastail kujunes Itaalias võimas „risorgimento“ nimeline liikumine, mille eesmärk oli Itaalia rahvuslik ärkamine ja Itaalia poliitilise rip-

Mazzini.

pumatuse kättevõitmine. Tähtis osa selles liikumises kuulub salaühingule „Noor-Itaalia“, mille asutajaks ja kandvaks jõuks oli tuline vabariiklane ja fanaatiline revolutsionäär Giuseppe Mazzini. „Noor-Itaalia“ siht oli (see tekkis Marseille's 1831. a. lõpul) Itaalia ühendamine demokraatlikuks vabariigiks. Paar aastat hiljem kutsus Mazzini ellu ühingu „Noor-Euroopa“, selle harudena asusid tööle „Noor-Saksamaa“,

„Noor-Hispaania“, „Noor-Prantsusmaa“, „Noor-Poola“. — „Noor-Euroopa“ eesmärk oli vabariikide maksmapanek kõigis Euroopa riikides.

„Noor-Itaalia“ põhikiri:

1. Noor-Itaalia on nende itaallaste vennalik ühendus, kes usuvad edu ja kohuse seadusi ja on veendunud, et itaallased peavad olema ühine rahvas, kes enese jõul selleks suudab tõusta. Nad on usus, et endised ebaõnnestumised pole põhjustatud nõrkusest, vaid revolutsiooniliste olluste väärkasutamisest ja et võimu saladus peitub üksmeeles ja pingutuste püsivuses. Ühendatult pühendavad nad mõtted kui ka teod ühise, vaba ja rippumatu Itaalia loomisele.

2. Itaalia maa-alaks on Itaalia maa ja poolsaar mere vahel lõunas ja Alpide ülemise osa vahel põhjas. Vaari ja Triendi suudme vahel läänes ja idas ja ka saared, mille elanikkude keeleks on itaalia keel, millega nad on määratud poliitilisele liitmisele Itaaliaga, omandades erilist omavalitsust.

3. Noor-Itaalia on vabariiklik, kuna jumala ja inimlike seaduste järele kõik ühe rahvuse mehed peavad ühinema vennalikult, ja vabariiklik kord on ainuke, mis kindlustab tuleviku, sest et siin valitsus on rahva, ülima kõlbla seaduse kandja käes ja sellepärast, et igal pool, kus eesõigused moodustavad ühiskondliku ehituse tipu, see segab kodanikkude ühtlust ja ähvardab maa vabadust; sellepärast, et igal pool, kus valitsus koosneb mitmest võimust, tee on avatud vägivaldsele võimuhaaramisele; võitlus nende võimude vahel on paratamatu ja ühiskonna eluliseks vajaduseks oleva kokkukõla asemele astub umbusaldus ja organiseeritud vaen. Sellepärast, et ainuvalitsuslik ollus enda maksmapanekuks vajab end toetavat aristokraatiat, mis on hukatuse allikaks rahvale. Sellepärast, et asjade käik ja ajalugu on kinnitanud, et valitav monarhia tekitab anarhiat, päritav monarhia aga despotismi. Sellepärast, et monarhia, kui ta nagu keskajal ei toetu jumalikule õigusele, ta moodustab alalise, nägematu kammitsa riigi ühtlusele ja autoriteedile. Sellepärast, et Euroopas sündivad ühiskondlikud muudatused vastuvaidlematult lähemale viivad vabariiklikule põhimõttele, kuna aga monarhia elustamine Itaalias tähendaks hiljema revolutsiooni paratamatuse tunnustamist.

Itaalia peab olema vabariik, kuna kogemuste kohaselt temas ei ole monarhia sugemeid: ei vägevast ja lugupidamisväärt aristokraatiat, kes võiks asuda rahva ja trooni vahel, ei vürstlikku dünastiat, kes oleks omanud teeneid rahva arengus või suutnud võita kõigi Itaalia maade armastust ja lugupidamist. Vabariigist kõnelevad Itaalia suured mälestused, vabariiklik on rahva arenemiskäik. Monarhia loodi siis, kui algas meie hävimine, mille ta lõpule viis.

Noor-Itaalia on ühise riigi poolt, kuna ühise riigita ei ole olemas ühist rahvast ja ühenduseta ei ole jõudu. Itaalia aga, piiratud ühinenud vägevatest ja kadedatest rahvastest, vajab jõudu; Itaalia vajab ühist riiki, kuna föderalism tema määraks šveitsi taolisele jõuetusele ja teda alistaks ühe või teise naaberriigi mõjudele. Föderalism elustaks uuesti vaevu vaibunud kohalikud võistlused, paiskaks Itaalia tagasi keskaega ja tükeldaks suure rahva väikesteks mõjupiirkondadeks, avaks tegevusvälja väiklasele auahnusele ja hävitaks suure itaalia perekonna ühtluse, halvaks juurteni Itaalia võime täita oma läkitust inimkonnas. Euroopa suured ühiskondlikud muudatused osutavad vastuvaidlematult suurte, ühendatud masside loomisele. Meil on vaja ühist Itaaliat sellepärast, et kogu Itaalia kultuuri sisemine töö neile, kes seda lugeda suudavad, osutab püüdu ühisele rahvusele. Ühise Itaalia vastu ei ole ette tuua peale etteheidete kontsentratsiooni süsteemile ja omavalitsuse despotismi hädaohtude näitamise mitte midagi muud; viimastel aga ei ole midagi tegu ühise riigiga.

4. Abinõud ühise riigi saavutamiseks on kasvatus ja mäss. Mõlemaid tuleb tarvitada ühte viisi ja kokkukõlas teineteisega. Kasvatus üleskutsete kaudu, eeskujudega, sõnaga peab alati osutama mässu vajadusele, ja mäss, kui seda tehakse, peab sündima rahvusliku kasvatusel põhimõtte äratamiseks.

Kus algab mäss, seal on tal märgiks Itaalia lipp, Itaalia eesmärk, itaalia keel. Määratud kujundama rahvust, toimib ta rahva nimel ja toetub seni hooletusse jäetud rahvale.

6. Noor-Itaalia värvid on valge, punane, roheline. Noor-Itaalia lipp kannab ühel küljel neid värve, sõnadega vabadus, ühetaosus, inimsus; teisel küljel hüüdu: ühtlus, rippumatus.

Selline oli Itaalia revolutsioonilise liikumise ideeline osa 30-ndail aastail, mille ärkamisele tõuke andis prantsuse juuli revolutsioon. Kuid tegelikult ei saavutanud Itaalia vabadusliikumised 30-ndate aastate alul midagi. Liikumised leidsid aset Parmas, Modeenas ja paavsti kirikuriigis, kuid suruti kõik Austria vägede poolt maha; kirikuriigi mässu mahasurumisel ei puudunud isegi Louis Philippe'i toetus. Mazzini' lööksalgad tungisid veel a. 1834 Savoie'sse, et siitpeale alustada Itaalia ühendamist, kuid pidid taganema paaripäevase võitluse järele.

Ka S a k s a m a a l ei jätnud juuli revolutsioon mõju avaldamata. Saksimaal, Hannoveris, Braunšveigis, Hessen-Kassel'is ja veel teistes väiksemates riikides tekkisid revolutsioonilised liikumised, ja valitsused olid sunnitud maksma panema konstitutsioonilise riigikorra. Lõuna-Saksa riikides, kus põhiseadused juba olid olemas, nõuti nende reformimist demokraatlikkuse suunas; tekkisid radikaalide erakonnad, kes nõudsid Saksa maale vabariiki. Eriti agarad olid rahutusi organiseerima üliõpilased. 1833. a. kevadel tegid nad Frankfurdis katset liidupäeva liikmeid vangistada, et siis Saksamaal välja kuulutada vabariiki. Nad lootsid Frankfurdi linnaelanikkude toetusele ja uskusid Saksa sõjavägede revolutsioonilisse meeoleolu. Kuid saksa rahvas ei olnud veel küps rahvusliku ühinemise teostamiseks. Revolutsionääride meelevaldused suruti kõikjal kerge vaevaga maha ja pandi maksma valjud määrused revolutsionääride suhtes. Keelati ära poliitilised organisatsioonid, rahva koosolekud, rahvapeod, suleti vabameelsed ajalehed. Frankfurdi sündmuste järele kutsuti jälle ellu kurikuulus uurimiskomisjon, mis revolutsionääre kõikjal halastamatult taga kiusas. Üliõpilaste „Burschenschaft'id“ keelati, kes nendest siiski osa võtsid, kaotasid ülikooli lõpetades ametipidamise õiguse: arstidel ei lubatud praktiseerida, juriste ei lastud advokatuuri jne. Ka vabameelseid professoreid tabas tagakiusamine, nii et paljud nendest pidid emigreeruma. Reaktsiooni juhtis jälle Metternich, kuid reaktsioon ei omandanud siiski enam nii sünget ilmet kui Viini kongressi järele.

Saksamaa poliitiline ühinemine jäi saavutamata, jäi rahvuslikult mõtlejate revolutsionääride unistuseks veel, aga 30-ndate aastate alul teostus Saksamaa majanduslik ühinemine, mis omakorda teed aitas rajada Saksamaa poliitilisele ühinemisele.

Teatavasti olid üksikute Saksa riikide vahel keskajast säilinud tollipiirid. Nad takistasid sisekaubandust, õhutasid riikide vahel umbusaldust; oli raske sellise olukorra juures kõnelda ühisest Saksa kodumaast. Preisile, kelle läänepoolsed maad asusid teiste Saksa riikide vahel, olid tollipiirid eriti suureks tülik. Sellepärast esineski Preisi kõige enne, juba 1818. a., ettepanekuga ära kaotada tollipiirid Saksa riikide vahelt. Austria töötas sellele Preisi algatusele kõigest jõust vastu, sest ta kartis Preisi mõju suurenemist; ka mitmed teised Saksa vürstid kartsid, et nad ühes tollidega osa oma iseseisvusest kaotavad, ega olnud sellepärast asjaga päri. Kuid kui ka majandusteadlased ja kaupmehed algasid võitlust tollipiiride vastu ja märgukirjade kaudu selgitasid valitsustele nende kahjulikkust, siis oli Preisi algatusel edu. **1834. a.** ühinesid 18 Saksa riiki, Preisi eesotsas, vastastikuseks vabaks kaubavahetuseks ja moodustasid Saksa tolliliidu. Kaupade vahetus sündis nende riikide vahel siitpeale täiesti vabalt. Tolliliidu mõju majanduslikku arenemisse oli silmanähtav. Selle tõttu ühinesid tolliliiduga varsti kõik Saksa riigid, ainult mitte Austria. Tolliliidu poliitiline tähtsus oli samuti suur: ta ühendas üksikuid Saksa riike kindlamate sidemetega kui Saksa liit seda seni oli teinud, tasandas seega teed Saksamaa ühinemisele; Austria väljajäämine tolliliidust hõlbustas Preisil tema kõrvaletõrjumist seniselt juhtivalts seisukohalt Saksa liidus.

Inglismaa juuli revolutsiooni ja juuli monarhia ajal. Prantsuse juuli revolutsioon avaldas isegi teatud mõju Inglismaal. Prantsuse sündmuste kordaminek äratas lootust Inglise radikaalides ja whigides kord ometi läbi viia parlamendi reformi. Peeti ägedaid koosolekuid ja meelevaldusi reformi kasuks. Samal aastal sündis Inglismaal riigipeade vahetus: suri George IV ja temale järgnes ta vend William IV (1830—1837). Uue kuninga troonile astumisele järgnesid uued alamkoja valimised; toryd kaotasid üle 100 koha, kuid reformi pooldajad ei saanud siiski kindlat enamust. Ärevus oli väga suur, meelevõlv nii pingul, et kardeti revolutsiooni puhkemist. Elatanud lord Grey tähendas esimesel uue alamkoja koosolekul: „Hädaoht ümbritseb meid, tormipilved katavad taevast, ainult rutuline reform võib ära hoida mässu.“ Uus kuningas kutsus peaministriks nimeetatud lord Grey; nüüd seisis vähemalt valitsuse eesotsas reformi pooldaja.

Reforminõudjad ise läksid lahku reformi ulatuse küsimuses, kuna whigid ainult huvitatud olid sellest, et kaubandus-töenduslikud ringkonnad saaksid valimisõigused, nõudsid radiikaalid üldist valimisõigust ja salajast hääletamist. Whigid eristades esitas Russell reformikava: ta nõudis, et pehkinud kohakestelt ära võetaks saadikute saatmise õigus ja vabanenud kohad antaks uutele töenduslinnadele, et valimised linnades teostuksid kodanikkude varandusliku tsensuse alusel (seni valisid parlamendi saadikuid linnade nõukogud) ja et alamkoda hakataks valima 5 aasta peale (7 asemel). Valitsus pooldas Russell'i projekti, eelnõu läks läbi ka alamkojas, kuid ülemkoda lükkas ta tagasi. Jällegi puhkeb üle maa suur pahameel. Ajalehed avaldavad mustade ärtega leinanumbreid, miitingutel töötatakse kättemaksu torydele, korraldatakse sõjariistus rongikäike, purustatakse projektivastaste maju jne. Viimaks ähvardab kuningas ülemkoda seega, et ta lubab sinna niipalju uusi lorde nimetada, kui seaduse läbiminemiseks vaja. Selle järele arvasid lordid paremaks koosolekule mitte minna, kui reformieelnõu ülemkojas uuesti arutusele tuleb. Nii viimaks teostus Inglismaal **1832. a. parlamendi reform.**

56-elt kohakeselt, mille elanikkude arv oli alla 2000, võeti õigus ära valida parlamendi saadikuid, 30-nel kohal, elanikkude arvuga 2000—4000, lubati endise kahe saadiku asemel valida üks saadik. Vabanenud kohad anti uutele töenduslinnadele, nagu Manchester, Birmingham, Leeds ja teised, kelle esindajad seni üldse alamkojas puudusid. Vastukaaluks linnadele suurendati rahvarikkamate krahvkondade esindajate arvu. Linnades oli valimisõigus ainult majade, kaupluste ja töendusettevõtete omanikel ning suuremate korterite üürnikel, maal — maaomanikel ja rikastel rentnikel. Reformist kasu said kaubandus-töenduslikud ringkonnad, kuigi mitte samal määral kui nende kaasvõitlejad Prantsusmaal juuli revolutsiooni järele; neil tekkis siiski nüüd võimalus oma huvide kaitsmisele asuda alamkojas. Aga ilma kõigest jäid rahvahulgad, kes oma väljaastumistega olid peale sundinud 1832. a. reformi. Kuna whigid olid rahuldatud, hakkasid pettunud radikaalid peagi nõudma uut reformi.

1832. a. valimisseaduse põhjal ette võetud valimised andsid whigidele enamuse. Lääne-Euroopa eeskujul hakati nüüd whige kutsuma liberaalideks, torysid — konservatoriteks ehk vanameelseteks. Liberaalid hakkasid otsekohe seadusandlust juhtima kodanluse huvides. Kõigepealt asusid nad muutma hoolekande korda. Siiani lasus vaeste ja töötute eest hoolitsemine kihelkonna jõukamatel kihtidel; vaesed said toetust kas raha või produktide näol kodus elades või neid mahutati vaestemajadesse priileivale. Et viimasel ajal majandus-

likkude kriiside tõttu töötute arv järjest kasvas, suurenesid kihelkonna väljaminekud hoolekande alal. Liberaalid, keda toetasid muidugi konservatorid, seletasid nüüd, et vaeste abistamine vanadel alustel on võimatu, et vaestemaksud üle jõu kooruvad kinnisvarasid ja takistavad tööduse edenemist ning kuuluvad sellepärast muutmisele. 1834. a. viisidki nad koos vana-meelsetega parlamendis läbi uue hoolekande seaduse. Uue seaduse järgi anti kodust toetust ainult vanaduse ja töövõimetuse korral. Tööpuuduse all kannatajad asetati „töömajadesse“, kus neid sunniti tegema rasket tööd. Just meelega pandi töömajades maksuma vali kord ja määrati vastumeelsed tööd, et inimesi sealt eemale peletada. Ja tõesti paljud töötuisid eelistasid enne nälgida või minna vargile, kui töötada neis kasarmutes. Kodanlused aga saavutas oma eesmärgi: vaestemaks langes paari aasta jooksul 7 miljonilt naelsterlingilt 4 miljonini. Pealegi võttis riigi keskvalitsus töömajade asutamise ja juhtimise oma kätte, vabastades seega kihelkondi tüütavast ülesandest. Tööliste meeli aga täitis äärmine pahameel, nad purustasid siin ja seal töömaju ning nimetasid 1834. a. reformi „hübematuks ning julmaks aktiks“.

Liberaalide teine tähtis reform oli linna-omavalitsuste uuendamine, mis peale 1832. a. reformi osutus paratamatuks. Siiani polnud Inglise linnades ühtlast valitsust: uutes linnades puudus peaaegu omavalitsus, osas linnadest seisis linna juhtimine linnaaristokraatia käes, ainult osas linnadest oli see korraldatud demokraatlikel alustel. Uus 1835. a. linnaseadus kutsus ellu ühtlaselt korraldatud linnanõukogud, kuhu kõik maja- ja äriomanikud, kes maksid vaestemaksu ja vähemalt kolm aastat olid linnas elanud, valisid linna asjade ajamiseks oma esindajaid.

Liberaalid viisid veel läbi neegrite vabastamise Inglise asumaades. 1833. a. seadus tunnustas neegrid vabaks ja üheõiguslikeks valgetega.

Kogu aeg tegid liberaalid agitatsiooni vabakaubanduse kasuks. Juba 20-nda aastail palusid Londoni kaupmehed kaubanduse alal täielikku vabadust. Kuid valitsus tuli vastu ainult niipalju, et pehendas leivaseadusi. Võimule saanud, alustavad liberaalid uue hooga võitlust viljaseaduste vastu ja üldse tollide vastu. Nad seletavad, et kaitsetollid kahjulikud on, produktide hindu tõstavad, seega kauplemist takistavad. Nad nõuavad täielikku vabadust majanduslikus elus. Vabakaubanduse nõudjate ehk freetrader'ite juhiks hakkas vabrikant Cobden. Agitatsiooni peeti viljaseaduste tähe all. Organiseeriti koosolekuid, korraldati loenguid, avalikke vaidlusi, avaldati vastavat kirjandust jne. Asutati „viljaseaduste vastu võitlemise liiga“, kuhu

koondusid kaupmehed, töösturid ja kõik need, kes viljaseaduste kaotamisest olid huvitatud. Liiga agendid sõitsid ringi, kandsid laiali kihutuskirjandust ja kutsusid üles rahvast nõudma viljaseaduste kaotamist. Freetraderid püüdsid ka töölisi oma poole meelitada, kuid need suhtusid asjasse umbusaldusega, sest neile näis, et töösturid viljaseaduste kaotamise järele asuvad ka palkade kärpimisele. 1841. a. valiti Cobden ise parlamenti ja seal tekkis freetraderite rühm. Võitlus viljaseaduste vastu kandus niiviisi parlamenti, kus algasid nüüd ägedad vaidlused vabakaubanduse poolt ja vastu. Vaieldi, kuni freetraderite põhimõtteid hakkasid õigeks pidama ka mõõdukamad vanameelsed. Siis esines peaminister Peel a. 1846 ettepanekuga kaotada viljaseadused, mis ka jaatavalt otsustati. Mõni aasta hiljem kaotati Cromwell'i meresõiduakt ja viimsed kaitsetollid. Nii pääses vabakaubandus võidule Inglismaal 40-ndate aastate lõpul.

Pettunud 1832. a. parlamendi reformist, jäid radikaalid alul ootavale seisukohale. Aga niipea kui liberaalide algatatud reformid näitasid, et kodanlus ainult oma kihihuvidele mõtleb, tuli neil jälle asuda võitlusse. Kuninganna Viktoria (1837—1901) valitsuse alul tegid nad alamkojas ettepaneku laiendada valimisõigusi, kuid liberaalid ja konservaatorid ei tahtnud uuest reformist midagi kuulda. Oli ju 1832. a. reformi algataja liberaal Russell selle läbiviimise järele kohe deklareerinud: „Reform on lõppenud, edaspidiseid muutusi pole enam tarvis.“ Radikaalid lähenesid nüüd „Londoni tööliste assotsiatsioonile“, kelle juhtideks olid Lovett, O'Connor ja O'Brien, töötasid ühisel jõul välja parlamendi uue reformi põhinõuded, neid 6-de punkti kokku võttes. Nii tekkis a. 1838 kuulus r a h v a c h a r t a (People's charter), milles nõuti: 1) üldist valimisõigust kõigile meeskodanikele, 2) iga-aastaseid alamkoja valimisi, 3) tasu rahvaesindajaile, 4) ühesuuruseid valimisringkondi, 5) salajast hääletamist ja 6) valimistsensuse kaotamist rahvaesindajate suhtes.

Londoni assotsiatsiooni tegelaste eestvõttel tekivad linnades tööliste ühingud, kelle otseseks ülesandeks on rahva-charta heaks kihutustöö tegemine. 1838. ja 1839. aasta majanduslikud kriisid aitavad seks kaasa, et rahvas charta't nõudma hakkab üksmeelselt. 1839. a. astub Londonis kokku chartistide kongress rahvuskonvendi nime all, kus otsustatakse esitada parlamendile petitsoon; sellele petitsoonile kirjutas alla 1 280 000 kodanikku, mis pidi tõendama, et rahva-charta läbiviimist soovib kogu maa. Kuid parlament lükkas tagasi petitsooni. Parlamendis seletati, et töölised on eksiteel, kui nad loodavad, et poliitiliste reformide läbiviimine nende seisukorda parandab. Petitsooni tagasilükkamine tekitas konvendis chartistide keskel lõhe, sai

sellepärast saatuslikuks kogu liikumisele. Ühed, Lovett eesotsas, soovitasid charta kasuks töötada ainult miitingute ja petitsioonidega (need olid „moral force men“), teised, O'Connor ja O'Brien eesotsas, nõudsid radikaalsemate abinõude tarvitusele võtmist, nagu üldstreiki, sõjariistus väljaastumisi jne. (need olid „physical force men“). Lõhe tekkimine konvendis nõrgestas väga tema elujõudu ja ta läks laiali, ilma et ta oleks suutnud vastu võtta mingit üldist tähtsat otsust. Järgnevad siin ja seal sõjariistus väljaastumised, aga nad surutakse valitsuse poolt maha suure valjusega. Chartistlik liikumine raueb ja tõuseb edaspidi: majanduslikel tõusu aegadel raueb (1840 oli selline languse aeg), kriisi aegadel tõuseb (aa. 1842, 1847). Konvent astub veel kokku 1842. a., mil parlamendile esitatakse petitsioon 3 300 000 allkirjaga, kuid see lükatakse jälle tagasi. Kolmandat korda astub rahvuskonvent kokku 1848. a., koostatakse jälle hulga allkirjadega petitsioon, kavatakse korraldada hiigelrongikäik parlamendi maja ette. Valitsus, kes kardab revolutsiooni puhkemist, võtab valjud abinõud tarvitusele, isegi kahurid seatakse üles, ja nõuab juhtivalt tegelasilt rongikäigu ärajätmist, mis ka sünnib. Parlament lükkas muidugi ka viimase petitsiooni tagasi. Tähtsamad chartistide juhid vangistatakse. 50-ndate aastate alul raueb chartistide liikumine täielikult, milleks kaasa aitas Inglismaa majanduslik tõuseng neil aastail. Töölised anduvad nüüd rahulikule tegevusele ametiühinguis, lootes nende kaudu parandada oma majanduslikku seisukorda.

Inglismaal viidi siiski 30-ndail ja 40-ndail aastail läbi ka mõned töökaitseadused. 1833. a. seadus puutub alaealistesse. 9—13 aastaste laste tööpäevaks määratakse 8 tundi, 13—18 aastaste tööpäevaks — 12 tundi. Veel keelab seadus neile ära öötöö ja seab sisse vabrikute inspektsiooni, kelle ülesanne on valvata seaduste täitmise järgi. 1844. a. seadus keelab naistele öötöö ja määrab naiste tööpäeva 12 tunniliseks; 1847. a. seadus lühendab naiste ja alaealiste (13—18 a.) tööpäeva 10 tunnini. Need olid oma aja kohta liberaalsed seadused, radikaalidel läks korda läbi viia neid parlamendis tänu vanameelsete toetusele, kes olid liberaalidega sõjajalal peamiselt viljaseaduste pärast.

Nikolai I aeg Venemaal. Nikolai I (1825—1855) asus Venemaad valitsema bürokraatiaga, sõnakuuleliku ametnikkude perega. Mitte konstitutsiooni pole Venemaal tarvis, vaid osavaid kubernere, kes neist sõltuvate ametnikkudega kindlustavad siseriigis korra, arvas see keiser. Nii algas Nikolai I-ga Venemaal vali bürokraatlik kord, mis surmas iga rahva vaba tahteavalduse. Kuid dekabristide mäss näitas temalegi, et rahva rahulolematuse on suur maksva korra vastu, et mõningad uuendused on tarvilikud. Nikolai I viib ka läbi mõned uuendused,

kuid ilma seltskonna osavõtuta, omal algatusel ja bürokraatia abil. Tema tähtsamad reformid olid: seaduste kogu väljaandmine, rahasüsteemi korraldamine ja katsed talurahva seisukorda parandada.

Uue seaduste kogu järgi oli suur tarvidus, sest hästi süstematiseeritud kogu polnud üldse siamaani olemas. Katarina II tahtis välja töötada uut seadustikku, kuid, nagu teame, tema katsed seadusliku komisjoniga luhtusid. Nikolai I usaldas selle suure töö tolle aja Venemaa parimale seaduste tundjale, meile juba tuntud S p e r a n s k i'le. Tema töö tulemusena ilmus Vene Seaduste kogu 15 köites. Seaduste kogu hõlbustas suurel määral ametiasutiste ja kohtute tööd, ka kodanikele tekkis nüüd võimalus tutvuda seadustega, selles seisabki Speranski töö suur tähtsus.

Nikolai I rahareformi läbiviijaks oli tema rahaminister K a n k r i n.

Peeter I-st saadik olid Venemaal käibel hõbe- ja vaskrahad. Mõlemate rahaüksuste tarvitamine oli mõeldav ainult niikaua, kui raha üldse oli vähe liikvel, sest hõbe- kui vaskraha suuremal arvul transportimine on äärmiselt tülikas, eriti vaskraha vedamine hobusekoormatega ühest kohast teise. Katarina II lootis rahaasja parandada seega, et ta käibele laskis p a b e r r a h a d, assignatsioonid. Paberraha oli alul küll peaaegu ühes väärtuses metallrahaga, kuid teda lasti liiga palju välja, eriti Aleksander I ajal, mil valitsus sõjakulude katteks vajab palju raha. Selle tulemusena langes paberraha kurss, nii et paberrubla eest makseti ainult 25 kopikat hõbedas. Paberraha langemine tõi muidugi suurt korralagedust rahasüsteemi, varade vahetus oli väga takistatud, sest raha vastu puudus igasugune usaldus. Nikolai I-se ülesandel pidi Kankrin looma uue rahasüsteemi.

1839. a. võttis Kankrin ette devalvatsiooni, s. o. paberraha alandamise tema faktilise väärtuseni. Valitsuse määrusega määrati paberraha või assignatsioonide kurss kindlaks, nimelt arvati 1 hõberubla ette $3\frac{1}{2}$ rubla paberrahas, kusjuures pankades oli võimalik paberraha vahetada metallraha vastu vastavalt kindlaksmääratud kursile. 1843. a. lasti vanade assignatsioonide asemel käibele uued paberrahad, k r e d i i t p i l e t i d, kursiga 1 krediitrubla = $3\frac{1}{2}$ rubla assignatsioonides. Ühtlasi võis toimuda pankades krediitpiletite ümbervahetamine hõberaha vastu. Et hõberahast piisaks ümbervahetamiseks, loodi metallraha fond väljaantud paberraha $\frac{1}{6}$ osa suuruses.

Sissetulekute suurendamiseks ja kodumaa tööduse arendamiseks pani Nikolai I maksma kaitsetollid. Üldse oli tol ajal Venemaa tööndus veel vähe arenenud, ainult puuvillase ja villase riide valmistamine ning suhkrutööstus on nimetamisväärne alad.

Liiklemisolude hõlbustamiseks ehitati Nikolai I ajal esimene Vene raudtee Peterburi ja Moskva vahele.

Mis puutub talupoegade olukorra parandamisse, siis töötasid talupoegade küsimuse ümber küll mitmed komisjonid ja ka mitmed tuntud tegelased, nagu Kisselev ja Speranski, kuid suuremaid tulemusi ei saavutatud. Riigimaade talupojad said omavalitsuse ja mõisnikkude talupoegi lubati mõisnikel vabastada, kui viimased seda tahtsid ja kui nad talupoegadega jõudsid kokkuleppele vabastamise tingimuste üle. Valitsuse 1842. a. määruse kohaselt pidi see sündima nii, et talupoeg muutub mõisniku põliseks rentnikuks, kusjuures ta kõik kohustused täidab, mis mõisnik temale peale paneb. Kuid määrusel polnud sunduslikku iseloomu ja sellepärast puudusid mõisnikkude ridades selle täitjad.

Hariduse alal avati Nikolai I ajal mõned kutsekoolid (sõjaväe-, tehnikakoolid) ja asutati juurde keskkooled. Keskkoolidesse lasti õppima ainult aadlike ja riigiametnikkude lapsi; linnakodanikkude lapsed pidid leppima kreiskoolidega, mis töötasid kõrgema algkooli kavaga.

Venemaa paremas seltskonnas tunti Nikolai I-se ajal ka huvi Lääne-Euroopa filosoofia ja kirjanduse vastu. Lääne mõjul tekkisid tolle aja vene seltskonnas kaks vaimset voolu, mille juhtijaks olid kirjanikud. Ühed, slavofiilid olid vene omapärasuse kaitsejad, teised, läänlased, nõudsid Vene lähene mist Lääne-Euroopa kultuurile. Slavofiilide kandvaks jõuks oli Aksakov. Ta väitis, et Venemaa on ikka elanud omapärast elu, ainult Peeter I tahtis vägisi Venemaad juhtida Lääne-Euroopa radadele, seda tema viga peavad teised valitsejad parandama. Igas rahvas peitub oma vaim, seda oma rahva vaimu tuleb arendada.

Läanlased asusid otse vastupidisel seisukohal; nende juhtivad jõud olid Belinski, Granovski, Herzen. Nad väitsid, et nemad näevad vene elus vaid vaimupimedust, harimatust, et tulevikus peab Venemaa arenema Lääne-Euroopa suunas: kaotama pärisorjuse, reformima riigikorda ja kultuuriliselt ning majanduslikult lähenema Lääne-Euroopale, et ainult siis suudab Venemaa püsida teiste Euroopa riikide kõrval.

Nikolai I oli legitimismi põhimõtete austaja, kuid oma välispoliitika ei pidanud ta alati sellest põhimõttest kinni. Nagu juba teame, toetas ta kreeklaste mässu, mille tagajärjel sattus sõjavahekorda Türgiga ja omandas Donau jõesuus maid (v. Adrianoopoli rahu). Aga 1830. a. oli Nikolai I valmis minema Belgia mässu maha suruma, mida ainult Poola mässu puhkemine takistas. 1849. a. ruttas Nikolai ungarlaste mässu likvideerima Austria kutsel. Kuigi Nikolai I oli alati valmis Lääne valitsetele appi tõttama, ei armastatud teda Läänes, eriti vabama kor-

raga riikides, nagu Prantsusmaal ja Inglismaal; sealseis vabameelseis ringes nähti Nikolai I-ses oma maa despooti ja Euroopa sandarmit; nende maade valitsejad nägid jälle Nikolai I-ses kardetavat vastast oma Balkani politikale. Nikolai I laskis oma välispolitikas väga välja paista, et ta Venemaad tahab mõjule viia Balkanis. Kui ta a. 1853 jälle Türgimaaga sõda alustas, astusid Venemaa vastu välja ka Inglismaa ja Prantsusmaa, isegi Austria ja Preisi ei raatsinud jääda erapooletuks Venemaa suhtes. See sõda, mis Donaul ja Taga-Kaukaasias algas ja Krimmi sõjana lõppes 1856. a., osutus väga raskeks katsumiseks Venele. Venemaa kaotas maad Donau jõesuus ja õiguse laevastikku pidada Mustal merel. Tema rahvusvaheline tähtsus langes. See sõda näitas ühtlasi, et pärisorjade maa ei suuda võitlust välja pidada poliitiliselt ja sotsiaalselt arenenud maadega, et Venemaa vajab põhjalikke reforme.

Sisu.

Lk.
5—51

I. XVIII sajand.

1. Valgustusaja ideed.

Teaduste areng. 5. Maailmavaate areng. 6. Valgustusaja ideed. 8. Uued vaated majanduslikes küsimusis. 15. Uute ideede levimine. 16.

2. Valgustatud ainuvalitsus.

Friedrich II. 17. Friedrich II välispolitika. 21. Friedrich II sisepolitika. 23. Maria Theresia ja Joseph II. 25. Katarina II. 30. Katarina II uuendusi. 34. Katarina II välispolitika. 35.

3. Inglismaa XVIII sajandil.

Politiiline olukord. 36. Inglise vana valimisseadus. 38. Inglise asumaade politika. 39. Põhja-Ameerika vabadussõda. 42. Põhja-Ameerika Ühendriikide konstitutsioon. 46. Asumaade kaotuse mõju. Töönduslik revolutsioon. 47. Murrang agraaroludes. 50.

II. Suur prantsuse revolutsioon ja Napoleon. 52—127

1. Prantsusmaa revolutsiooni eel.

Prantsusmaa langemine. 52. Vana kord. 54. Revolutsioonieelsed reformid. 56. Revolutsiooni võimalus. Valimised. 58.

2. Suur revolutsioon.

Seisustekogu. 61. Revolutsiooni algus ja selle mõju. 63. Asutav kogu. 65. Asutava kogu seadusi. 70. Rahva meeoleu. Mirabeau. 72. Kuninga põgenemiskatse ja revolutsiooni süvenemine. 76. Legislatiiv. Sõja algus. 76. Louis XVI troonilt heitmine. Legislatiivi seadusandlus. 79. Pariisi kommuuni diktatuur ja Danton. 80. Rahvuskonvent ja kuninga saatust. 83. Prantsusmaa väline seisukord ja sisemised rahutused. 87. Võitlus žirondiinide ja jakobiinide vahel. 89. Robespierre ja terrori algus. 91. 1793. a. konstitutsioon. 93. Majandusliku elu langus ja maksimumi seadus. 94. Lõhed jakobiinide keskel. 95. Terror ja Robespierre'i langus. 97. Seisukord pärast Robespierre'i. 99. Uus konstitutsioon ja uus valitsus. 101. Babeuf. Viimased mässukatsed. 102. Edasikestvad sõjad ja Napoleon Bonaparte. 104. Egiptuse sõjakäik. 107.

3. Napoleoni aeg.

Riigipööre. 109. Napoleon konsul ja keiser. 112. Napoleoni sõjad. 114. Napoleon ja allaheidetud rahvad. 117. Napoleoni langemine. 121. Napoleoni tähtsus ajaloos. 126.

III. XIX sajand.

128—189

1. Üldeuroopaline reaktsioon.

Suure prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni aja mõju XIX sajandisse. 128. Reaktsioon ja selle teoreetikud. 130. Viini kongress. 133. Püha liit. 137. Seisukord pärast Viini kongressi. Liberalism. 138. Revolutsioonilised liikumised 20-ndates aastates. 140. Kreeka vabadussõda ja Püha liidu lagunemine. 142. Reaktsioon Saksamaal. 145. Inglismaa reaktsiooni ajastul. 151. Prantsusmaa reaktsiooni ajastul. 155. Venemaa üldisel reaktsiooni ajastul. 158. Töölisküsimus reaktsiooni ajastul. 163.

2. Juuli revolutsioon ja juuli monarhia.

Juuli revolutsioon. 168. Juuli monarhia. 172. Euroopa juuli revolutsiooni mõju all. 177. Inglismaa juuli revolutsiooni ja juuli monarhia ajal. 182. Nikolai I aeg Venemaal. 186.

Katkendid:

	Lk.
Võimujaotusest (Locke)	9
Seaduste vaim (Montesquieu)	10
Ühiskondlik leping (Rousseau)	13
Antimachiavell (Friedrich II)	20
Preisi pärast 7-aastast sõda (Friedrich II)	23
Töündusest ja kaubandusest (Friedrich II)	25
Maria Theresia (Podevil)	25
Joseph II (Zinzendorf)	29
1762. a. riigipööre (Katarina II)	30
Põhja-Ameerika Ühendriikide rippumatuse deklaratsioon	44
„Mis on kolmas seisus?“ (Sieyès)	59
Inimes- ja kodanikuõiguste deklaratsioon	66
Leivanälg ja kuninga Pariisi toomine (d'Escherny)	67
Septembri tapmised (Jourgniac-Saint-Méard)	82
Terrori-aja seadusi	97
Üks Napoleoni iseloomustus (Varnhagen von Ense)	113
Austerlitz'i lahing (Ségur)	115
Kõne saksa rahvale (Fichte)	119
Tagasi Venemaalt (C. von Martens)	121
Muljeid Viini kongressist (Varnhagen von Ense)	134
Püha liidu põhikiri	137
Üleskutse kreeka rahvale (Ypsilanti)	143
Minu poliitiline testament (Metternich)	147
Karlsbadi otsused	150
Orleanistide proklamatsioon	171
Üleskutse prantsuse rahvale (Louis Philippe)	171
„Noor-Itaalia“ põhikiri (Mazzini)	180

Tekstis esinevate võõrnimede hääldust.

d'Alembert — dala(ng)bäär	Émile — emíl
Arkwright — aakrait	l'Enfant — la(ng)fá(ng)
Artois — artuá	états généraux — etaá ženeroó
Babeuf — babóf	Fontainebleau — fo(ng)tenbloó
Bacon — beikn	Force — foórss
Bailly — baijí	Fourier — furjeé
Bastille — bastíj	François — franssuá
Bazard — bazaár	freetrader. — friitreidó
Beauharnais (Eugène) — boar- neé (özeén)	fructidor — früktidoór
Birmingham — böömingäm	Gazotte — gazótt
Blanc (Louis) — blaa(ng) (lui)	George — džoodž
Bonaparte — bonapárt	germinal — žerminál
Bordeaux — bordoó	Germain — žärmää(ng)
Bourbon — burbó(ng)	Giuseppe Mazzini — džuséppe matsiini
de Brieenne — dö brién	Grenoble — grenóbl
brumaire — brümäär	Hargreaves — haagriivz
Burke — böök	Hébert — ebäär
Cabet — kabeé	Henri — a(ng)rií
de Calonne — dö kalón	Hull — hall
Camilles Desmoulins — kamíl de- mulää(ng)	James — džeimz
Capet — kapeé	Jemappes — žómápp
Carnot — karnoó	Jérôme — žeróm
Cartwright — kaatrait	Kay (John) — kei (džon)
Chantereine — ša(ng)trään	Kosciuszko (Thaddäus) — kosts- juško
Charles (prants.) — šárl	Lafayette — lafajétt
Charles (ingl.) — tšaals	Lafitte — lafítt
Charlotte Corday — šarlot kordeé	La Harpe — la-arp
chartistid — tšaartistid	Lamarque — lamárk
Chateaubriand — šatobriá(ng)	Law (John) — loo (džon)
Colbert — kolbäär	Leeds — liidz
Condorcet — ko(ng)dorsseé	Liverpool — livöpuul
Constant — ko(ng)stá(ng)	Locke (John) — lok (džon)
Crompton — kromtn	Louis — luí
Cromwell — krómuel	Louvel — luvél
Danton — da(ng)tó(ng)	Lovett (ingl.) — lávit
Darthé — darteé	Lucien — lüssjää(ng)
Delacroix — delakruá	Lyon — lió(ng)
Descartes — dekaárt	Machiavelli — mákiavélli
Diderot — didroó	de Maistre — dö mästr
Dublin — dablín	Manchester — mäntšestö
Dumouriez — dümurjeé	Marie Antoinette — marii a(ng)- tuanét

Marseille — marsséi
 Martignac — martinják
 Mignet — minjeé
 Mirabeau — miraboó
 Montesquieu — mo(ng)teskjöö
 Nantes — naa(ng)t
 Newton (Isaac) — njuutn (áizök)
 nivôse — nivooz
 O'Brien — obráiön
 O'Connell — okónel
 O'Connor — okónö
 Orléans — orleaá(ng)
 Owen — óuön
 Peel — piil
 Périer — perjeé
 Philippe — filípp
 pluviôse — plüvioóz
 Pompadour — po(ng)paduúr
 prairial — preriál
 Quesnay — kenee
 Richelieu — rišeljóö
 risorgimento — risordžimento
 Robespierre — robespjäär
 Roger-Ducos — rožeé-dükoó
 Rouget de Lisle — ružee dö líl
 Rousseau — russoó
 Russell — rásl
 Saint-Cloud — sään-kluú

Saint-Just — sään-žüst
 Saint-Simon — sään-simó(ng)
 Sans-Souci — sa(ng)-sussii
 Ségur — següür
 Sieyès — sjéss
 Stephenson — stiivnstn
 Talleyrand — taleiraá(ng)
 Temple — taa(ng)pl
 Thierry — tjerii
 Thiers — tjäär
 Tourzel — turzél
 Tuileries — tüilerií
 Turgot — türgoó
 Varennes — varénn
 Vendée — va(ng)deé
 vendémiaire — va(ng)dömjäär
 ventôse — va(ng)toóz
 Verdun — vördó(ng)
 Versailles — verssai
 Villèle — vileél
 Voltaire — voltäär
 Walpole (ingl.) — uoolpoul
 Washington — uóšin(g)tn
 Watt (James) — uót (džeimz)
 Wellington — uélin(g)tn
 William — uiljam
 Wyatt — uáiöt

Trükivigu.

	peab olema	Gregori Orlov'i lk.	30,	alt	1. rida
Gregor Orlovi		Gregori Orlov'i lk.	30,	alt	1. rida
vend Gregor	" "	vend Gregori	" 32,	" 2.	" "
meilt	" "	meile	" 45,	ül. 9.	" "
XVIII saj.	" "	XVII saj.	" 49,	" 16.	" "
juba XVIII saj.	" "	juba XV saj.	" 50,	" 16.	" "
ja ühismaad	" "	ja et ühismaad	" 50,	alt. 15.	" "
1774—1793	" "	1774—1792	" 52,	tabel	
Lotringi	" "	Lothring'i	" 53,	alt 3.	" "
Kuid oma meelsuselt Louis	" "	Kuid Louis	" 77,	ül. 15.	" "
vangnidest	" "	vangidest	" 82,	" 10.	" "
1796	" "	1769	" 105,	" 3.	" "

